44
2(C)

अथ

प्रत्यक्षखण्डचिन्तामणिः ।

मथुरानाथीयरहस्यासमुल्लसितः ।

Pratykashyakhandchintamani

44
2(C)

689

अर्थ

॥ प्रत्यक्षचिंतामणिटीकामूलमथु ॥
॥ रानाथीप्रारंभः ॥ ॥

न्यायांबुधिकृतसेतुं हेतुं श्रीराममखिलसंपत्तेः तातं त्रिभुवनगीतं तत्कौलं कारमादरान्नत्वा १

प्र०चि० श्रीमहागणपतयेनमः श्रीभगवत्यैनमः कुंचिताधरपुटेन पूरयन्वंशिकां प्रचलदंगुलिपंक्तिः मोहयन्नखिलवामलोचनाः
१ र्पातु कोपि नवनीरदच्छविः १ श्रीमतां मथुरानाथतर्कवागीशधीमतां विशदीकृतसद्दर्पं ते तु प्रसन्नतु सूक्ष्ममणिफक्किकाः २ निर्विघ्न
प्रारीप्सिततत्वचिंतामणिनामग्रंथसमाप्तिकामनयाकृतं महादेवनमस्काररूपमंगलं शिष्यशिक्षार्थमादौ निबध्नाति गु
णातीत इति तस्मै नमः तस्मै कस्मै इत्यपेक्षायामाह गुणातीत इति यो गुणातीतोपि समवायसंबंधेन गुणसामान्याभाव
वानपि ईशः अप्रतिहतेच्छः अप्रतिहतत्वं अविसंवादित्वं अधिः सर्वत्र विशेषाभाससूचनाय निर्गुणस्य इच्छाविरोधात् ल
गुणपदस्य सांख्यमतसिद्धसत्वरजस्तमोरूपगुणपरतया विरोधपरिहारसंभवाद्विरोधाभासत्वं सत्वादयश्च मायनये
सृष्टिस्थितिप्रलययोसाद्रर्क अदृष्टभेदा एवेतिनाप्रसिद्धिर्यो गुणातीतोपि त्रिगुणसचिवः स्वं निष्ठज्ञानेच्छाकृतिसहकारेण
कार्य्यमात्रहेतुः स्वनिष्ठत्वप्रवेशाद्विरोधः एवं यो गुणातीतोपि तस्य सर्वज्ञानरूपः ~~अतिस्वपदाभिधेयः सकेतसं~~ सरमपः च प्र२
यो ज्ञानेछाप्रयत्नाः अप्रसराः अविनाशिनो यत्र तन्मयः तदात्मकः केचित्तु अकार उकार मकाररूपवर्णत्रयघटितः ओंका रम०
रपदाभिधेयः सकेतसंबंधेन ओंकाररूपशब्दवानिति यावत् गुणातीतपदेन संबंधसामान्यावच्छिन्नगुणसामान्या १

त्यप्रसरमयः २

दृष्टंतेन। इह अस्मिंलोके। मनुष्यलोक इति यावत् खलु। अवश्यं। सकलशिष्टैकवाक्यतया। मंगलस्य समाप्तिहेतुत्वेन संकलशिष्ट
संमततया। एतेन अमम्लकता निराकृता। आरंभसमयपूर्वसमये तत्समाप्तिकामाः अभिमतकर्मसमाप्तिकामाः ननु अभिमत
समाप्तिहेतुतायां मंगलकृतित्वे किंमानं न तावत्प्रत्यक्षं परस्य पुरुषस्य अभिमतकर्तृकस माप्तिस्थले ऐहिकमंगलविरहनिश्चयो मंग
लेलौकावगतकारणेन समाप्तिं प्रत्यन्यथासिद्धत्वग्रहश्च विद्यमानत्वेन पुरुषेण तदानीं मंगलकृत्तितया तस्याप्रसक्ततोक्तिश्चेनु
माना५ मशक्यत्वात् अतएव नानुमानमपि तादृशपुरुषविशेषेणेतरानीं तस्यानुमानादिना पियग्रहासंभवादित्यत आह तत्रेपद्यपीति तन्नेश्रा ना५
चरिससम्प्रयुर्णो निमित्तत्वं। तत्र प्रयोजकत्वं अन्वयव्याप्त्यस्य कारणतापीतथा च तत्राचारप्रयोजकीभूतासमाप्तिकारणता यद्यपि ता
२७ दृशपुरुषविशेषेणतादृशकालविशेषेणमंगलस्यान्वयव्यतिरेकगम्येतिपोक्तना एतेनात्र मंगलकृतिसमाप्तिकारणतात्वेन प्रसक्ते
तादृशकारणतायां सिद्धायां विवादभावः असिद्धायामाश्रयासिद्धिः न च मंगलस्य वृत्तिकारणतात्वेन पक्षतानतु समाप्त्यंत भावे समा
प्यन्वयव्यतिरेकगम्यत्वाभावश्च साध्यः कारणतात्वे च कारणपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं तेन कारणत्वस्य कार्यभेदेन विभिन्नतया प्रकृतका
रणतात्वेन पक्षत्वे आश्रयासिद्धिः कारणतांतरत्वेन पक्षत्वे वार्थांतरमिति दोषस्यनावकाश इति वाच्यं तत्र तस्यानन्वयापत्तेः मंग

प्र० वि० ३ लवृत्तिकारणतापात्तादृशाचारविषयत्वासिद्धेरिति दूषणं प्रत्युक्तं समाप्तिकारणतात्वेन पक्षत्वात्तादृशपुरुषविशेषस्य तादृ
शकालविशेषमंगलान्वयव्यतिरेकागम्यताभावस्य च साध्यत्वात् मंगलान्वयव्यतिरेकगम्यत्वं च मंगलान्वयव्यतिरेकसहचा
रज्ञानजन्यमंगलवृत्तितात्पर्यस्य हि निष्प्रपविषयत्वं तथा च समाप्तिकारणज्ञानमंगलान्वयव्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यतत्तत्काली
प्रकारक नतत्पुरुषीयमंगलवृत्तितात्पर्यस्य हि निष्प्रपविषयत्वमिति फलितं अस्वं ऽभावस्य साध्यत्वान्न जन्मांतरभोगवैयर्थ्यप्रसक्तावच्छेदका
वच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वप्राचीनांशतः सिद्धसाधनं नु अन्यथासिद्धिनिपतत्पूर्ववर्त्तिताकारणतातज्ज्ञानान्यथासिद्धत्वज्ञाने
भा नसहचारज्ञानापेक्षानवानियमाशङ्काने पिव्यापकताग्रहे सहचारग्रहस्य हेतुत्वात् धूमादिवदितिवाच्यग्रहे एवान्वयसहचार ला
यस्य हेतुत्वेन तु त्वेन व्यवस्थापितत्वात् अतएवान्वयोऽन्वयसहचारधीः व्यतिरेकस्य व्यभिचारज्ञानव्यतिरेकं तदुभयजन्यतादृशाप्र
नि२ त्यक्षस्य प्रपविषयो नेतव्यो दूषणपिपरास्तं व्यतिरेकसहचारज्ञानवदन्वयसहचारज्ञानस्यापि हेतुत्वात् अत्र चाहुः तदितरयावत्कारण
सत्त्वे तत्सत्त्वेऽवश्यं कार्यं तदभावे च कार्याभाव इत्यन्वयव्यतिरेकसहचारग्रहो विशिष्टकारणतासाक्षात्कारहेतुः तथैवान्वयव्यति राम०
रेकान्यतरांशभेदेन व्यवस्थानं आस्तन्न अन्वयो हेत्वभाववतिकार्यान्वयज्ञाने व्यभिचारज्ञानमिति पाव नतद्व्यतिरेकजन्यतादृशप्र ३

नरम

दपि नस्यादित्यपि बोध्यं ननु गरुडस्तवपाठादिजन्यापूर्वमंगलजन्यापूर्वयोर्न विकल्पेन कारणत्वं किंतु स्वर्गादिरशिमालिन्यापे
पम नं गरुडगरुडस्तवपाठमंगलयोरनुष्ठानंतरं मंगलनाश्यविघ्नस्थलीयं स्थलीयसमाप्तिं दृष्ट्वानुमानद्दृष्टम्पोजातीयविघ्नसत्वात्
य नद्वा मंगलजन्यापूर्वस्य तन्नाश्यजातीयविघ्नस्थलीयसमाप्तित्वं कार्यतावच्छेदकं गरुडस्तवपाठादिजन्यापूर्वस्य तु तत्पा
एवे ठादिनाश्यजातीयविघ्नस्थलीयसमाप्तित्वं न तु मंगलजन्यनाश्यजातीयविघ्नस्थलीयेतरसमाप्तित्वं अत एव उभयोरनुष्ठानेपि द्वि
तफलदर्शनं नानुपपन्नमिति समुच्चेतव्यं किंचेति प्रधानत्वेऽप्येतद्वा स्यात् विरूपप्रधानफलजनकत्वे तस्मिन्नसमपीति सर्वजातीयेषु
केवलमंगलेषु कृतेष्वपि समर्थः तदभावात् समाप्तेरभावात्। तथा च तत्र समाप्त्यापत्तिरिति भावः न च मंगलानंतरोत्पन्नविघ्नेन शक्ति
बंधात् समाप्त्युदयप्रतिबंधात् मंगलजन्यादृष्टस्य विघ्नप्रतिबंधकतया मंगलानंतरं समाप्तिपर्यंतं विघ्नांतरोत्पत्तेरसंभवादिति
तत्स दृष्टं यं प्रचितमिति वकुत्वरं तज्जातीयमंगलसमिस्यर्थः फलसत्वात्। फलोदयात् प्रचितस्यैव हेतुत्वं तत्फलानुदयः स्यादिति भावः अप्र सेतउ
चितात् फलानुदयप्रसंगमुद्धरति नो भयमिति उभयं प्रचितमप्रचितं च अननुगमादिति। पच सर्वजातीयेषु दृष्टपीनि वकुत्वरभ
प्रचितेष्वपि शक्तिं वक्तुरविघ्नपुरस्केवलमंगलेषु कृतेषु तेन समाप्तिस्तत्स्थलीयाप्रचितनमस्कारादिकादृष्टस्य प्रचितमंगलानि

प्र० चिं० ष्टानुगतकारणताविच्छेदकरूपभावादित्यर्थः तथा च तत्र कार्यापत्तिताद्रवस्थ्यमिति भावः इदमुपलक्षणं पञ्चाशत्चिताद्रसमाप्तितत्र
३२ प्रचितस्यव्यतिरेकव्यभिचारः दृष्टान्तापि वोध्यं गुरुकर्मारंभेषु इतरारब्धकर्मसमाप्तौ प्रचितमितिवद्धतरे नमस्कारादिकमित्यर्थः अ
न्यकर्मारंभे अन्यान्तरारब्धकर्मसमाप्तौ असंनमस्काराद्यभावविशिष्टं नमस्कारादिकं तादृशादृष्टमिति पञ्चसर्वजातीयमेव
ञ्जीशिञ्जीशिमंगलानि कृतानि तत्र तानि तत्रानि तत्वादिष्टरकर्मासमाप्तेर्यत्र सजातीयमेव वा एकैकं मंगलानि कृतानि तच्चाप्यन्तरक
र्मसमाप्तेस्त्रेत्यर्थः वैपरीत्येपीति प्रचितादृष्टस्य तत्कर्मसमाप्तेर प्रचितादपि गुरुतरकर्मसमाप्तेरभावेत्यर्थः बहुविघ्नेति शंकितबद ब
मंगलं इतरविघ्नसमाप्तौ बहुतरशंकितान्यतरविघ्नसमाप्तौ अन्यतरमंगलं हेतुरित्यर्थः तादृशादृष्टेति अल्पविघ्नवान् अल्पमंगल ज्ञाने
बहुतरविघ्नसमाप्तौ बहुतरशंकितान्यतरवान् [illegible] मंगलमाचरेदित्याकारकश्रुतीत्यर्थः तादृशादृष्टेति बहुतरमंगलेकृतेपि शंकित
बहुतरविघ्नसमाप्तेरनुदयात् अन्यतरमंगलेकृतेपि शंकितान्यतरविघ्नकसमाप्तेरनुदयादित्यर्थः वैपरीत्येपीति बहुतरविघ्नज्ञान
वतोप्यल्पमंगलात्समाप्तेः अल्पविघ्नज्ञानवतोपि बहुतरमंगलात्समाप्तेरित्यर्थः तथा च व्यतिरेकव्यभिचार इति भावः शिवरात्र्यादि रुद्रराम०
भावेनेति विशिष्टस्य चतुष्टयादिरूपत्वेनेत्यर्थः एकत्वादिरूपतपारकत्वद्वित्वादिरूपतपान च द्वित्वैकत्वभिन्नसंख्यातेन [illegible] तेन वानुगमः ३२

सामवानू बहुतर

समाप्ताविं
त्वर्थः मंगलत्वम् इष्टपूर्वपक्षरहस्यं आरब्धकर्मसमाप्ताविति आरब्धकर्मजन्यत्व दुरितजनकमिसर्थः नांगनोपथापकं नवाप्रधानमिति २

चतुरादिस्थले पित्र्यायां संतादितिर्विघ्नं अंगत्वस्याद्भातपात दुरितविवादे संख्यानात्मकत्वेन तद्गुतिचिलत्वादेरप्यननुगम
त्वादिभावः नांगं नवा प्रधानमिति मारब्धकर्मजन्यसमाप्तिजनकं नवान्तरजन्यतु दुरितजनकमिने वा आरब्धकर्मजन्यारब्धकर्मा
मतेरूपसस्थापकमिसर्थः अहेतुत्वादिति मंगलेतदुभयस्वरूपयोग्यत्वेस्यैवाभावादिसर्थः प्रधानमिति आरब्धकर्माजन्य
धं४ फलांतरजनकमिसर्थः न देवफलांतरमाह विघ्नेत्यदिति ननु तस्य मंगलफलत्वे किंमानमिसत आह आ — रब्धकर्मनिर्वाहि
के इति निर्वाहः समाप्तिः प्रतिवंधकत्वं समसम्पर्थः अन्वयव्यतिरेकस्य विघ्नरतनेनामाक्रान्तमावृततां प्रत्याक्षते विघ्नत्रयुभावस्येवइ गा
ष्टपत्वत्वाभावात् इतिर्वाममभयां इस्तुदिष्टप अनुष्ठानादितित्तं वशिष्टप्रवृत्तेरित्यर्थः तथाच मंगलं विघ्नध्वंसजनकं विघ्नध्वंसो इ
ष्टपकशिष्टप्रवृत्तिविषयत्वादित्यनुमानमेवमानं शिष्टत्वंच आसजन्यत्वंन वेदमप्रयोजकं तदुद्देश्यकप्रवृत्तेनोत साधनताज्ञानस
हेतुत्वादितिभावः केचित्तु इति कामनयेति पश्यास्नत मूलानुसेथान्मंगलं विघ्नध्वंसजनकं विघ्नध्वंसकामनाजन्यशिष्टप्रवृत्तिविषय धं३
त्वादित्यनुमानं मानमाहुः तद्रुसहिघ्नध्वंसस्वर्गोभयोद्देश्यकसमस्तासेवनफलकामनासहकृतस्वर्गसाधनतामात्रविषयकस
माजन्यप्रवृत्तिविषयेयागेहेत्वभिचारापत्तेरितिध्येयं हेत्वंतरमाह विघ्नसंसयइति जन्याच मंगलं विघ्नध्वंसजनकं विघ्नास

प्र० चिं० ३८ नकृतेसतिविघ्नज्ञानवत्तामेवशिष्टःप्रवृत्तिविषयत्वादिसनुर्मेनामितिभावः हेत्वंतरमप्याह विघ्नाभावस्येतिआकांक्षितत्वा
त्मंगलगोचरकामनायाःफलत्वेनोद्देश्यत्वात्तथाचमंगलंविघ्नध्वंसजनकंविघ्नध्वंसोद्देश्यकशिष्टकामनाविषयत्वादि
त्यनुमेयंशिष्टत्वंभ्रमाजन्यत्वंनचेदमप्रयोजकंतदुद्देश्यककामनांप्रतितत्साधनताज्ञानस्यहेतुत्वादितिभावःनन्वेवंनिर्विघ्नं
समाप्य[illegible]त्ताभिसुद्देश्यापिमंगलेशिष्टप्रवृत्तेःसमाप्तेरपिफलत्वमावश्यकंतदुद्देश्यकप्रवृत्तौतत्साधनताज्ञानस्यहे
ति तुत्वादित्यतआहयदिचेतिइष्टकामनयान्नुद्देश्यात्तदावरणांतशिष्टस्यप्रवृत्तिःआगृहीतविशेषणाभावेननागृहीतविशेषणाबु
द्धिर्विशेष्येचोपजायतइतिन्यायेननमवन्मतेपिविघ्नध्वंसस्यतत्त्वोद्देश्यतापार्श्वेवश्यकततयेतिशेषः अस्यत्रास्याकारकोद्देश्यताशालिपा
गादिगोचरप्रवृत्तौस्वर्गइवास्ववृत्तित्वोपलक्षितस्वर्गइवास्ववृत्तित्वोपलक्षितस्वर्गएवविघ्नाभावएवविघ्नाभावएवफलंसं
माप्त्यव्यवहितपूर्वत्वोपलक्षितविघ्नध्वंसएवतादृशप्रवृत्तावुद्देश्यःउभयत्रोव्यभिचारादितिशेषःरनिष्टसंबंधेनात्मनिष्ठसंबंधे
नचमंगलस्यसमाप्तिंप्रतिहेतुत्वेव्यभिचारादित्यर्थःमंगलस्याशुविनाशित्वेनतथाविधकालानंतरभाविसमाप्त्यव्यवहितपूर्वत रामः
दनवस्थानात्तन्नचविघ्नध्वंसद्वारातस्यहेतुत्वान्नव्यभिचारइतिवाच्यंतथासतिजन्मांतरीयग्रंथसमाप्तिमुद्दिश्यापितन्नशि ३८

व्यति

स्य

स्प्रवृत्तिप्रसंगइत्युक्तत्वात् न च तज्जन्यविघ्नध्वंसस्य स्वोत्पत्तौ विच्छेदकत्वसंबंधेन शरीरनिष्ठतया हेतुत्वान्नायमतिप्रसंग
इति वाच्यं तद्धेतिजन्यविघ्नध्वंसस्य प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तिं प्रत्यव्यभिचारात् विघ्नस्थलीयत्वस्योक्तक्रमेण कार्यतावच्छेद
कत्वासंभवादिति भावः एतद्दोषपरिहाराय समाप्तित्वस्य विघ्नध्वंसत्वापेक्षया गुरुत्वात् अनुगतस्य दुर्वचत्वात् विघ्नध्वंसत्वं न तस्य
विजातीयादृष्टध्वंसत्वमेव वैजात्यं च प्रायश्चित्तादिनाश्यादृष्टव्यावृत्तं नैतावतादिनाश्यतावच्छेदकतया दृष्टनिष्ठजातिवि सिद्धे
कार्य शेषः न च प्रायश्चित्तादिभेदेन कारणभेदस्य वक्तव्यतया एवं च नानाविधमंगलाचरणानां नानाविधविघ्नविघ्नशंकया। नन्वेवमेकेन नमस्कारा
दिनैव तत्सर्वोत्पन्नतन्नाश्यजातीयसकलविघ्ननाशापत्तिरिति वाच्यमदृष्टत्वात् एकजातीयनानामंगलाचरणाद्यपूर्वमंगलस्या
गर्वैगुरस्य शाकमाक्षिकं वा समाप्तौ मंगलस्य हेतुत्वेपि विघ्नध्वंसप्रतिहेतुत्वमावश्यकं तथा चाचरणवत्त्वात् देवास्तु किं समाप्तिहेतु
त्वेन न च व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति वाच्यं विघ्नस्य प्रतिबंधकतया न दृष्टसंताभावस्यैव समाप्तिहेतुत्वेन विघ्नध्वं
सेव्यापारत्वस्यैवासिद्धेः विघ्नध्वंसस्यापि समाप्तौ पृथग्घेतुत्वं वक्तव्यं च मंगलस्य स्वापत्तेः समाप्तौ विघ्नध्वंसतत्संसर्गाभावः संता
भावमंगलानां तत्प्रत्येकं कारणत्वस्य विघ्नध्वंसं प्रति मंगलकारणत्वस्य च कल्पनीयत्वादित्यपि वाच्यं के चित्तु उभयतोऽभिचारा

गो२ दवे

प्र० चिं०
३५

दिसमस्त्वन्वयतोऽतिरेकतश्च मंगलस्य समाप्तिं प्रति व्यभिचारित्वादिसमर्थः इत्याहुः नन्वेवं समाप्तिं प्रति किं हेतुः कारणादिसमस्तआ
हसमाप्तिस्त्विति अत्राचार्यानुयायिनः विघ्नध्वंसमिव समाप्तिमेव जायतामिति समाप्तिमुद्दिश्यापि मंगले शिष्टप्रवृत्तेः वि
घ्नध्वंसवत्समाप्तिरपि मंगलस्य फलं न च समाप्तिमुद्दिश्य मंगलाचरणं मे वेदेहि मिति वाच्यं अस्तव्यसंसारे मणीतूत्पन्नमतेष्व सि३
न्नरूपं केन चिन्तामुद्दिश्य मंगलानुष्ठानात् न च तामुद्दिश्य मंगलाचरणं मंगले समाप्तिसाधनत्वभ्रमजन्यं लाघवात्तथैव दृ
ष्टत्वादिति वाच्यं तर्हि विघ्नध्वंसमुद्दिश्य मंगलाचरणमपि भ्रमजन्यं लाघवादिति शिष्यस्यैव मंगलाचरणमिति जितं चा
र्वाकैः पद्धितस्तथा रस्य भ्रमाजन्यत्वं तज्जनकविघ्नध्वंसजनकताज्ञानस्य भ्रमेतरत्वं चानुभवसिद्धमिति गौरवं प्रामाणिके
न सहकृतेपि तुल्यं न च मंगलं न हा झाप्तासमाप्तिहेतुरस्थिरत्वात् न वा विघ्नध्वंसरा विघ्नात्यंताभावस्यैव समाप्तिहेतुत्वात् अ
त्यंताभावस्त्वन्न हारीजन्यत्वात् इदं न पत्या विघ्नध्वंसजनकत्वमेव तस्येति वाच्यं समाप्तिहेतुतापारूपाभावासिद्धयापत्ते
पत्याः पूर्वस्येव हारलकसनात् विघ्नध्वंससंबंधिने वसाद्यादृ इन्नत्वस्यापि सुवचत्वाच्च अन्वयव्यभिचारस्य चानुपपत्तेर्न रामं०
यत्कृतैर्वा निराकरिष्यमाणत्वात् न चैवं जन्मांतरीयपापक्षयसमाप्तिमुद्दिश्यापि मंगले शिष्टप्रवृत्तिप्रसंगः इति वाच्यं इष्टता ३५

तत्रासंवाद्यसंसारेमंगलाज्जन्मतेप्यवश्यंजन्मान्तरीयग्रंथसमाप्तिमुद्दिश्यकेनचिन्मंगलाचरणात्तस्मिन्नपिजन्मन्येमानाभावात्
नचतथापिसमाप्तित्वस्येदृश्यनुगतस्याभावात्कार्यतावच्छेदकंदुर्वचमितिवाच्यंकारणत्वेप्रमाणसिद्धेअनायत्याअनुगतस्यैव न
कार्यतावच्छेदकत्वात्नचैवंविघ्नसत्वेपिसमाप्त्युत्पादापत्तिरनादौसंसारेअनंतजन्मांतरीयमंगलेनविघ्नध्वंससंबंधेनैवमंगलस्यसर्वा स
दित्वाद्यविघ्नसमाप्तिविधकत्वपातत्तत्सामान्याभावस्यापिहेतुत्वात्केवलसमाप्त्वाराधनुरोधेनैवमंगलस्यहेतुत्वकल्पनादिसाकुतः नें ने४
दसत्तत्तथासतियद्दृष्टिश्यपत्क्षिपतेतस्यैवतद्धेतुत्वपाचेलंबंदनादेरपिस्वर्गादिहेतुत्वापत्तेःतथापितज्जनकीभूतज्ञानस
मग्रात्वमाहापविवादसंभवादितिदिक्नन्नुमंगलेसतिमङ्गलसमाप्त्यनुदयःतदकृतेपिसमाप्तिर्मंगलेविघ्नध्वंसानुदयादन्यपद्य
भिचारइस्तत्राहयद्यपिविनेतियस्यैकामितिस्तुतिनाश्यनाशस्तेषांस्तुतितिनाशःनस्यादिनाश्यानांनस्यादितोनाशोभवस्येवर्थः र
स्यात्तःसिद्धविघ्नासत्वस्यलेचमंगलस्यसांगत्वमेवनास्तिविघ्नस्याप्यंगत्वात्मंगलकर्तुर्विघ्नासत्वेमानाभावाद्वेतिभावः
अतरत्तिफलसिद्धपातसकलांगनिष्पत्तौफलावश्यंभावनियमपातन्वैदिकेमंगलेप्रवृत्तिरियोजनताप्रवृत्तिःनिष्कम्पयर
त्तिःप्राचीनेविघ्नध्वंसस्वादितिप्राचीनविघ्नानांभयोजातीयत्वादिसमर्थःतथाचयन्मंगलंतद्ध्वंसजातीयसत्वादितिप
कुर तिर

तन्नासंख्यसंसारेमध्येजन्मनितेऽवश्यंजन्मान्तरीयग्रंथसमाप्तिमुद्दिश्यकेनचिन्मंगलाचरणात्तत्तस्मिंश्चमजन्मनितेमानाभावात्
नचतथापिसमाप्तित्वस्यैतद्दृशानुगतस्याभावात्कार्यतावछेदकंदुर्वचमितिवाच्यंकारणत्वेप्रमाणसिद्धेअनायत्याअनुगतस्यैव
कार्यतावछेदकत्वात्नचैवंविघ्नसत्वेपिसमाप्त्युत्पादापत्तिरनादौसंसारेअनंतोजन्मान्तरोत्पन्नविघ्नध्वंसंवंधेनैवमंगलसत्वा
द्दितिवाच्यंविघ्नस्यसमाप्तिप्रतिवंधकत्वेपात्तत्साम्याभावस्यापिहेतुत्वात्केवलसमाप्त्यानुरोधेवमंगलस्यहेतुत्वकल्पनादिस्यादु
दसत्त्वतथासतियदुद्दिश्यपतञ्जिपतेतत्सैवतद्धेतुतयावेदसंवेदनादेरपिस्वर्गादिहेतुत्वापत्तेःनवापितज्जनकीभूतदानस
माप्तत्वमादायविवादसंभवादितिदिक्ननुमंगलेसतिमञ्जसमाप्त्यनुदयःतन्नकृतेपिसमंगलेविघ्नध्वंसानुदयादतएव
भिचारइत्यतआहप्रचितेतियस्यैकमितिस्मृतिनाशपनोसर्वथास्तितितानाशःनसादिनाशपानांनस्यादितोनाशोभवसेवेर्थः
स्वात्तःसिद्धविघ्नासत्वस्थलेचमंगलस्यसागत्वमेवनास्तिविघ्नस्यापगत्वात्मंगलकर्तुर्विघ्नासत्वेमानाभावाच्चेतिभावः
अत्रतर्कितपूरणैश्चपात्सकलांगनिष्पत्तोफलावश्यभावनिश्चयात्वैदिकेमंगलेप्रवृत्तिरिपोजनताप्रवृत्तिःनिर्विघ्नपपर
न्तिःप्राचीनेतिघ्रमपरत्वादितिशेषःवीनविघ्नानांभपोजातीयत्वादिसर्थःतथाचपन्मंगलेतंदनाश्यजातीयसत्त्वादितिप

२ या८

प्र०चि० लितं ननु प्रचयसर्वजातीयानेव मंगलानि कृतानि तत्र समाप्त्यभावो न स्यादित्यत आह क्वचित्तु विलंबमंगलानंतरेति पापोत्सौक्कारणा २१

४० नायप्रबलबाधः तत्राह क्वचित्तु विलंबाद्वा व्यागतेति ननु तथापि प्रचयप्रायश्चित्तादितो विघ्ननाशस्तत्रैव व्यतिरेकव्यभिचार इत्यत आह प्रायश्चि ज्ञा२

त्तेति मंगलस्य नाश्यजातीयविघ्ननाशकत्वमित्यर्थः ननु प्रायश्चित्तविघ्नसंशये मंगलाचरणेऽपि फलं एवं तुलनं यथादिप्रायश्चित्तेऽपि स्या

दित्यत आह न चेति न हीत्यर्थः प्रायश्चित्तेन तत्सत्त्वे धात्वादिप्रायश्चित्तेन शंकितविघ्ननाशः शंकितदुरितनाशं विघ्नसंशयेदु रि

तसंशये कामेनोपाधिकर्तव्यत्वे विघ्नध्वंसकामनाधीनप्रवृत्तिविषयत्वेन नियतमनुष्ठानमिति यस्य विघ्नज्ञानं नास्ति तस्या

नुष्ठानं न स्यादित्यर्थः अत्रेदं प्रपतिमाहस्मारस्तु कारणोतिश्चारस्तु कमंकारणाक समाप्त्यर्थः प्रतिबंधकं भावो पापत्वेन तत्प्रतिबंध सी

कध्वंसो पापत्वज्ञानेन च व्यवस्थं तदनुष्ठानादिति विघ्नज्ञानवतैव व्यवस्थं तदनुष्ठानादित्यर्थः ननु मंगलस्य समाप्त्यावर्जनकत्वे

प्रचमंगलं न हतं तत्र विघ्नध्वंसो मास्तु समाप्तिस्तु स्यादेवेत्यत आह तेन विनेति प्रतिबंधकाभावे अक्लिप्त निबंधकाभावे भावे प्रति

बंधकीभूतविघ्नसत्वे कर्मानुसमाप्तेः कर्मसमाप्तेः स्वेति प्रधानत्वे विघ्नध्वंसस्यात्र जनकत्वे समाप्त्यजनकत्व इति यावत् ननु अमदा राम०

पिकर्तव्यकर्मचिकीर्षा कालातिरिक्तकालेपि तत्करणमिति प्रसजनकं स्यादित्याशंकः निपतसमपेतिता इत्यादि चिकीर्षाकालनिपतते समर्थकर्मारंभसम ४०

२ प्रतिबंधकाभावे असंसर्गेति पाठोऽप्ययमेवार्थः

पेतिकर्त्तव्यकर्मचिकीर्षाकाले स्वार्थः दर्शारंभसमाप्ते दर्शचिकीर्षासमपेत तथा च मंगलेन विघ्नध्वंसजनने कर्त्तव्यकर्म प्रतिबंधकी
भूतविघ्नध्वंसप्रयोजकेच्छादिजननक्रमेण मंगलजननद्वारा कर्त्तव्यकर्मचिकीर्षाप्रयोजकमनया श्रुमाप्तेः फलत्वेपि आंसापफलांतरको
मनयासमराहृतामंगलादिविघ्नध्वंसोमस्तेद्वारत्वादितिभावः ननु भवन्मते मंगलस्य विघ्नध्वंसद्वारासमाप्तिजनकत्वेपि जन्य
विघ्नध्वंसस्य प्रतिबंधकाभावतया समाप्तिकारणमस्त्येव तस्य कारणत्वं च द्विखोत समस्तवच्छेदकत्वसंबंधेन फलीभूतसमाप्ति
कर्तृशरीरनिष्ठतया विशेषणताविशेषणसंबंधेन तादृशात्मनि ध्रुज पावार्थं येनास्ति कादिशारीरकर्तृचासमासोव्यभिचा
रः अंतसे जन्यत्वमयेस्य कारणतत्कारणतवच्छेदकस्य साधारणप्रयोजकत्वस्य लघुत्वात्पदर्शाय योजकतायानेस्येव तदुद्देश्य त५
कत्वप्रयोजकत्वेहेतुत्वनयेजन्यातरीयग्रंथसमाप्तिमुद्दिश्यापि मंगले शिष्टप्रवृत्त्यापत्तिरिति तत्राह विघ्नसंसर्गाभावस्यैवेति समवाय
संसर्गावच्छिन्नतत्तद्विजातीयविघ्नसामान्याभावकूटस्यैवेत्यर्थः तथा च मंगलजन्यजन्यो ध्वंसोपि न समाप्तिहेतुरित्यर्थः स्वतःसि
द्धः विघ्नकारणाभावप्रयुक्तः स्वविरह इति पञ्चमंगलेन विघ्ननाशे सति समाप्तिस्तत्रेत्यर्थः मंगलसाध्यः मंगलाधीनः अतएवेति
तःस्वासमस्तवच्छेदकत्वसंबंधेन शरीरनिष्ठतया विघ्नध्वंसो न हेतुरपितु विघ्नसंसर्गाभावस्यैव हेतुरतएवेत्यर्थः मंगलं विना

विभता५
३

न५ प्रकारके१

प्र० चिं० पिर्स्यैहि कृ मंगलं विना पि नचैवं विघ्नध्वंसे कथं कामना सुखत्वदुःखाभावत्वेष्टं प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वात विघ्नासंताभावस्यैव
४१ समाप्तिरूपेष्टसाधनत्वेन विघ्नध्वंसस्येष्टासाधनत्वादिति वाच्यं सुखत्वदुःखाभावत्वेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानं च यत्र द्वेषं तत्र भावः
स्वप्रकारकज्ञानस्यापि पृथगिच्छाहेतुत्वात्तथा विघ्ने द्वेषसत्वेन विघ्नाभावत्वप्रकारकज्ञानादेव विघ्नध्वंसे कामनोत्पत्तेः अन्यथा प्रायश्चि व
त्तादिजन्यपापनाशेपि कामनानुपपत्तेः न च विघ्ने द्वेष एव कथं स्यात् सुखाभावत्वदुःखत्वप्रकारकत्वेन द्वेषं प्रति अनिष्टसाधनताज्ञान द्विष्ट
स्य हेतुत्वादिति वाच्यं पद्मादौ छिन्नाभावे इष्यत्तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्यापि पृथग् द्वेषहेतुत्वात् समाप्तिरूपेष्टसाधनत्वं पापविघ्नासंता द्वे६
भावे इच्छासत्वेन विघ्नत्वप्रकारकज्ञानादेव तत्र द्वेषोत्पत्तेः अन्यथा दुहार्थिनु तत्र प्रतिबंधके मणौ द्वेषानुपपत्तेः अत एव समाप्तिकामना
पि परयपार मंगलाचारप्रयोजकेति भावः न चानध्यवसाय इति किं पर्यंतिमंगलादि कर्तव्यानेकी दृशां वा मंगलं कर्तव्यमित्यत्र नियामका
भाव इत्यर्थः यावद्विघ्नशंकं पावृत्तीप विघ्नशंकनदाचारात्तावज्जातीयमंगलाचारात् अत एवेति यतः शंकितविघ्नवारणार्थी
मंगलकरणमत एवेत्यर्थः तदुक्तं यापरकालेपत कर्तव्यंतत्प्रतिबंधकीभूतविघ्नांतरोपशंकया मंगलं प्रयोज्येयीतिन वारब्धकर्मद्विकीर्षा राम०
कालस्यांगतया कृपर्यंतं नुष्ठानात्संकितविघ्ननाश इति वाच्यं तत्परकालकर्तव्यांशागस्यैवारब्धकर्मत्वपातक्त्विकीर्षाकालस्यैवाप्तता ४१

था५ नै ग

दिति भावः ननु समाप्तौ वे मंगलं न हेतुस्तदा गुर्वारंभे बहुतरमंगलाचरणं न स्यात् अस्मन्मते तु गुरुतरकर्मसमाप्तौ बहुतरमंगलस्य हे-
तुत्वात्तदनुष्ठानमित्यत आह गुर्वारंभे पीति बहुविघ्नशंकया बहुविघ्नशंकयैव ननु गुरुकर्मसमाप्तौ बहुतरमंगलस्य हेतुत्वेपेत्यर्थः
तथोक्तमिति त्वा दर्शिचारानुमितश्रुतेस्तथैव बोधनादिति भावः इति विघ्नविघातीति इति विधिप्रतिपाद्यं मंगलत्वं किमित्यर्थः अननुगमा
दिति आदित्वस्य चानुगतस्यैकस्य दुर्वचत्वादिति भावः नापीत्यादि विघ्नो दुरितं अन्यथा प्रारिप्सितसमाप्तिप्रतिबंधकस्यैव विघ्न-
पदार्थतया प्रतिबंधकत्वं तस्य पर्यवसानात् अनुत्पादप्रसक्ते अतिव्याप्तिवारणाय पर्याप्तिसंबंधेन तत्कारीयं शौचादिहेतुक्रियापांचालि कां ५
प्रसंगवारणाय शीघ्रमिति तत्प्रारब्धसमाप्तौ दृष्टेत्यादि शिष्टदुरितत्वे प्रतियोगितया स्वनाशजनकेत्यतिव्याप्तिवारणाय क्रियेति क्रियात्व
प्रवृत्तिविषयत्वं च बाधिकीर्षाजन्यतावच्छेदको जातिविशेषः एतच्च विनायकस्तवपाठेति प्रसक्तं गणेशस्तवस्य मंगलत्वेपि तद्वाक्य- उ
त्वकं कुछाभिव्यातात्मकस्य तत्पाठस्यामंगलत्वात्तत्पाठस्यापि विघ्ननाशकत्वबोधनार्थं तोलस्वराणां तस्मात् विघ्नेति विघ्नध्वंसासा-
धारणकारणत्वमित्यर्थः विघ्नो मंगलनाश्यतावच्छेदकवैजात्यवान् दुरितं तेन विनायकस्तवपाठे प्रायश्चित्ते कारीर्यादौ च नातिव्याप्तिः
तेषां च शक्तिविशेषसंबंधेन विघ्नप्रध्वंसत्वेनानुगतत्वान्ननुगमः प्रतियोगिविधयाकारणतामादाय विघ्नेऽतिव्याप्तिवारणाय साधा-

मा० १ ३ नेत्युपाठकतासंबंधेन विनायकस्तवस्य विघ्ननाशकः ननु निकृष्टतत्पाठः स्तवस्य मंगलमिति चेन्न
सर्वे विघ्नाः शमं यान्ति ... तु

प्र० चिं० ४२

रणेतिअसाधारणकारणत्वं च विघ्ननाशत्वनिष्ठध्वंसत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतात्वंप्रपत्तेर्विघ्नेति इत्याप्रिवारणायुक्तं मुख्य
त्वं कार्यताविशेषणांध्वंसंप्रतिच सामान्यतः सत्वैनैवहेतुत्वान्नोक्तातिव्याप्तिः ध्वंसप्रतियोगिनोसत्वे जिज्ञेनापि हेतुहेतुमद्भावे
तादृशकारणतामादायातिव्याप्तिवारणाय ध्वंसत्वावच्छिन्नोपि ध्वंसत्वावच्छिन्नोपि ध्वंसत्वावच्छिन्नत्वं च न ध्वंसत्वपर्याप्तावच्छेद
कतावत्वं किंतु नद्रूपावच्छेदकत्वाकत्वमात्रं तेन नासंभव इति भावः निरुक्तधर्मप्रकारेणेत्र विधिनावोधने अमोमात्र्युपमाह क्रियाविशे
षस्येसादिविशिष्टपरिचयोऽपि निरुक्तधर्मप्रकारेण एवैज्ञानं विनाप्रवृत्तिविषयतालाभादिति भि निरुक्तैः प्रथमे विधि ज्ञानासंभवादितिस धर्मप्रकारे ए५
स्य र्थः स्तत्वादेर्विघ्नध्वंसजनकत्वे प्रमाणविधुत्वादितिभावः शिष्टाचारेतिअमाजमाचारैस्तपर्थम् नन्वमात्तादृशकामनयाप्रवर्जितविषं
येनातिप्रसंग इतिभावः आचारानुपजीवित्वादितिआचारविषयत्वज्ञानाधीनशाब्दवोधाजनकत्वादित्यर्थः नन्विदमप्रयोजकमि
त आह वेदादित्यि आद्याचारेति पुरुषांतराचारविषयत्वस्यसद्धीप्रकारांतरीयाचारविषयत्वस्यवाज्ञानं विनाप्रवृत्त्यनुपपत्ते
रित्यर्थः अनुपपत्तौ हेतुमाह अमोमात्र्युपायादिति वेदात्तस्याचारेजातेतद्विषयप्रकारकशक्तिग्रहा राछात् धीः वेदादृष्टवोध राम० ४२
एवचतत्साचारदर्शीसमोमात्र्युपप्रसंगादित्यर्थः यद्यपि प्रहांतरशक्तिग्रहवत्प्रथमं ईश्वराचारदर्शनादेव शक्तिग्रहः संभवत्येव यथापि

स्मा२
स्यजनकतयाजनकसमर्पणाय प्रयोजकत्वप्रवेशः प्रयोजकत्वं च कारणता तत्कामनाप्रकारकेण१

प्री१ दुर्म्मावच्छेदेन भगवदाचारदर्शनात् तेनैव रूपेणाशक्तिग्रहः स चानुमितित्वादिरेव न त्वाचारविषयत्वमिति भावः तत्कामनया[redacted]न
कामिकर्त्तव्यत्वप्रकारेणोक्तिपावतत्तेन कामनापा विधिजन्यशाब्दबोधजनकत्वेपि न क्षतिः प्राविक्षितेति आरंभणीयादावतिव्याप्ति
वारणाय प्रसक्तं प्रारब्धकर्मसमाप्तिप्रयोजकत्वे सतीत्यर्थः मंगलस्य समाप्तिप्रयोजकत्वे सतीत्यर्थः मंगलस्य समाप्तिप्रयोजकत्वे धर्मा
तरेऽप्रतिव्याप्तिवारणाय वेदविहितानां कर्मापूर्वकालकर्त्तव्यत्वपादविहितत्वार्थकं असंभववारणाय एवं च प्रवेशः वैदिकपदं विहितानां
न्य नताहेव तादृशकालकर्त्तव्यतया वेदविहितत्वलभ्यापत्त्यर्थ याकल्पितत्वनतादृशाकूकालकर्त्तव्यत्वेन लौकिककल्पितविधिविष
ह्यार९ येदृष्ट तत्समाप्तिजनके होमादावतिव्याप्त्यापत्तेः तादृशवेदांतराभावादितिदृष्टमुपलक्षणं द्वितीयेदृष्टद्वारा प्रारब्धकर्मस
माप्तिप्रयोजके आरंभणीयादावतिव्याप्तेर्विघ्नध्वंसस समाप्त्यजनकतया मंगलस्य प्रारब्धकर्मसमाप्तिं प्रति प्रयोजकत्वस्याप न४
भावेनासंभवापत्तेर्विघ्नध्वंसस्य स्वेनापि बोध्यं निर्विघ्नसमाप्तिकाम इति एतच्च संप्रदायनयमाश्रित्य स्वनयेनुपादेयं तद्विघ्नो
पशमनकाम इति बोध्यं तथैव स्तुतित्वादिनैव शिष्टाचारात् शिष्टप्रवृत्तिविषयत्वस्य तदुपजीव्यत्वेति तद्विधिजन्यज्ञानसहका
रेणेत्यर्थः तद्धितिप्रारब्धकर्मध्वंसत्यर्थः तस्मरणद्वयमतमेदेन नन्वेतत्स्मरणद्वयमादर्शदर्शनादेर्व्याप्यकल्पितासा शंकासहमंगलाचारेति

प्रे१ वि१ ल्ल स्ता२ न२

प्र०चि०
४३

स्फ२ तत्र१

मंगलाचारः आदर्शदर्शनादिविनियातौ दुरितं न विद्यते नोत्पद्यते मंगलात् त्वं मंगलपदशाकुत्वं नानार्थे द्वैवेति अतइत्यपादि
नं तच्च मंगलपादे ननु नार्थतया अप्राप्यत्वं तया विनियात तपदं धारिसित विघ्नपरमेवं किंनु नाविद्यत इत्येवं विनाशपरमस्त
त्या तथाचादर्शदर्शनादेरपि न... देव देवमंगलत्वं न च जुहूतासुकुत्सम्मिति न होमांतरविधिः किंतु अग्निहोत्रस्यैवानुवादः तथा
च तस्य नित्यतया विध्युत्तरपापानुत्पत्तिफलकत्वेन प्राप्तत्वात् विनियात पदस्य विघ्नपरत्वं न विद्यत इत्यस्य विनाशपरत्वं च न
पा५ संभवति अग्निहोत्रानुरोधेन विनियातौ न विद्यत इत्यस्य यानुसारपरत्वं मंगलानुरोधात् विघ्ननाशपरत्वमिति रूपगमे च वाक्य
भेद इति वाच्यं तथापि पापसंसर्गाभाववत्त्वसामान्याधिकरणेन सर्वेषां जन्यानां तावत्पसंभवात् कार्यतावच्छेदककत्वमनान्व पा५
यथापोग्यमोत्तरकालिकी तत आह अन्यथेति ननु तथाप्यथ शोहे अतिव्याप्तिः यथारंभमात्रकालेतदुच्चारणस्यापि शिष्टैः कृ
रणादित्यतेऽप्याप्तिमाह अथश हे इति पुरास्त्य आरंभकाले के भिलावकंठा... त्वात् तैरभिहितत्वाच्चाधुनाविनियतोज्ञातो ए
ते न तादृशविघ्नोपशमकामशिष्टाचारविषयत्वेन मांगलिको मंगलस्वरूपो स्वार्थे इकनु प्रत्ययात् एवं च यथाशब्द इह मीववेनप्य...सत राम०
स्वद्धितत्वे प्रात्रा... अनुष्ठानविषयतासंभवादिति ध्येयं ननु यथा याचार पूर्वकाले पिसुभसूचकतया आदर्शनादिक्रियते तथैवाथ ४३

दर्शी१

शद्वेपिप्रभृत्युक्मस्य चकःस्यादित्याशंकांनिराकरोतिनचेतिशाख्यारंभेस्त्यारंभसमयेएवतथाचादर्शनादिवदस्मदापितदनु
ष्ठानापत्तिरितिभावः ननुस्फूर्तिमात्रवरेद्दिस्यादौकास्फूर्तिरित्यत्राह युगवत्तयेतिउत्कर्षचत्तयेस्यर्थैतेनाधार्मिकत्वंमस्पृश्यत्वंसं ल२
गित्वमित्यादेर्व्युदासः उत्कर्षत्वंचशक्तिविशेषसंबंधेनोत्कर्षपदवत्वमतोनाननुगमः ज्ञापनंज्ञानानुकूलंव्यापारः तेनव्यापातंतु
त्वि४ ताद्दशिनेष्टसंगः नचतथापि उत्कर्षस्यजातिरूपतयातुंद्धांशी तस्त्वंस्यौधुधीतमेवैत्याद्वावव्याप्तिरितिवाच्यंदयादिगुत्कर्षमैं वांस्य
वहारेणतेषामप्युत्कर्षपदवाच्यत्वात्नचतथापितादृशोत्कर्षरूपाख्यानेऽतिव्याप्तिः तस्यापिस्फूर्तित्वेप्यवक्तात्तुरूपंकृषयामोनोक्त लुप
मइतिसकलसभ्यामाणिकृत्यवहारासंगतेरितिवाच्यंज्ञानपदेनभ्रमरूपज्ञानस्यविवक्षितत्वात्अ[illegible]रावातेप्यगुणाकृपनेस्फूर्तिरितिमा
पु मणिकाभगवतस्फूर्त्यादौतत्रयोगोभाक्तः नव्यास्तुज्ञानविशेषोपधायकःशक्तिः स्फूर्तिः ज्ञाननिष्ठोविशेषश्चशास्त्रत्वव्याप्याजा
तिविशेषः उपधायकत्वंचज्ञानविशेषशक्त्योःसंसर्गःशक्त्यादिंयापदविष्टमतोनानैगमोदोषांयेनचास्फूर्तिक्षिंदार्पाभयविषपक्षार
समूहालंबनज्ञानेसांकर्यांजेविनिगमानाविरहेणानिंदंशरूपतावच्छेदकस्यापिजातित्वस्यदूरत्वादितिवाच्यंतदुभयजजा
तेसमूहालंबनज्ञानव्यावृत्तावाभ्युपगमात्समूहालंबनमात्रजनकस्फूर्त्यादेश्चमानाभावात्ततत्सत्वेचतत्र स्फूर्तित्वव्यवस

प२ म३ पर२ वोर२

प्र० चि० ४४ रस्यभाक्तत्वादित्याहुः यमुद्दिश्येति यदवधिकेत्यर्थः तथा च स्वापकर्षबोधजनकतावच्छेदकजातिमत्त्वमेव लघुस्मरणं कोऽया
पारः कृत्स्ननमस्कारद्वयाकांक्षापीयमुद्दिश्येति स्वत्वव्युदितत्वेनाननुगमशंकामाह यद्वेति नानार्थतैवोक्तिकायिकादिवमेक
वृत्तिजातिविशेषा एव नमस्कारपदशक्यतावच्छेदका इत्यर्थः ननु करशिरःसंयोगादिरेवाधिकायिकनमस्कारं तत्कथं जातिविशे त्र२
षः नो दंडवत्त्वाभिव्यक्तत्वसंयोगजत्वादिना सांकर्यात् न च संयोगजत्वादिं जातयो नानाकार्यतावच्छेदकाननुगमस्य दोषत्वात्
नमस्कारपदशक्यतावच्छेदकजातिस्वीकारे विघ्नविशेषनाशकतावच्छेदकतावच्छेदकजातेर्नानात्वे व्यभिचारापत्तेरिति वा
च्यं तथापि शब्दविशेषजनकतावच्छेदकाभिघातत्वमादाय सांकर्यस्य दुर्वारत्वात् तदुभयोरेव जनकतावच्छेदकतया नाना[illegible]त्वे वि नाद्
निगमकाभावादिति चेन्न करशिरःसंयोगाद्यनुकूलचेष्टाविशेषस्यैव कायिकनमस्कारत्वात् चेष्टानिष्ठविशेषस्य चेष्टात्वव्या
प्यजातिविशेषः स च विघ्नविशेषनाशकतावच्छेदकतया सिद्धः ननु तथापि नमःपदादिरेव वाचनिकनमस्कारः तत्कथं
जातिविशेषः न त्वादिना सांकर्यात् न च मकारादिचरमवर्णज्ञानं तु [illegible]कमतम्वरमं मानजनकवर्णेन तज्जातिसाक्षात्कार राम०
इति वाच्यं विनिगमनाविरहेण मकारविशेषस्यापि वाचनिकत्वस्य दुर्वारत्वादिति चेन्न विनिगमनाविरहात् [illegible]मत्वादि ४५
चेत्तिमसादिव्या ध्यानानाजातिविशेषा एव वाचनिकसंज्ञा नमकपविशेषादिरेव वाचनिकनमस्कारः पूर्वपूर्ववर्णे (वर्णा)

आप्तानानां तयएववाचनिकत्वमित्यभिप्रायात्तन्नास्तु शाब्दबोधहेतिशाद्दत्वव्याप्यजातिविशेषएववाचनि
कत्वं अतएववाचनिकइत्यर्थं तेनचवचनमित्याह मानसिकं त्वंतुमानसत्वव्याप्यजातिविशेषः नेचत्वमत्वमारपमा
कर्यमितिवाच्यं तस्यत्वप्रसविरुद्धत्वादिति श्रे पपाभाकरमतं आह पतितिबुद्धिविशेषेति ज्ञानविशेषेतिज्ञानविशेष
ता२४ जन्यत्वंस्मेवकापिकादिनिष्ठजातिविशेषव्यंजकतादित्यभिमानः सएवेतिमानसज्ञाना विशेषएवेत्यर्थः अमत्रकापि
कादेकापिकादीतितंमतितस्यलिंगत्वात् तथाचज्ञानविशेषजन्यत्वग्रहोनतादृशजातिव्यंजक इतिभावः नचतथापि
चैत्रत्वमानसत्वव्याप्यजातिविशेषणावच्छेदकतावच्छेदकः नतुवाचनिकात्वं तस्यमतत्वादिव्याप्यनानानात्वाभ्युपगमा
दितिवाच्यं तस्याप्यु [illegible] मेरोपकत्वात् नानात्वेपिप्रत्येकमादाय विनिगमनाविरहेणाशक्यविच्छेदकत्वस्य दुर्वारत्वाच्चेतिह
दयं ननुमंगलं वेदबोधितसमाप्तिसाधनताकंसमाप्त्युद्देश्यकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वादितिसंप्रदायिकानां प्रागुक्ते
वेदानुमाने किं तावत् शिष्टत्वं [illegible] तत्राह स्वीकृतेति वेदविशेष्यकप्रमाणसामान्यपगमवानित्यर्थः आह यगमोनिम्नवपः ग्य
तावतेव [illegible] सामान्यतो व्याप्तोपगु पहेसि [illegible] चिह्नाप्यव्यभिचारवारणादितिभावः चालनकपतितो स्यजाद्यतिरि

चैत्यवंदनादिवत्तस्यापि व्याचष्टा येनवेदनिषिद्धत्वात् लाघवादाह यद्वेति अलौकिकविषयेति लौकिकाविषयकेत्यर्थः हेतुः पूर्वोक्तहेत्वर्थः तथा चावि
गीतपरत्वेवल्लौकिकाविषयकत्वमित्यर्थः तच्चैत्यजनादो लौकिककर्मत्वात्यभिचारवारणायेति भावः लौकिकाविषयत्वं तु प्रागुक्तमेव नन्वेवंशि
ष्टत्व ५

प्र० चिं० त्वे सतीसत्वेनापि विशेषणीयं तेन तदोपरथा चेष्टापांपम्यादि तथा चेष्टा च देहानिषिद्धायां न व्यभिचारः ननु चैवं वेदप्रामाण्या मा०
४५ तत्त्वा पर्यालोचनाप्रमाणे चैत्यवंदनादो व्यभिचार इत्यत आह आचारे चेति आचारे अविगीतत्वं यद्विशेषणं तत्तद्देहानिषिद्धत्वरू
पमित्यर्थः प्रमाणोत्कृत चैत्यवंदनादिकं च न तथा तस्य एवं लिखितं वेदनिषिद्धत्वादिति भावः अलौकिकविसतीसत्वे
नापि विशेषणीयं तेन शिष्टकृतभोजनादो न व्यभिचार अलौकिकत्वं च प्राकृतिकत्वे चनचं तथापि प्रांतास्व फलाम्य
समुद्दिश्य कृते यागादौ अभिचारः तत्साधनत्वेन तस्य वेदबोधितत्वादिति वाच्यं चैत्यवंदनादौ अभिचार इत्यत आह शिष्ट
चारत्वं चेति अगम्यागमनेति अगम्यागमनायोग्यायाम् [illegible] तीर्थत्वप्रांसा ह तं यदमनमित्यर्थः यथा गतं तु न संगच्छते अ
लौकिकविषयकत्वविशेषणेनैव तद्वारणात् किंतु अगम्यागमनस्योभयविशेषणेनैव वारणं संभवतीत्स्वक्ष्यनापत्तेर ति४
तिधानमित्यर्थः [illegible] वत्सवदनिषेति निष्फलत्वादिति भावः तदुद्देश्यकत्वेनाप्याचारो विशेषणीयः प्रयोजनं चोक्तमेव ननु नै
वं भ्रमाजन्यः शिष्ट इति फलितं तथा च बहुस्पष्टशैगगनादो पाखंडे च शिष्टव्यवहारापत्तिरित्यत आह। लोके चेति वेदप्रामाण्या राम०
भ्युपगमेतित थाच सर्वे वेदाः स्वस्वतात्पर्यविषयार्थे प्रमाणमित्याकारकपावद्दूरविशेष्यकानाद्यप्रनिष्फलवत्वं शिष्ट ४५

हृ१

दशाक्तावच्छेदकं प्रवृत्ते च शिष्टपदं भाक्तं एवं वेदोन प्रमाणान्मितियत् किंचिद्विशिष्ट्यकानाहार्यनिश्चयवत्वं शिष्टमेवबौ
द्धत्वमिति भावः बौद्धस्यापि माध्यमिकस्यात्तु सर्वाणि भूतानी सादित्यत् किंचिद्दशायामाप्यभ्युपगंत्वात् वेदत्वावच्छेदेनैवा सार्यप्रामा
णपाभ्युपगमवत्वाद्वाप्यावत्वानां पर्यवयोरुपादानं ननु दशातिश्चयो विशेषणमुपलक्षणं वानाद्यः सुषुप्त्यादिद पि३
शायामशिष्टत्वापत्तेः न चेष्टापत्तिः तदानीमपि शिष्टव्यवहारात् तनांत्यः बौद्धातिव्याप्तेः अनादौ संसारे कदाचित्तेनापि तद
भ्युपगमात् न च तच्छरीरावच्छेदेन तदभ्युपगमो विवक्षितः एकस्मिन्नेव शरीरे कालभेदेन शिष्टताबौद्धतोभयदर्शनाद्बौद्धता
दशायामतिव्याप्तेः तदानीं शिष्टव्यवहाराभावात् अन्यथा अनादौ संसारे सर्वस्यैवात्मनो यदा कदाचिद्विशिष्टत्वेनान्यस्यैव तथा
त्वस्य सुवचत्वात् अथ तत्पुरुषीयतादृशनिश्चयसमानकालीनो यावंतस्तत्पुरुषीयास्तादृशनिश्चयविरोधिनिश्चयाभावास्त
द्वत्वं तत्पुरुषीयशिष्टत्वं शिष्टतोत्तरबौद्धतादशायां तादृशनिश्चयसमानकालीनस्य बौद्धताकालीनविरोधिनिश्चयध्वंसेः
तदानीमर प्रागभावस्यैव यावदंतर्गतत्वस्यासत्वान्नातिप्रसंग इति चेन्न यस्य पुरुषस्य शिष्टतोत्तरं बौद्धतात दुत्तरे पुनः शिष्टता च तत्र एर्वशिष्ट
तादशायामव्याप्तिमध्यवर्त्तिबौद्धताकालीनविरोधिनिश्चयव्यक्तिध्वंसस्यैव तादृशयावदभावांतर्गतस्य तदानीमसत्वात् ततदुक्त

प्रत्यक्षसमानकालीनत्वोपादानवेदानप्रामाण्यमितिनिश्चयेछन्नाशोत्तरंवेदःप्रमाणमि
तिनिश्चयानुत्तरकालेशिष्टतावारणाय५

प्र०चिं० ५६ दशिष्टतादशायामप्यभावात्तिस्य मध्यवर्त्तिवीद्वृत्ताकालीनविरोधिनिश्चयप्रव्यक्तिप्रागभावसेवंतादशायावस्मावांतर्गतस्य
तदानीमसत्वादितिमेवंयावतीस्तादृशनिश्चयव्यक्तीःप्रातिस्विकरूपेणोपादायतत्तन्निश्चयव्यक्तिसमानाधिकरणत्वेस
तितत्तद्व्यक्तिसमानकालीनायावंतस्तद्व्यक्तिविरोधिनिश्चयप्राभावास्तद्दत्वेसतितत्तद्व्यक्तिपूर्वकालावच्छिन्नात्वंशिष्टसमि
ष्टत्वमितिविवक्षितत्वात्पुरुषांतरव्यक्तिविरोधिनिश्चयप्रागभावमादायैसंभववारणायसमानाधिकरणत्वोपादानंत्वी
दा५ यपूर्वजन्मीयविरोधिनिश्चयप्रागभावमादावमादायासंभववारणायपदविशेष्यदलंयत्पूर्ववेदप्रामाण्यापाभ्युपगमात्वंविहि
तोन्नरष्टुरोतततप्रामाण्याभ्युपगमःतत्तत्तत्तीयष्टुरोतत्तद्प्रामाण्याभ्युपगमव्यक्तिनाशश्शस्यपावदंतर्गतस्यवेदप्रामाण्या
व्यक्त्युर्वे भ्युपगम[illegible]सन्निकालेसत्वीद्व्याप्त्यापत्तेर्नचपस्येतज्जन्मनिवेदप्रामाण्यप्रामाण्ययोरुभयोरेवानभ्युपगमःपूर्व
मा जन्मनितुप्रामाण्यरूपेममभ्युपेमेसेवमरणांतस्येतज्जन्मनिशिष्टत्वापत्तिरितिवाच्यंइष्टापत्तेःएवंपस्येतज्जन्मनिप्रामाण्या
प्रामाण्ययोरुभयोरेवानभ्युपगमःपूर्वजन्मनिचाप्रामाण्यमभ्युपेत्यैवमरणांतस्येतज्जन्मतरणोशिष्टत्वेइष्टापत्तिःजन्मांतरीयप्रामाण्या अ२ राम० ५६
भ्युपगमानंतरंकाकादिशरीरावच्छिन्नवारणायपरमभूष्टचैतन्मावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनापि विशेष्यंपद्यात्तत्तद्व्यक्तिपूर्वकालावच्छि
प्यर

संज्ञायतेतदानतत्समानकालीनसंतत्यप्रक्तिसमानकालीनत्वंवाच्यंअभावोवाऽनादिर्वाव्यःअन्यथातत्तादृशना५
भावदशावमादायातिव्याप्तिः२ ५

न्नत्वपदेनतत्तव्यक्तित्वावच्छेदकाजन्मावच्छिन्नत्वविशिष्टतजन्यानुभवपूर्वकालावच्छिन्नत्वं विवक्षितं उभयानभ्युपगमजन्मविशि
ष्टशिष्टवदिर्भूतेष्टवंघ्वंच यथोक्तकाकादिशरीरावच्छिन्नेपि नातिव्याप्तिः न चैवं तत्तन्निष्ठ्यर्थे तेःव्याप्तिस्विकल्पेगोपादानादन
नुगम इति वाच्यं शिष्टपदस्य नानार्थत्वेनाननुगमस्यादोषत्वात् अस्तु वा तादवदभाववृद्ध्यभ्युपगमत्वं तावदन्यतमधर्मवत्त्वं वातत्वं
तु चिन्तुतादृशवेदप्रामाण्याभ्युपगमजन्यसंस्कारवत्त्वं शिष्टत्वं तदभ्युपगमोत्तरं प्रतिक्षेपेण शिष्टः सच संस्कारो विरोध्य
भ्युपगमनाश्य इति शिष्टतोत्तरं बौद्धतादृशापन्नानातिव्याप्तिः संस्कारस्यावविनश्यदवस्थत्वेनावि शेषरापिः तेनतदप्रामाण्या
भ्युगमेत्पत्तिक्षणेनातिप्रसंगः नचचद्विषयकतादृशस्मृत्यालंबनसंस्कारस्यविरोध्यभ्युपगमेननाशेत्वन्यस्मृतिरपितु स्या
दिति वाच्यं तादृशस्मृत्यालंबनसंस्कारस्यविरोध्यभ्युपगमोत्तरं घटितजनकत्वे मानाभावात् स्मृतिनाश्यतावच्छेदकत्वं जात
स्पत्व्यापृत्ततपाघटस्मृतित्वनाश्यतावच्छेदकजातेस्यतव्याप्यतत्पाघटस्मृतिघटसंस्कारयोर्नाश्यनाशकभावेनव्यभिचार
श्चाकुः नन्वेवं निरुक्ताभ्युपगमाविवक्षायां विक्रयाविनशिष्टव्यवहारस्तद्वत्स्पृक्षादिदशिष्टव्यवहारेदृश्यतेस कथं स्यादिति
तन्त्राकृतीर्थिकत्वेपीति निरुक्ताभ्युपगमाभावनिरुक्ताभ्युपगमयोः सत्त्वेपी त्यर्थः तथा च तत्रौ दृशिष्टाशिष्टव्यवहारो भाक्त इति

प्र० चिं० भावः तत्रापि शिष्टाशिष्टव्यवहारयोर्मुख्यत्वमेवेत्यभिप्रायवानाह यद्वेत्तिसत्यं तं निरुक्तार्थकं सत्यं तत्विशेषणस्य प्रयोजनं दर्शि
४७ यति अत एवेति वेदानिषिद्धकर्त्तृत्वेऽपि वेदनिषिद्धकर्त्तृत्वेऽपि कस्यचिद्व्यसनात् दृष्टपत्तिपापजनकत्वेऽपि पापजनकत्वज्ञानाभाववद्विशि
वउ ष्टत्वे वेदनिषिद्धकर्त्तृत्वाभाववत्त्वमित्यर्थः बोद्धस्य तु वेदनिषिद्धकर्मणि पापजनकत्वज्ञानमेव नास्तीति भावः अव्यव[illegible]पाप तए
वैरथ जनकत्वज्ञानसत्वेऽपि निषिद्धकर्त्तृविशिष्टेऽव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तं कर्त्तृत्वविशेषणानां वैशिष्ट्यं चैककालावच्छेदेन कालवृत्तित्वं
विशेषणाभाववत्त्वमात्रोक्तौ पापजनकत्वज्ञानस्यैव वेदनिषिद्धकर्तृशिष्टेऽव्याप्तिरतो विशिष्टाभावानुधावनं पूर्ववर्तीर्थि
कोऽभिमाहतीर्थिकस्यापीति शिष्टस्यापीत्यर्थः रागद्वेषहीन इति आत्यन्तिकरागद्वेषध्वंसवत्त्वमित्यर्थः यथाश्रुते[illegible]
तिव्याप्ते पाषण्डेऽतिव्याप्तिवारणाय आत्यन्तिकत्वं ध्वंसविशेषणं तत्र मिथ्याज्ञानप्रागभावविशिष्टत्वं मिथ्याज्ञानविशिष्टभि
न्नत्वं वा वैशिष्ट्यं चैककालावच्छेदेन कालसम्बन्धित्वं आसक्तिकध्वंसवत्त्वमात्रोक्तौ बद्धेऽव्याप्तिः तादृशस्य मुक्तौ रागद्वेषयो
र्वैकल्पिकमुपादानं तथा च रागद्वेषेतातत्पर्यवसन्नात् तत्पाले हेतुः सर्वज्ञत्वादिति तत्त्वज्ञानादित्यर्थः तदुच्चारेतिनादृशा राम०
शिष्टत्वविशिष्टाचारेत्यर्थः वैशिष्ट्यं चैककालावच्छेदेन कालसम्बन्धित्वं तेन वा[illegible]दृशापांतादृशशिष्टेन हतेचैत्यवदनासेनत्यभि ४७

त्य२

चारः न वा तादृशशिष्टत्वानुत्पत्तिदशायां म्नात्वास्वफलमैलोफलमुद्दिश्य तादृशशिष्टेन कृते तत्तत्फलजनकत्वेन वेदबोधि
तेष्वागादेष्वभिचारः कर्मस्य पार्थतादृश। शिष्टेन कृते निषिद्धकर्मणि व्यभिचारवारणाय विगीतत्वमाचारविशेषणं
तच्च वेदानिषिद्धत्वं अलौकिकत्वमपि वाच्यं तेन तत्तत्कृतुभोजनादेन व्यभिचारः स एवेति व्याप्यस्मृततरां व्याप्त्वादिति भा व्याप्य ३
वः न तु तथाप्यनुमानोपयोगिमास्तु व्यवहारोपयोगिस्यादित तत्राह आंकनिकानामपीति सदाचारः शिष्टाचारः पश्चा
त्कमविगीततदाचारादेव वेदानुमानं तत्र दोषांतरमाह सर्वज्ञस्येति तत्वज्ञस्येत्यर्थः अत्रैव शंकते मन्वादिस्मृताविति
भारतपुराणादावित्यर्थः भरतादिकर्तृपर्यायोक्तशिष्टत्वमेव नास्तीत्याह स्मृतिकृत्सर्वज्ञस्येति तत्वज्ञस्येत्यर्थः अत्रैव शं
कते मन्वादिस्मृताविति भारतपुराणादावित्यर्थः भरतादिकर्तृपर्यायोक्तशिष्टत्वमेव नास्तीत्याह स्मृतिकर्तुरिति भारता
दिकर्तुरित्यर्थः असर्वज्ञत्वेपि अतत्वज्ञत्वेपि शिष्टाचारत्वरूपत्वेन सम्प्रत्ययेतु हेतुरूपक शिष्टाचारविषयत्वेन शिष्टत्वेश्रमाजन
त्वं कर्तव्यत्वे वानुमीयतामिति इष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यतामनुमाय वेदस्वर्गमंगलस्य लौकिकमंगलोत्तादृशकृति क्रियेरेत्येति २
साध्यताबोधकवेदेनेत्यर्थः तत्र वस्मामश्चेति अलौकिकत्वे सति शिष्टाचारविषयत्वस्य वेदबोधितत्वव्याप्यतया अलौ

३

पत्यर्थे४

प्र० चि० किंचं मंगले शिष्टाचारविषयत्वस्य व्यापकीभूतवेदबोधितत्वं विनाऽनुपपन्नत्वाद्वेदस्याप्यावश्यकत्वेन च तादृश
४८ व्याप्तेर्मानाभावः अबाधितसर्वजनानुभवसिद्धत्वादिति प्रछन्नप्रछन्नवादे शङ्करवेऽव सूर्यमसमर्थः व्याख्याते मंगलवा
दादृसंस्मस्य पारेषितं। श्रीगणपतये नमः मंगलस्य सफलत्वं व्यवस्थाप्य मोक्षसाधनीभूततत्त्वज्ञानचिकीर्षा
परंपराया४ वतीर्त्वेवीपग्रन्थो यादृशनेकृसद्धत्ते मोक्षसाधनीभूतं तत्त्वज्ञानरूपफलवत्त्वाच्चीकिर्षिति पति पादितप्रतिपादकत्वेन हेतुनामो
क्षसाधनीभूततत्त्वज्ञानजनकतां स्वीयग्रन्थस्य प्रतिपादयितुं तादृशहेतुमत्त्वं स्वीयग्रन्थस्य दर्शयति सर्वेषामादिना अ५
अ५ विविक्तमतद्दर्शितेन स्वीयमंगलस्य सफलत्वनिरूपणानंतरं। जगदेवेति। जगत्सर्वं वस्तुत्वविशिष्टपरं एवकारस्तु मा
वदर्थकः तथा च दुःखपर्यकमयं तद्धानौ दुःखसमुदायाधिकरणं वस्तुतः दिदृक्षुः तस्मात्संति दुःखध्वंसविशिष्ट
अ३ विकीर्षुः परमकारुणिको मुनिः सर्वेषामष्टादशसुस्थानि वेदाश्चत्वारो मीमांसापर एव च। धर्मशास्त्रं पुराणं चाविद्या
स्येताश्चतुर्दश १ आयुर्वेदो धनुर्वेदो गांधर्वश्चेति ते त्रयः। अर्थशास्त्रं चतुर्विज्ञेयं विद्या ह्यष्टादशैव तु इति परिगणितासु राम०
सुविद्यास्थानेषु शास्त्रेषु सम्भ्य हितं तन्मांसमूह तमोंऽसाच्चीक्षिकी मीमांसाशास्त्रं परिगणनापेक्षितयोजना। वस्तुतस्तामाना ४८

अ१ समाप्तिरेतुस मा या४

प्रमाणत्वादिरूपेण ५ म१

धिकरणेनदुःखपंकमग्नंतस्मान्नपातुघटादिसमोवस्तुकिंतुदुःखपंकमयत्वस्यबाधितत्वेपिनक्षतिःमुक्तात्मनोपिपदा
कदाचिद्दुःखपंकमग्नत्वात्तदुद्धारेच्छायांमुनेःप्रामाणिकत्वापत्तिरतस्तस्मान्नानीमितिदीधितिकृतःजगत्सदंतदानींसंसा
चा३ रविशिष्टात्मपरंतथा च।पितावच्छेदकावच्छेदेनैवदुःखपंकमग्नत्वस्यदुःखसमूहाधिकरणत्वस्यान्वयःभगवदात्मनोमुक्ता
त्मनश्चावच्छेदापविशिष्टांतमिमाकृतज्ञेतितन्नस्यापरास्त्रेबुभुक्षावत्स्वमित्यर्थमितिप्रेक्षावतांमोक्षसाधनीभूततत्वज्ञान
उं५ चिकीर्षावतांतत्संयोपादानकपक्षस्सार्थमिमसर्थःतत्वज्ञानादितितत्वेनज्ञापनेपतेनेनेतिसूत्रस्यप्रमाणादिषोडशपदा
र्थविशेष्यकप्रमाकरणत्वादिषोडशधर्मप्रकारकज्ञानजकादिनच्छास्त्रादिमसर्थःनिःश्रेयसाधिगमइतिनिःश्रेयसांपा ध
धिगमइत्यपुसस्मान्निःश्रेयससाधनीभूतंतत्वज्ञानमित्यर्थःइतितिसृतदर्थकमित्यर्थःइतिशास्त्रस्यतत्वज्ञानसाधनताप्रतिपा
आ२ दकमितिपावत्प्रारोप्रथमतःसस्त्रपत्शास्त्रस्यतत्वज्ञानजनकताप्रतिपादकसूत्रंकृतवानंतेपिततेषुशास्त्रादिषु
दि प्रमाणादिषोडशपदार्थेषुप्रमाणानलमनवविक्षितइतियोजनाप्रमाणात्वंप्रमाणानुसारंस्वरूपादिकंसूत्रविनामतो
ऽनेनमोक्षसाधनीभूततत्वज्ञानरूपफलवत्संबंधीप्रकीप्रतीत्यादिनप्रतीयादकत्वंमेवास्तानिप्रतीयादिनमितित्रयेणानुषो

मप्रे

कुतो१

प्र०चि० शपपथर्थेषुसत्सुप्रमाणतत्त्वस्यैवविवेचनीयत्वाशंकांनिराकर्तुमाह प्रमाणाधीनेतिमाद्यमिकस्वस्वतिष्ठनेननिति
४८ तन्मेतेज्ञानमात्रस्यैवतद्वृत्तितत्प्रकारकत्वरूपंनप्रमात्वंतच्चतस्यविरुद्धेतुमशक्यत्वात्तत्रतत्सत्वेमानाभावादितिक्षेपंनतत्वे
प्रतिपाद्यमित्यादितित्वंप्रमाकरणत्वादिकंप्रकारितावृत्तीयार्थःतथाचप्रमाणादीनांप्रमाकरणत्वप्रकारेणज्ञानंजयपदि न३
मर्थःपरंपरयेतिमोक्षसाधनीभूततत्वज्ञानद्वारेत्यर्थइतिनपुनरुक्तमिति।इतिसूत्रकृतोऽभिप्रेतंनपुनरुक्तमित्यर्थःप्रमाणतत्वेति
प्रमाणानांप्रमाकरणत्वप्रकारकावधारणस्येत्यर्थःतद्धितादृशावधारणंहिप्रमाणतत्त्वावधारणमितिप्रमायाःप्रामाण्यतत्वविवेकि धीन ५
माणानांप्रमाकरणत्वप्रकारकावधारणस्येत्यर्थःतद्धितादृशावधारणंहिप्रमाणतत्त्वावधारणमितिप्रमायाःप्रमात्वप्रकारकावध
रणस्याधीनमित्यर्थःविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानंविनावैशिष्ट्यबोधासंभवादितिभावःतच्चप्रमात्वावधारणंस्वतःस्वा शिष्टेव७
श्रयजनकसामग्रीतःस्वंप्रमात्वंस्वतःग्राह्यमित्यपरतःतदन्यसामग्रीतःएतच्चमिश्रमतमापन्नपेक्षुनचप्रमापदार्थिचप्रमात्वप्रका
रकोपस्थितिसंभवदर्तिचाव्यमानांतरेणप्रमात्वप्रकारकज्ञानेविनाप्रमापदशक्तिग्रहस्यैवासंभवादितिभावःप्रामाण्यज्ञानेनेति राम०
प्रमात्वनिश्चयेनेत्यर्थःतस्याव्यभिचारादितिप्रवर्तकेष्टसाधनताज्ञाननिष्ठप्रमात्वनिश्चयस्याव्यभिचारादित्यर्थःसकपपर्यन्तेषु ४८

प्र२ तत्वहमत

नविनापिदर्शनादितिभावः सकर्तृत्वं निष्ठरूपत्वं प्रवृत्तिनिष्ठो विषयिताविशेषः न तु जातिः सांशिकत्वानुपपत्तेरिति ध्येयं ननु मास्तां
प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वं तथापि विधिरूपप्रवृत्तौ तस्य हेतुत्वेन तज्जनकज्ञाने प्रमात्वनिर्णयोऽवश्यमपेक्षितः तदन्तत हीहवरुविन्ने
नि२ तिष्ठरूपप्रवृत्तौ विमर्षः स्वार्थनिर्णयादेवेति इष्टसाधनत्वसंभवे तत्स्वावधारणात्मकज्ञानादेव समर्थः अवधारणत्वं च निश्चयनि
ष्ठो विषयिताविशेषः तथा च निष्ठरूपप्रवृत्तावपि तस्यान्यथासिद्धत्वान्न हेतुत्वमिति भावः प्रथमपक्षे ग्रंथोऽसंगतः प्रवृत्तिसमर्थप्रवर्त
केष्टसाधनताज्ञाननिष्ठप्रमात्वनिर्णयापेक्षायाः पूर्वमुक्तत्वेन तस्य प्रवृत्तिहेतुत्वनिराकरणद्वारा तदनपेक्षाकथनस्य संद
र्भविरुद्धत्वात् तथापि न विप्रतिसादिमाध्यमिकशंकोद्धारकोऽनांपग्रंथः परं तु शास्त्रस्यमननादिनिष्ठनिःश्रेयससाधनताज्ञानेप्र
मा प्रमात्वनिर्णयापेक्षायाः पूर्वमनुक्तत्वेन तस्य प्रवृत्तिहेतुत्वनिराकरणद्वारा तदनपेक्षाकथनस्य संदर्भविरुद्धत्वात् नथापि
नाविसादिमाध्यमिकशंकोद्धारकोऽनांपग्रंथः परं तु शास्त्रस्यमननादिनिष्ठनिःश्रेयससाधनताज्ञानप्रमात्वनिर्णयापि जनने द्वा
रांमननादौ निःश्रेयसार्थिप्रवृत्तिप्रयोजकत्वेन निःश्रेयसोपयोगित्वमिति स्वचकर्त्तुराप इति भ्रमेणानतरानाक्षिप्तांशकांतरी [illegible] कुरुतेऽथ
प्रामाण्यज्ञानेनेत्यस्य मननादिनिष्ठमोक्षसाधनताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयेन किमिसर्थं तथा च निष्फलत्वं तन्निश्चायकं शास्त्रमिति समि्या त्रिनिति

नेयायिकोपरि

तो॰३
अत्रेत्यानुरिक्तस्य निःयप्रष्टेद्वितीयपंक्तिमारभ्य देयितिरित्यादि मयंकि स्वत्याहुरित्यंतं २

प्र॰ चि॰ यः अग्रेवसत्त्वकतुर्त्तो दशमाशयमभ्युपेतो तैसैव प्रामाण्यसंशयानंतरमित्यादिनानैष्फापिकैस्तन्निराकरिष्यत इति न कश्चिद्दोष इति
५० अग्रेतु प्रमात्वावधारणं विना प्रमाणादीनां प्रमाकरणत्वरूपेणावधारणासंभवाज्ज्ञेन रूपेण तदवधारणं मास्तु इंद्रियत्वज्ञानजन
कत्वादिनैव तदवधारणांशास्त्वा स्त्वादिसांशयेन माध्यमिकशंकां पव्वीवशंकते अथेति प्रामाण्यज्ञानेनेति प्रमाकरणत्वरूपेणा
व्य४ वधारणेनेत्यर्थः अनुतथापित्तद्वैयि प्रवर्त्तकज्ञाने प्रमात्वनिश्चयस्य प्रवृत्तिप्रयोजकतया प्रमात्वनिश्चयोऽवश्यमपेक्षितः
सचनसंभवत्युपायाभावादित्यत आह प्रवृत्तिमात्र इति तस्य प्रमात्वनिश्चयस्य अग्रेच प्रामाण्यनिर्णयाधीनत्वादित्यस्यैव न
वमत्ते प्रमात्वनिर्णयाधीनत्वादित्यर्थः पश्चाद्युक्ते प्रमात्वानभ्युपगमे ग्रामाध्यमिकेन तन्निश्चयप्रकारणत्वव्यवस्थापनसासंगत्वाप
त्तेरित्याहुः नव्यास्तु नन्वेवं तथापि समर्थप्रवर्त्तकज्ञाने तसमनंतरं तत्र ज्ञाने प्रमात्वनिर्णयोऽपेक्षितः स कथं स्यादुपायाभावादिति
नैष्फापिकशंकायां माध्यमिकः समाधत्ते अथ किं प्रामाण्यज्ञानेनेति अथ प्रवर्त्तकज्ञानोत्तरसमनंतरं तत्र ज्ञाने प्रमात्वनिर्णयेन किमि
त्यर्थं तस्य प्रवर्त्तकज्ञाननिष्ठप्रमात्वनिश्चयस्य स्वसंवादनुप्रमाणादीनामिस्यारभ्यतयोरप्रतिवंधकत्वादित्यंतं माध्यमिकं एवं पक्षः अ राम॰
नैष्फापिकः समाधास्यति प्रामाण्यसंशयानंतरमित्यादिना प्रामाण्यनिर्णयाधीनत्वादित्यस्यावश्यं प्रमात्वनिर्णयाधीनत्वेन स्वीकर्त्त ५०
व्यमत इति गौडपाठः

इत्यर्थः अन्यथा प्रवृत्तिपदस्य प्रयत्नपरत्वेऽनुमितेरदृष्टत्वासंगतेः न च तत्रापि व्याप्तिसंशयादेरनुमितिप्रतिबन्धकस्येमानाभावादृष्टत्वा
संगतिः प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वस्य प्रतिबन्धकत्वनियमेन तत्र तयोः प्रतिबन्धकत्वसिद्धिः ॥

कत्वात् तथा च प्रमात्वनिश्चयाधीनैव कृष्यादौ व्यापत्स्वपाप्यत्वं परिचिंतनीयमिति सिद्धांतपितुराशयः इत्थं निरस्तो माध्यमिकोमी
मांसकोनेप्यापि केन सहृदि वा समवतार प्रतिननु स्वतः सर्वोत्सादिनेत्ति प्राहुः केचित्तु ननु यं यथकर्तुः शास्त्रानुकूलप्रवृत्तिसनत
रं शास्त्रे जाते ततः प्रमाणादीनां प्रमाकरणत्वादिप्रकारेण ज्ञानं भविष्यति शास्त्रानुकूलाप्रवृत्तिश्च विना शास्त्रनिष्ठेष्टसाध प्रवर्त्तकस्य
नताज्ञानादेः प्रमात्वावधारणात्त्वमतेन संभवति तत्पूर्वं प्रमात्वनिश्चयस्य प्रवर्त्तकत्वात् प्रमात्वनिश्चयो न संभवत्युपायाभावादि स्य
त्याशयेन माध्यमिकः शंकते ननु प्रमाणादीनामिति ॥ शक्यत्वादित्यस्य शास्त्रादर्शनकत्वादित्यर्थः तद्धि शास्त्रं हितवेत्ति शेषः
प्रमात्वेति शास्त्रानुकूलप्रवृत्तिजनकज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयाधीनमित्यर्थः तत्तु प्रमात्वावधारणं तु अत्रैवान्तरा समाधत्ते अ
२ थेहि प्रामाण्यज्ञानेनेति प्रवर्त्तकशास्त्रनिष्ठेष्टसाधनताज्ञानादेः प्रमात्वनिर्णयेनेत्यर्थः तथा च प्रमात्वनिर्णयं विनापि शास्त्रा
नुकूलप्रवृत्तिसंभवेन शास्त्रोत्पत्तिसंभवान्न ततः प्रमाणत्वावधारणमशक्यमिति भावः अग्रे च प्रामाण्यनिर्णयाधीनत्वादि
त्यस्य तवमते प्रमात्वनिश्चयाधीनत्वादित्यर्थः इत्याहुः प्रामाण्यसंशयोपव्यतिरेकनिर्णययोर्निष्कंपप्रवृत्तिप्रतिबंधकत्वात् प्रामाण्य प्रामाण्यपर
निर्णयस्य हेतुरित्याशंकते नन्वपस्येति यस्य संशयो व्यतिरेकनिर्णयश्चेत्यर्थः प्रवृत्तिप्रतिबंधकाविति शेषः इति तस्मात्तर्यस्येत्यनुभज

२ केचित्तु इत्यारभ्य यस्याहुरित्यंतो ग्रंथः पूर्वपत्रे [illegible] त्रुटिः लो २

प्र०वि० तेष्वपि येपि प्रवृत्तिपर्यन्तं तदुत्तित्यदुक्तं तथा च पक्षसंशयो व्यतिरेकनिर्णायकपक्षपदूसत्तिप्रतिबंधकः तन्निष्ठपक्षत्तहेतुरिति समर्थः समथा
५१ प्रवृत्तिपदस्य फलपरत्वेऽनुमितेर्व्याप्तिरेवेति दृष्टान्तासंगतेः न च तथापि व्याप्तिसंशयादेरनुमितिप्रतिबंधकत्वे मानाभावात् दृष्टान्तासं
गतिः प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबंधकत्वनिवेशे च न तत्र तयोः प्रतिबंधकत्वादिति वाच्यम् आराद्दूषणासंगतिप्रयोज
नैत४ रितिवाच्यं व्याप्तिसंशयादेरप्यनुमितिप्रतिबंधकत्वाभिमाने रभिधानात् तत्र च तन्निष्ठपत्वेन तन्निष्ठपस्य हेतुत्वमेव साधु
अन्यथा ज्ञानत्वादिना भगवत्यामाराप निष्ठपहेतुत्वमाशयसिद्धसाधनापत्तेः एवं च यादृशव्यतिरेकनिष्ठपप्रतिवध्यधर्मस्य वि
शिष्टज्ञाने यादृशनिष्ठपत्वेनाहेतुत्वाव्यभिचार इति यत्संशयप्रत्तिघटाभावनिष्ठपात्मकपदार्थसंशयप्रतिबध्यो घटविशिष्टज्ञाने
घटादिनिष्ठपत्वेनाहेतुत्वाव्यभिचार इति पव्यतिरेकनिष्ठपप्रतितथा च संशयनिष्ठपसाधारणी पव्यतिरेकज्ञानत्वं पक्षप्रतिबंधकता
छेदकमिति यत्र यथा व्यतिरेकनिष्ठपोपादाने पि घटविशिष्टज्ञानस्य घटाभावनिष्ठपात्मकपटादिव्यतिरेकनिष्ठपस्यापि प्रति
बध्यत्वेनोक्तव्यभिचारतादवस्थ्यात् इत्थं च पव्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकतानिरूपितप्रतिबध्यतावत्तत्तन्निष्ठपता राम०
वच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकव्याप्तिनिष्ठपजन्यानुमितित्वादिकं व्याप्तिशरीरे नोक्तदोषैः पधिकरणप्रकारकत्वाभावान्न तत्संशयपवद्या ५१

मात्र२

भा०१ भिचाराभावसंशयस्यापिव्याप्तिनिश्चयप्रतिबंधकत्वात्तथाव्यभिचारव्यतिरेकज्ञानमादायतज्ज्ञानेनव्यभिचारःनचपव्य
तिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वंतत्पर्याप्त्यवच्छेदकताकत्वंतद्रूपावच्छेद[illegible]कत्वंवाप्राप्तेदृष्टान्तासिद्धिःस्वरूपासिद्धिश्चनिश्चितत्वाप्रामा
राप्रकव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानत्वादिनैवप्रतिबंधकत्वात्इतीयेयात्त्वाभावनिश्चयत्वस्ययात्त्वाभावज्ञानत्वघटिततयायात्त्वाभाव
निश्चयप्रतिबंध्येयात्त्वविशिष्टज्ञानेव्यभिचारइतिवाच्यंपदनिश्चितत्वाप्रामाराप्रकपद्धर्मितावच्छेदककपद्धर्मावच्छिन्नव्यति-
रेकत्वानत्वपर्याप्त्यावच्छेदकताकप्रतिबंधकताकंतत्तद्धर्मितावच्छेदकवत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञाननिष्ठतद्धर्मविशिष्टनिश्चयप
त्वावच्छिन्नकारणताकमितिविवक्षितत्वात्साध्येचतद्धर्मविशिष्टनिश्चयत्वावच्छिन्नत्वंतादृशनिश्चयत्वव्याप्यवच्छेदकताकत्वमा
विवक्षणीयं४ त्रंनतुपर्याप्तत्वपर्यन्तंप्रयोजनाभावात्दृष्टान्तस्यसाध्यविकलतापत्तेश्चतन्नागृहीताप्रामाराप्रकव्याप्तिनिश्चयत्वेनैवहेतुत्वात्
अथतथाप्यनुमितौव्याप्तिविरहज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वेलाघवात्व्याप्तिज्ञानत्वेनैवतदग्रहेतुत्वंप्रतिबंधकसत्त्वादेवव्याप्तिसंशयाद
नुमित्यनुत्पादसंभवात्तथाचसाध्यविकलोदृष्टान्तोव्यभिचारश्चनचज्ञानत्वेनतज्ज्ञानहेतुत्वमेवसाध्यमितिवाच्यंनिश्चयपया
पादनानुपपत्तेरितिचेन्नधूमोवह्निव्याप्यानवेतिसंशयसत्त्वेपिरूपान्तरेणधर्मितावच्छेदकव्यतिरेकेणवाव्याप्तिनिर्णयादनु

तर

धूमत्वावच्छिन्नलिंगकानुमित्यनुत्पादेपि१

प्र०चिं०
५२

मिनुत्तसाधूमत्वावच्छिन्नलिंगकवन्ह्यनुमितिं प्रत्येव धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकवन्हिव्याप्तिविरहज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वात् धूमो व
न्हिव्याप्यो न वेति संशयसत्वे धूमत्वावच्छिन्नलिंगकानुमित्यनुत्पादेपि धूमलिंगकानुमितिसामान्यवारणाय धूमलिंगकवन्ह्यनु
मितिसामान्यं प्रति धूमलिंगकवन्हिव्याप्तिनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वस्यावश्यकत्वात्तद्व्यक्तितत्त्वसमानाधिकरणतादृशनिश्चया
वच्छिन्नोत्तरस्मरणोत्पत्तिकत्वरूपं फलोपधानघटितजन्यत्वमेवात्र साध्यं तावतापि भगवत्प्रामाण्यनिश्चयमादाय पक्षे सिद्धसाधना
भावात् न चैवमपि प्रामाण्यविषयकेष्टसाधनतादिनिश्चयजन्यप्रवृत्त्यक्तांशतः सिद्धसाधनमिति वाच्यं पक्षतावच्छेदकावच्छे
दकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् एतेन निष्कंपप्रवृत्तिं प्रति सामान्यज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं न तु प्रामाण्यनिश्चयत्वेन प्रामाण्यसंश
पेतदनुसारस्य पृथक् प्रामाण्याभावज्ञानप्रतिबंधकतयैवोपपत्तेः निश्चयत्वस्यैकदलद्वयस्य विशेषणविशेष्यभावविनि
गमकाभावान्निश्चयत्वेन हेतुत्वेपि गुरुतरकार्यकारणभावद्वयस्यैव कल्पकत्वात्तथा च निश्चयत्वेन हेतुत्वस्य साध्यत्वे बाधः एवम
नुमितिं प्रत्यपि व्याप्तिज्ञानत्वेनैव हेतुता व्याप्तिनिश्चयत्वेन व्याप्तिसंशयादनुमित्यनुत्पादस्य लाघवाद्व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगा राम०
हित्वाभावादिसत्वेपि न परामर्शस्यैवानुमितिहेतुता तदभावादेव संभवात्तत्सत्वे चानुमितेः सर्वसिद्धत्वात् व्याप्तेशेसंशयात्मक ५२

अर्थ२ न१२

परामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावादित्यपि निरस्तमिति भावः। हेतोः स्वरूपासिद्धिमाह तत्संदेह इति इष्टसाधनतानि
श्चयप्रामाण्यसंदेहे सतीत्यर्थः संदेहे नेति निरंतरमिष्टसाधनतासंदेहस्यैवोत्पादेनेत्यर्थः। अर्थान्निश्चयपादेवेति इष्टमिष्टसाध
घ नतमेवेत्यवधारणात्मकनिश्चयविरहादेवेत्यर्थः। पूर्वस्मिन्न निश्चयपक्षेनावधारणात्मक इति भावः। अप्रवृत्तेरिति निश्चयप्रवृत्ति
विरहापत्तेरित्यर्थः। निश्चयप्रवृत्तावधारणात्मकनिश्चयस्यैव हेतुत्वादिति भावः। तत्र तिष्ठ्यप्रवृत्तेस्तयोः प्रामाण्यपर्यं
त स्तु संशयव्यतिरेकत्वेऽन्वययोरनुपपन्नावधारणात्मकज्ञानस्य प्रामाण्यग्रहो जातस्तत्र निश्चयप्रवृत्तिवारणाय प्रामाण्य
नच५ भावज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वमावश्यकं तेन प्रवृत्तिवारणाय प्रामाण्यज्ञानविरहविशिष्टावधारणत्वेनैव हेतुत्वं न तु प्रामा
ण्याभावज्ञानं प्रतिबंधकमिति वाच्यम्। अप्रामाण्यज्ञानविरहार्थावधारणापदविशेषणाद्विशेष्याभावे विशिष्टाभावेनात्र द
ल२ पिसंशयोदयवादप्रामाण्यज्ञानस्यैव प्रतिबंधकत्वौचित्यादिति चेन्न। अवधारणत्वमप्रविषयिताविशेषस्य स्वरूपसत्त एव
त्वाश्रये प्रामाण्याभावज्ञानप्रतिबंधकत्वात्तत्प्रामाण्यग्रहस्यैवानुस[illegible]भिमानतः न तत्तत्त्व्याप्यभावज्ञानस्या
तु प्रतिबंधकत्वे मानाभावादर्थान्तरासिद्धिः नच प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगिरूपप्रतिबंधकत्वं हेतोः प्रविशेषस्य प्रमितिरिति वाच्यं

नेरि२से दी१

व्यस

प्र॰चि॰ तथाप्यप्रयोजकत्वात् फलत्वस्यापि उपोद्धातानुगतत्वेन दृष्टान्ताभावाच्च न व्यतिरेके तत्सुखाभावो दृष्टान्त इति वाच्यं प्रामाण्यनिश्चयफले

५३ तद्धेतुत्वस्यैवाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्ध्यभावे तद्व्यतिरेके दृष्टान्तस्याभावात् इत्येव दूषणान्तं सा प्रामाण्यसंशयफले तु तदभि

तिरेकं पूर्वो सन्नेव साधनतादि निश्चये प्रामाण्यनिश्चयाभावेन प्रामाण्यसंशयजनकसकलकारणसमधानानंतरमि त्यर्थः

इत्यमेवाप्रसाधन मिदमेव प्रामाण्यस्य निश्चयाधीनत्वादिति प्रामाण्यसंशयनिवृत्तिद्वारा प्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वादसर्थः तथा च इष्टसाधा

नि५ नताया वधारणां प्रति पूर्वो सन्नेव साधनताविनिश्चये प्रामाण्याभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् तन्निवृत्तये प्रामाण्यनिश्चयो कश्चित्

पेक्षित इति भावः पेक्षितं मीमांसकद्वारा माध्यमिकमतं निराकर्तुं मोर्मसकर्तमुत्थापयति नन्विति स्वत एव स्वकीयेप

एव स्वजनकसामग्री स्वजनमस्वप्रसमूहसामग्रीस्वजन्यज्ञाततालिंगकानुमितिसामग्रीभ्य एवेति यावत् स्वजन्येति स्वप मण्यन्यत

त्सहज्ञाततयोर्विशेषणांपंचम्याजन्यत्वमर्थः तन्निरूपणोत्स्वस्मिन्नप्रामाण्यनिरूपणां स्वरस्मात् प्रामाण्यनिश्चय इति

पावत् अनुग्रहस्येच स्व प्रामाण्यविषयकतयास्वजनकसामग्र्यैवं स्वनिष्ठप्रामाण्यनिश्चायिके ति गुरवः स्वोनत्ववर्त्तित्वावि राम॰

षपकलोकिप्रसस्यस्वनिष्ठप्रामाण्यविषयकतया स्वजनमस्वप्रसमूहसामग्रीस्वनिष्ठप्रामाण्यनिश्चायिकेति मुरारिमिश्राः ॥ ५३

के मा प्राप्तिर

द्या प्रा

तस्यातींद्रियतया प्रत्यक्षासंभवेन स्वजन्यज्ञाततालिंगकानुमितिसामग्रीस्वनिष्ठप्रामाण्यापत्तिग्राहिकेति भट्टाः ज्ञातता च ज्ञातइति
प्रतीतिसिद्धो ज्ञानजन्यो विषयसमवेतः प्राकट्यापरनामा पदार्थविशेषः तल्लिंगे प्रामाण्यानुमानप्रकारं तु अग्रे विवेचयिष्या-
मः संवादिप्रवृत्त्या तोऽपि इति प्रवृत्तिजनकत्वादिहेतुना प्रामाण्यग्रह इति तु नैयायिकाः तदुक्तं प्रामाण्यमनुमितिस्तु सकलमीमांस- प्रत्यक्षजन्य४
कानामपि सम्मतम् इति मतभेदो द्रष्टव्यः केचित्तु स्वतस्त्वं स्वकीयत्वेनैव स्वस्वजन्यज्ञाततालिंगकानुमितिसम्मतमेनैवेति यावत् स्वसा-
पितादात्म्यसंबंधेन स्वकीयत्वं जन्यत्वं तत्तृतीयार्थः तन्निरूपणाभिन्नस्य च स्वनिष्ठप्रमाव्यवहारस्यार्थः पञ्चात्तृतीयार्थोऽभेदः
तन्निरूपणाभिन्नस्य स्वनिष्ठप्रामाण्यपत्तिग्राह्यपदस्यार्थ इत्याहुः केचित्तु स्वतस्त्वं स्वकीयतनिष्ठपेनैव स्वस्वजन्यप्रमाणस्वजन्यज्ञा-
ततालिंगकानुमित्यात्मकत्वमतन्निष्ठपेनैवेति यावत् तन्निरूपणाभिन्नस्य स्वनिष्ठप्रामाण्यविषयकत्वमित्यर्थ इत्याहुः
न२ नन्वत्र प्रामाण्यपत्ताशनत मैत्र्यस्य तवेत्तिन विप्रतिपत्तिः नैयायिकमते गुरुमिश्रमते च ज्ञाततायाः अनभ्युपगमेनाविधिकोटेर-
प्रसिद्धत्वात् एवं भट्टनयेपि ज्ञानस्यातींद्रियतया स्वजन्यप्रमस्याप्रसिद्धत्वान् विधिकोटिप्रसिद्धिः तथा च कथं विप्रतिपत्तिः संभ-
वात् कथं विवादप्रदर्शनमिति चेत्तत्राहुः अत्र विप्रतिपत्तिवाक्ये तत्तत्प्रसाधारणस्वकीयग्राह्यत्वे विशेषणं न विप्रतिपत्तिपरस्तत्पर्याय्या

मतर१

दि३

प्र०चि० पारातुबंधिविषयित्वसम्पूर्ण्यर्थः ज्ञानप्रामाण्यमित्यादि ज्ञानप्रामाण्यं न तत्प्रामाण्यग्राहिकायावती ज्ञानग्राहिकासामग्रीतज्जन्यग्रह

५४ विषयेणत्वेत्यर्थः विधिकोटिमीमांसकत्वपारतंत्र्यनिषेधकोटिश्चैवनेयायिकानां विधिप्रसिद्धिस्तु स्वप्रामाण्यग्रहेण तत्तज्ज्ञाने तत्तज्ज्ञा

नविषयेषयत्वादेर्ज्ञानत्वेवा अप्रामाण्यमात्रास्य प्रसक्तेः इष्टापत्तिरिति इति तत्प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यांशे तो बाधस्तत्र पुनः ज्ञानपदं

तस्यपक्षत्वेपि तथा च ज्ञातत्वविशिष्टप्रामाण्यस्य प्रसक्तत्वान्न बाधः पद्य पिशब्दसमभिव्याहारेण माधौतुनात इति तत्प्रकारकत्वरूपपक्षविशेषविशि

स्य ष्टज्ञानं प्रमाप्यते भावस्तु जनर्तं इति प्रत्ययेन तादृशज्ञानत्वं प्रमाप्यत इति प्रामाण्यपदस्यैवत्र इति तत्प्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्व

३ लाभान्नस्यचेष्टाद्युक्तिर्वासंभवेनैवंछादित्विन इति तत्प्रकारकत्वेवोभावेनं ज्ञानपदमत्रव्यर्थं तथापि तद् इति तत्प्रकारकत्वविशि धा५

ष्टज्ञानत्वमत्र न प्रामाण्यपदार्थः ज्ञानत्वभागस्य व्यर्थत्वात् तद्धीवत्तांशे स्वतः परतो चेति विवादाभावात् तद् इति तत्प्रकारकत्वस

न तद्व्यार्थभेदेन ज्ञाभेदेन च भिन्नतयेऽदृष्टत्वज्ञानपरत्वावश्यकत्वेन ज्ञानत्वांशोपादानेपि ज्ञानांतरवर्तितद् इति तत्प्रकारकत्वेंऽशतो मातयां

न्य बाधतादवस्थ्यात् तत्तैते ध्यानुव्यवसायोरेण इति तत्प्रकारकत्वज्ञानत्वयोः स्वातंत्र्येण विशिष्टवैशिष्ट्यमिति भावेन ज्ञाने प्रकारतयातद् इति राम०

छा तत्प्रकारकत्वस्य वैशिष्ट्यसंबंधेन ज्ञानत्वे प्रकारत्वोक्तघापतेः ज्ञानत्वघटितप्रामाण्यपदस्यैवैविवक्षणीयेपि सर्वेषु वक्षिशेषतोपुज्ञानत्व ५४

उक्तेनापि तद् इति तत्प्रकारकत्वेन विशिष्टस्य ज्ञानत्वस्य यावत्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वाभावेन
बाधापत्त्या साध्ये ज्ञानप

यावत्तज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वं नवेत्यादिक्रमेण तत्तज्ज्ञानस्य तत्तत्सामान्यमारोप्य विप्रतिपत्तिर्न च तद्धिति
तत्प्रकारकत्वमेव तत्त्वेनोपादीयते।३

वि० घटत्वसामानाधिकरण्येऽवर्तिविशेषणीभूतपाणोरवापत्तेरिष्ट्वा किंतु धातोल्लड् इति तत्प्रकारकपरत्वापात इति तत्प्रकारकत्वमात्रं तदर्थः तथा च
इच्छादिवृत्तित इति तत्प्रकारकत्वे ज्ञानांतरवृत्तित्व इति तत्प्रकारकत्वेऽनंशतो बाधवारणाय ज्ञानपदं तत्ज्ञानविशिष्टार्थकं तथा च तज्ज्ञान
विषयघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वं विषयव्यक्तित्वमादाय तत्त्वेनैव प्रसक्ताया विंतं ज्ञान विशिष्टलोपायनेनेति वाच्यं तदिति तत्प्रकारकत्व
निष्ठत्वयौलस्वरूपसम्बन्धविशेषेण यथासन्निवेशे वैषम्याभावात् पदिव ज्ञानव्यक्तिभेदेपि घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादेर्नभेदः तदा तु
२ ज्ञानपदं तत्तज्ज्ञानपरमपि इष्टं तु ज्ञानवृत्ति घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादिनैव प्रसक्तं इच्छादिवृत्तिघटत्ववतिघटत्वप्रका
रकत्वादौ बाधस्य वारणाय ज्ञानवृत्तित्वविशेषः घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादेरेकस्मिन् ज्ञाने ... सकलस्याधारोपेतु ज्ञानवृत्ति
त्वमपि नोपादेयं घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादिकमेव प्रकृष्टः पक्षे ज्ञानपदं तु सामान्यपदेन व्यक्तिमात्रकरणात्वस्यापि बोधनात् घ ८
६२ वतिघटत्वप्रकारकत्वस्य सामान्यप्रामाण्यपक्षस्य तामसर्वग्राहकं चिन्तु रित्यादौ विज्ञादिपदमिव साध्ये तु ज्ञानपदं घटत्ववतिघटत्व
प्रकारकत्वाद्याश्रयज्ञानपरमन्यथा घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादेः पटादिज्ञानग्राहकसामग्रीयात्वतामावेन बाधापत्तेर्न यावत्तै
ज्ञानवृत्तिघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वं घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वं यायावत्स्वाश्रयज्ञानग्राहकसामग्रीयात्वे [redacted]

सामान्यतो ६

प्र० चिं० त्वाभावेन बाधापत्तेनैवं तज्ज्ञानं तन्निष्ठघटत्ववत्तिघटत्वप्रकारकत्वं घटत्वनिष्ठघटत्वप्रकारकत्वेनायावत्तस्याप्रज्ञातग्राहकत्वे
५५ अग्रीग्राह्यत्वेन वेसादिविप्रतिपत्तिशरीरस्य परंपरयाभूतघटत्ववत्तिघटत्वप्रकारकत्वादिपरं न च ज्ञानपदसमभिव्याहृतत्वप्रामाण्य
पदेनापि बुद्धिव्याप्तिज्ञानादिष्विव प्रमाकरणत्वबोधनात् तुल्यतस्य तादृशप्रमात्वतात्पर्यग्राहकत्वमिति वाच्यं सामान्यतो ज्ञानप
तादृशप्रमात्व दसमभिव्याहारस्य तात्पर्यग्राहकत्वे व्यभिचारित्वेऽपि अभिचारास्फूर्तिदशायां तन्मध्ये रत्नेन वा तादृशप्रमात्वतात्पर्यग्राहकत्व
दि संभवात् अन्यथा विनादिपदे धीर्जनगमप्रदर्करणादेः पितात्पर्यग्राहकत्वानुपपत्तेरिति न काप्यनुपपत्तिः वस्तुतस्तद्यपत्त
कत्वसाधा वत्तिघटत्वप्रकारकत्वादेर्ज्ञाने च्छादिसाधारणस्यैव कत्वेऽपि ज्ञाननिष्ठघटत्ववत्तिघटत्वप्रकारकत्वं हि नासाध्यसिद्धेर्दृष्टेरपानपदेऽज्ञा
नपदवैयर्थ्यमिसेवतत्वं केचित्तु तद्वतितत्प्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वेनैतपदस्य तात्पर्यं स्वार्थस्य प्रकारभेदेन भिन्नत्वात् तथा सर्वेषां विशिष्टा नात्वं
पादनाशक्यत्वात् किंतु प्रामाण्यपदार्थत्वेनैव पदस्य तं तथा च प्रमाकरणत्वस्यापि ग्रीवोभामाण्यपदार्थैकदेशतया वा प्रवारणाप्रज्ञातपर
तदुपादानेन च ज्ञानं विशिष्टप्रामाण्यपदार्थस्य प्रयुक्तत्वात् प्रमाकरणत्वस्य चज्ञाननिष्ठत्वान्न बाधः साध्ये च ज्ञानपदस्यानुप्रज्ञातपरमित्याहुः राम०
तदसत् प्रमाकरणत्वस्यापि व्याप्तिज्ञानादिष्टतिलैन ज्ञाननिष्ठत्वात् विशेष्याधर्मप्रकारकत्वादेरपि ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यपदार्थत्वान्नवाश ५५

स्व३ कै३

तो बाधस्य दुर्वारत्वाच्च नन्वेवं ज्ञाननिष्ठत्वे ज्ञानमात्रनिष्ठत्वं प्रमाकरणत्वादिकं च न तथा तस्य मनःप्रभृतित्वे त्वात्वादिति वाच्यं बाधिज्ञप्ता

दिति घ्रानुमित्यादिरूपप्रमाकरणत्वव्यक्तेस्तु विशेष्यावृत्तिप्रकारकज्ञानत्वस्य च ज्ञानमात्रनिष्ठत्वेन न तत्र बाधस्य दुर्वारत्वात्तस्य त्वस्मा

मा॰ ३ नुगतस्याभावात्सामान्यपदेन घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादौ केऽपि दोषे अप्रत्यांशतो बाधस्य दुर्वारत्वाच्च अतस्तु सामान्यप

ग्र॰ ५ दार्थत्वेनैवान्यप्रवृत्तेः प्रमाकरणत्वविशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वादेरेवाबाधवारणाय ज्ञानपदं प्रवृत्तिहेतुज्ञानविषयत्वं प्रमाकरणत्वे

का॰ विशेष्यावृत्तित्वप्रकारकत्वादिकं तु न तथा साधवात्तद्व्यक्तित्वं यौरवज्ञानत्वं ज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वात्तत्साक्षाच्च ज्ञानपदं स्वाश्रयप

रमेवेति कस्य विवक्षितमप्यनुगतत्वं तस्यानुगतस्याभावेनांशतो बाधस्य दुर्वारत्वादिति दं ज्ञानं प्रमोत्सवनुमितिसामग्रीग्रा १६

कोटे घटत्वमादाय विधेयसिद्धसाधनवारणाय सर्वमिति ज्ञानजनकसामग्रीग्राह्यतस्य ज्ञानगोचरत्वादिज्ञानजनकसामग्रीयासत्वस्य

सर्वत्र सत्त्वान्निषेधकोटेरप्रसिद्धेश्च स्य प्रमाणाप्रकाशितात्वविशेषस्य विधिकोटित्वे निषेधकोटौ बाधस्य वारणाय पदादित्साम

ग्रो विशेषणानं च तादृशाप्यावत्सामग्रीजन्यत्वमप्यहो प्रसिद्धः शाब्दानुमित्यादिसकलसामग्रीजन्यत्वस्य कुत्राप्यप्रसिद्धेर्भावादिति वाच्यं

तादृशसामग्री त्वमापकत्वग्राहकज्ञानवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वादिति प्राञ्चः तन्न स्वत्वस्यैवानुगतस्याभावात् स्वपदस्य तादृशानपर

तदग्राह्यसामग्र्यग्राह्यत्वशरीरविशेष्यैकत्वाभावात्पर्य्याप्त्यग्राह्यत्वेन ज्ञानग्राह्यत्वेन परस्परमतस्सिद्धेः लक्षणार्थ्येकत्वायाः ग्राह्यग्राह्यत्वस्य
देशिघ्नितिरूपा वाच्यतया आत्मनग्रहसामग्र्यग्राह्यत्वाताया जं इत्याद्योगीकारादुपयोगात् तन्मेयत्वसमयत्वं ज्ञा ५
तद्ग्राह्यत्वसामग्रीत्वव्यापकजनकतानिरूपकग्रहविषयत्वमर्थे इति वाच्यं तज्ज्ञानग्रा ३

प्र०वि० त्वेयम्पुसे वाघातत्पक्षीभूतसामान्यपरत्वे साध्याप्रसिद्धेः तादृशग्राहकत्वव्यापकत्वस्यैव सम्यक्त्वेन सामग्रीपदवैयर्थ्यापत्तेः ग्रहे
५६ मा तेन ग्राह्यग्राहकताकत्वं तज्ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वव्यापकं न वेत्यत्र तात्पर्य्यमिति सपिण्डितत्वं सामग्रीपदवैयर्थ्यापत्तेः पक्षे तज्ज्ञातत्वत्ति
त्वविशेषणाभावे पर्य्यापत्तेश्चन च तज्ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वस्य शाब्दानुमित्यादिसत्त्वसामग्रीविशिष्टत्वेन तादृशग्रहाप्रसिद्धेः तत्त्वस्याव २३
...त्वपाबादिक्तिरमयहविशेषणी तथा च तद्ग्रामाण्यग्राहकतज्ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यप्रमापाव्यवहारविषयोऽन्यवेतार्थः
स्याप्रसिद्धेः ५ तज्ज्ञानग्राहकात्मादिजन्यपावकपुरविषयत्वं वजीसादृशभायाद्भ्योसामग्रीत्वित्वैकत्वपत्र ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहत्वन्नसा
म१ ध्याप्रसिद्धिर्यावत्त्वपि दुर्वनमिति वाच्यं यावत्समस्तव्यापकत्वापरत्वात् तथा च ग्रामाण्यविषयितासंबंधेन तादृशसामग्रीजन्यग्रहत्व न्य
५१७ व्यापकं न वेत्यर्थः व्यापकत्वं चैक्यपेतासंबंधसामान्यावच्छिन्नापातहृदूर्द्धौमोक्षाभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्ता तच्छूमतं व्याप्यसामग्री
परस्यपावत्कारणावाचित पातज्ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहस्याप्युक्तत्वमेवाप्रसिद्धेः न च सामग्रीपदं प्रागभावपदमिति वा
प्रागभावस्यापि रैतन्युपगमादिति चेत् ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहत्वपदेन तज्ज्ञानग्रहमात्रवृत्तिकार्यताशक्तियोगिककारणतानिरूप २म०
तकार्य्यताग्रहपग्राहकस्यापि वच्छिन्नतत्वात् तादृशीचकारणताविषयादेशग्रहत्विलान कारणतामादायैव प्रसिद्धान्न नैवं तज्ज्ञानग्रहस्या ५६

२२ त२ त१ ग्र२

पर्य्याभावात् जन्यत्वात् ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहस्य तज्ज्ञानग्रहस्य तया १
यावत्तज्ज्ञानग्रहविषयस्यैव सम्भवाद् १

न्नत्वन्निकार्य्यत्ताग्रहत्वमेव सम्यक् त्वर्थमधिकमिति वाच्यं यथासन्निवेशे वैशिष्ट्यसामग्रीजन्यत्वविशेषणस्यापि वैयर्थ्यापातादि
यत्तस्य वक्ष्यमाणत्वाद्येतिचाहुः केचित्तु यावत्त्वं तैज्ञानग्राहकेस्त्वग्रहधात्वर्थस्य तज्ज्ञानविषयग्रहस्य विशेषणे तथा च यावा
त२ वच्छिन्नज्ञानग्रहत्वमेकजनकसामग्रीजन्यग्रहविषयो न वेत्यर्थः तत्प्रत्येकजनकत्वमादिजन्यग्रहविषयत्वस्माद्यपविशेषो सिद्ध
साधनस्य क्षितिबोधस्य सिद्धम्भवारणाय सामग्रीति न च योगिज्ञानानं गिकर्तर्षेयाये वेद एवज्ञानग्रहणनत्र साध्याप्रसिद्धिरितिवा
च्यं तज्ज्ञान प्रामाण्यपक्षीकरणोपायस्य वैयर्थ्येनानुपादेयत्वात् तदभावात् तज्ज्ञानग्रहस्य तद्विषयत्वमेवास्तु किं तत्प्रत्येकज
नकसामग्रीजन्यग्रहत्वविशेषणेनेति वाच्यं यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावादित्याहुः इदं ज्ञानं घटत्ववन्निष्ठघटत्वप्रकारकत्वाभाववदित्या
ग्र४ दिपक्षीभूतप्रमात्वाभावप्रमात्मकतज्ज्ञानेहृत्सामग्र्यापाववदन्तर्गततयाप्रतिबन्धकवशेन प्रामाण्यग्रहाद्यवारणाय तद्प्रामाण्य
ग्राहकेतिरत्तत्वयावत्त्वस्य सामग्रीविशेषणत्वपक्षे सामग्रीविशेषणमेवं तथा च तद्प्रामाण्यग्राहकजनकेत्यर्थः यावत्त्वस्य ग्रहम
ग्रहधात्वर्थेचरमग्रहधीत्वर्थेवाविशेषणत्वपक्षेतु यथमग्रहधात्वर्थस्यैव विशेषणं तथा च तद्प्रामाण्यविषयकेत्यर्थः तत्प्रा
दंविशिष्यपक्षीभूतप्रामाण्याभावयत्किंचित्तद्प्रामाण्ये नस्येत प्रामाण्याभावे सत्यर्थान्तरमथा प्रामाण्यस्यैकस्याभावादैत क

इदंज्ञानंनिष्प्रकारकंइदंनिर्विशेष्यकंइत्यादिज्ञानग्रहसामग्र्याप्रतियोगिविषयापिप्रामाण्यग्रहाबाधः एवंगुरुत्वेपिइदंज्ञानंनकश्चमितिप्रमाणाभाव
प्रमात्मकज्ञानग्रहसामग्रीभावादपिबाधः तत्तत्कृतेप्रमात्वाभावप्रमस्थलेइदंज्ञानानुव्यवसायाभावस्मरणोपपत्तिराह १०

प्र०वि० ५८ रप्रामाण्याभावपरतापांपक्षोक्तबाधतादवस्थ्यात्तनचतथापिप्रमात्वाभावभ्रमोत्तरोत्पन्नतज्ज्ञानग्रहजनकसामग्रीनाद्दशत
ज्ज्ञानग्रहंवासमादपवादोदुर्वारइतिवाच्यंएवंप्रमात्वाभावभ्रमसत्वेतदुत्तरोत्पन्नतज्ज्ञानग्रहस्यापिप्रमात्वाभावविषयक
त्वाच्चरूपकत्वेननतदप्रामाण्यग्राहकपदेनैववारणात्तत्तज्ज्ञानग्रहपदेनतज्ज्ञानग्रहविशेषस्यैवविवक्षणीयतयाप्रमात्वाभाव शे३
धा भ्रमोत्तरोत्पन्नानुमित्यादिरूपतज्ज्ञानग्रहमादाय्यदोषाभावात्तथात्वात्तदप्रामाण्यग्राहकंतंतदप्रामाण्यप्रकारकत्वविशिष्टत्वे वि४
नोट वैशिष्ट्येवैशिष्ट्यस्वसामग्रीविशेषणत्वस्वस्वरूपासाध्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वान्यतरसम्बन्धेनैतद्धयव्यतिरिक्तमितिपथा कर७
स्तातुपापिनः तदनन्तरंज्ञानंघटत्ववद्घटत्वप्रकारकत्वाभाववदित्यादिप्रमात्मकज्ञानग्रहसामग्र्यापिप्रतियोगिविध
याप्रामाण्यग्रहजनतात्तमादायपवादाभावात्नचप्रामाण्याभावग्रहस्यप्रतियोगिविधयाप्रामाण्यग्राहकरूपदग्राप्र
माण्यपदस्यभ्रमत्वपरत्वादितिवाच्यंस्वरूपतोभ्रमत्वग्रहस्यप्रमात्वग्रहाविरोधित्वेनतत्सामग्र्याप्रमात्वग्रहजननेबाध
काभावात्प्रमात्वविरोधित्वेनप्रमात्वाभावावच्छेदकत्वेनचभ्रमत्वग्रहस्यतुप्रमात्वविषयकत्वनियमेनतत्सामग्रीमादायापि राम० ५८
बाधाभावात्तस्यांप्रदापिकाक्षत्सभावभ्रमस्यइदंज्ञानुभावप्रामाण्याभावस्मरणोभयरूपत्वादिदंतुज्ञानानुभवसामग्र्यापावदंतर्ग
तस्वपरसामग्रीपरंप्रथमचरमग्रहभावस्यविशेषणस्यपदेलुप्तत्वेनस्वाव्यवहितस्वोत्पत्त्यन्यतरसम्बन्धेनैकालस्वित्तिलं६
प्रामाण्यविषयकत्वेपीदंज्ञानेभ्रमइतिज्ञानग्रहस्यप्रमात्वविषयकत्वात्तत्सामग्रीमादायव्यभिचारणाय। ४
किंचतद्विशेषणोपादानेपिइदंज्ञानंनिष्प्रकारकमिदंज्ञानंनिर्विशेषकमित्यादिज्ञानग्रह (बाध) सामग्र्याप्रतियोगिविधयापिप्रामा

तायाः प्रतियोगिविधयापि प्रामाण्यग्राहकत्वात् तत्र तद्धर्मप्रामाण्यग्राहकेति सामग्र्याः प्रथमयार्थत्वधात्वर्थत्वर्थस्य वा विशेषणा
प्रामाण्यपर्यवसितपक्षीभूतप्रामाण्यविरोधिपदेनेदंत्वानंतिष्प्रकारकभ्रमसादिज्ञानग्राहकसामग्रीमात्रपर्यवसितादव
स्थापि निष्प्रकारकत्वादेरपि पक्षीभूतप्रामाण्यविरोधित्वात् तद्विरोधित्वेन तज्ज्ञानप्रतिबंधकग्राहकविषयत्वं प्रामाण्यस्यापि
प्रामाण्यग्राहकप्रतिबंधकग्राहकविषयत्वग्राहकतज्ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्राहकविषयत्वस्य बाधापत्तेः अपि तु यद्वच्छेदकतानिरू
पकसंबंधेन यदवच्छेदकावच्छिन्नं प्रतिविशेषणतानाविशेषसंबंधेन तदधिकरणग्रहवृत्तित्वं तच्छून्यत्वं तेन प्रामाण्याधिकरणेऽपि किंचिद्वि
शेषमिः प्रकारकत्वादिसत्त्वेपि तद्विरोधितानुपपत्तिः जातित्ववति जातित्वप्रकारकत्वावच्छेदकतावच्छेदकमिति नैवेत संबंधेन तद्
योरवच्छेदकत्वे तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तावच्छेदकतावच्छिन्नविशेष्यतानाविशेषेण तदधिकरणवृत्तित्वं तच्छून्यत्वं वा
यं जातिमान्यय इति ज्ञाने च स्वरूपतो घटत्वं निष्प्रकारकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणजातित्वविशिष्टं सजातित्वप्रकारतावच्छेद
कतापर्याप्त्यधिकरणमिति न दोषः न च प्रामाण्यपदस्य पदस्य पदस्य प्रयोगे प्रामाण्यविरोधिपदेऽनुव्यवसायपक्षीभूतस्य प्राम
नुव्यवसायपक्षेवा तद्ग्राहकत्वमसिद्धं प्रामाण्यभाने प्रामाण्यविरोधिघटत्वादेरप्यवश्यं भानादिति वाच्यं तत्र प्रामाण्ये सचेतात्

तेन प्रामाण्याधिकरणेऽपि किंचिद्विशेष्ये निष्प्रकारकत्वादिसत्त्वेपि न विरोधित्वानुपपत्तिः जातित्ववति जातित्वप्रकारकत्वघटप्रामाण्ये
तयोः जातिमान् घट इत्यादाववच्छिन्नत्वे पदार्थे जातित्ववति जातित्वप्रकारकत्वनिष्प्रकारकत्वयोरेकत्वसत्त्वेन निष्प्रकारकत्व

तिलुप्तसप्तमीकं तथा च सामग्रीविशेषणप्रश्ने तस्मिन् ज्ञाने विशेषणताविशेषसंबंधेन तत्प्रामाण्याविरोधिप्रकारक
ग्रहाजनकत्वेऽसमर्थः अनुव्यवसायादिसामग्रीचेन ज्ञाने विशेषणताविशेषसंबंधेन प्रामाण्यविरोधिनो घटत्वादेर्ग्रहजनि
कत्वेनाऽसिद्धिः प्रथमग्रविशेषणतया प्रश्ने तस्मिन् ज्ञाने विशेषणताविशेषसंबंधेन तत्प्रकारकत्व तज्ज्ञानप्रामाण्यविरो
धिप्रकारकत्व हि भिन्ने समर्थ अनुव्यवसायादिस्य न विशेषणताविशेषसंबंधेन ज्ञाने प्रामाण्यविरोधि घटत्वादिप्रका
रकत्वइति नासिद्धिः अनुव्यवसायादेः समवायसंबंधेन निरुक्तप्रामाण्यविरोधिनो ज्ञानेऽस्य प्रकारत्वाद्विशेषणताव
शेषणताविशेषसंबंधेनेति न च तथापि तज्ज्ञाने घटत्ववत्तिघटत्वप्रकारकत्वादिविरोधित्वेन तदभावावच्छेदकत्वे
नेवा तज्ज्ञानीयघटादिविषयकत्वाद्यभावे घटत्वप्रकारकत्वादिभ्रमात्मकतज्ज्ञानग्रहजनकसामग्र्यास्तज्ज्ञानविषया
मारोपाग्रहहेतुत्वं तज्ज्ञानीयघटविषयकत्वादेर्वस्तुगत्या प्रामाण्यविरोधित्वाभावेन तज्ज्ञाने प्रामाण्यविरोधिप्रकारक
त्वस्य तत्रापि सत्वादिवाच्यं तत्रापि प्रतियोगिविधया प्रामाण्यभानेन बाधाभावात् तत्र च ज्ञाने प्रामाण्याभाववत्तवभाने बाधका
भावेन तज्ज्ञाने प्रामाण्यविरोधग्राहकत्वस्याऽसंवाद्यरातेवत तज्ज्ञाने निष्प्रकारकत्वनिर्विशेष्यकत्वादिव्याप्यत्वेन तदव
ने

छेदकत्वेतवात्ज्ञातीयघटविषयकत्वघटत्वप्रकारकत्वादिमात्मकतज्ज्ञानग्रहसामग्र्यातज्ज्ञानेपिप्रामाण्यग्रहापत्तेः
नत्वप्रतियोगिविधयापिप्रामाण्यभानादितिनिरस्तं तच्चज्ञानेतिघप्रकारकत्वादेरपिभानेबाधकाभावेनतज्ज्ञानेप्रामाण्य
विरोधित्वात्वस्यैवसत्वात् नचघटत्वप्रकारकत्वंघटत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वावच्छिन्नाभाववदितिप्रमात्मकतज्ज्ञानग्रहेतत्कसा
मग्रीमादायबाधः ज्ञानेप्रामाण्यविरोधिग्राहकत्वस्यतत्रापिसत्वादितिवाच्यं तादृशज्ञानप्रामाण्यस्यापक्षत्वात्तज्ज्ञानव्यक्ति
निष्ठप्रामाण्यत्वेनैवपक्षत्वात्तत्रतत्त्वेनज्ञानेकदापिनप्रामाण्यविरोधिग्रहस्तज्ज्ञानेप्रामाण्यविरोधिग्रहाप्रसिद्ध्यातद
ग्राहकाप्रसिद्धिरितिविनिरस्तं तज्ज्ञानप्रामाण्यपक्षीकरणेतत्प्रामाण्यग्राहकविशेषणतास्वसाध्येऽनुपादेयत्वात्तपक्ष
भेदेनैवसाध्यभेदात् नचैवंपक्षज्ञानेप्रामाण्यविरोधिज्ञानंतज्ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यपक्षसापक्षत्वमेवास्त्विति तत्प्रामाण्यग्राहकत्व
विशेषणेनेतिवाच्यं पक्षत्वेनसंग्रहसंभवेऽसंग्राहकत्वस्यानाप्यत्वात् ननुतथापिगुरुत्वेनपइदंज्ञानंनिष्प्रकारकमितिविशेष्य
कमितिसादृश्यमांकज्ञानग्रहसामग्रीमादायबाधतादवस्थ्यंतज्ज्ञानेनिष्प्रकारकत्वादिभ्रमसइदंज्ञानानुभववन्निष्प्रकारकत्वाभा
वदितिसमरतोभयरूपतत्पाततत्सामग्र्याअपितज्ज्ञानेप्रामाण्यविरोधिग्राहकत्वात् एवंतच्चपइदंनज्ञानंप्रमाइदंज्ञानंप्रमातभावव

द्वयमेवेति न वाच्यः व्यवहारस्य ज्ञानादृशोप्यादिरिव न च तथापि यत्र तज्ज्ञाने प्रामाण्यविरोधिप्रकारक
पग्रहो जातस्तज्ज्ञानव्यवहारस्तु न जातः तज्ज्ञान

प्र० चि० ५७ रिति प्रमात्मकतज्ज्ञानग्रहसामग्री मास्तु तथापि बाधस्तदवस्थः तन्मते प्रमात्वाभावादिति मम स्वग्रहं ज्ञातानुमवधारणाभावा
दिति स्मरणोभयरूपतत्पात्तत्सामग्र्या अपि ज्ञाने प्रामाण्यविरोधिग्राहकत्वात् इदं ज्ञानानुभवसामग्रीरूपापास्तज्ञानग्रा
हकसामग्र्यां प्रतियोगिविधयापि प्रामाण्याग्राहकत्वात् प्रामाण्यस्मृतिसामग्र्या एव तथात्वादिति चेन्न तज्ज्ञाननिष्ठ
प्रामाण्यविरोधिप्रकारकग्रहस्य देन तज्ज्ञानविशेष्यकप्रामाण्यविरोधिधर्मप्रकारकव्यवहारजनकग्रहस्याकृतत्वात् स च युनेर
पेक्षमस्याप्रामाण्याभिषिक्तज्ञाने प्रामाण्यप्रत्यक्षीकुर्वतोप्रामाण्याग्राहकत्वांत विशेषरोपाद्याने प्रसिद्धिः तदनुपादाने च बाध इति वा
च्यं तज्ज्ञानप्रामाण्यस्याप्रत्यक्षत्वादिसाकल्ये तद्ज्ञानं निष्प्रकारकं मिमात्दिर्भ्रमात्मकतज्ज्ञानग्रहस्यापि निर्दृष्टितावच्छे प्रमिदं ज्ञानं निर्विशेष्यकं
तथा दकं प्रामाण्यविषयकत्वे बाधकाभावेन तत्र प्रामाण्याग्राहकं विशेषणतुल्यात् तेपि बाधाभावात् बहूनां तत्तज्ज्ञानप्रामाण्य
तोपपत्त्वबहिर्भावप्रसंगश्च सामान्यतः पक्षसाध्यमते पक्षसाध्यबहिर्भावस्यैवासंभवात् नन्वात्मत्वादिसामग्रीजन्यग्रहविष
यत्वमात्रं न साध्यं तथा सति प्रमात्वकालीनत्वादिविषयकत्वेन कालिकादिपत्तिं चित्तं संबंधेन प्रकारकत्वादिपत्तिं चित् राम०
येण वा ज्ञाने प्रमात्वप्रकारकत्वं न चावृत्तिरापत्तेः घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वसमघटत्वप्रकारत्वानतिरिक्त ५७

संबंधेनप्रामाण्यव्याप्यप्रकारकत्वसिद्धिः यदि तु साध्ये ज्ञानपदे सामान्यतो घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाद्यात्मकप्रमात्वं ज्ञानपदं तदा तत्तद्धर्म्यंशे तत्तामिमावेति ज्ञानानि
वेच ज्ञानत्वविशिष्टत्वात् ज्ञानविशेष्यतानिरूपितविशेषणता विशेषसंबंधावच्छिन्नप्रामाण्यविशिष्टप्रामाण्यीयप्रकारिता ५

याप्रसिद्धः साधनतापत्तेः मा पत्तयेऽनुव्यवसायेघटत्वादिप्रकारकत्वेनाभ्युपगमात् अग्रे इदं ज्ञानं प्रमा न वेति संशयानुपपत्ता वि
धिकोटिनिराकरणानुपपत्तेश्च यथा कथंचित्प्रमात्वज्ञानसत्त्वेऽपि तादृशसंशयसंभवात् किं तु तज्ज्ञानत्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपि २विशे२
तविशेषणताख्यविशेषसंबंधावच्छिन्ना या विशिष्टप्रामाण्यीयप्रकारिता यां च ज्ञानत्वीयप्रकारिता तदन्यतरप्रकारितासंबंधे
न तादृशसामग्रीजन्यग्रहत्वव्यापकत्वमेव साध्यं विधिप्रसिद्ध्यर्थं ज्ञानत्वीयप्रकारितां तन्निर्भावः ज्ञानत्वीयप्रकारितासंबंधेन प्रामा
ण्यस्य व्यापकतासंभवात् पक्षधर्मतावलेन तादृशविशिष्टप्रामाण्यीयप्रकारितां पक्ष्य ज्ञानत्वीयप्रकारितातदन्यतमप्रकारिता न्य५
संबंधेन स्वाश्रयज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहत्वव्यापकत्वमेव साध्यं पद्म ज्ञानत्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपितविशेषणताख्यविशेष
संबंधावच्छिन्नविशिष्टप्रामाण्यीयप्रकारितासंबंधेन व्याप्यकत्वमेव साध्यं अग्रे च ज्ञानं प्रमा न वेति संशयानुपपत्त्यै च विधिको
टिनिराकरणोपात्तथा च इदं ज्ञानमिति प्रकारकमिदं ज्ञानं निर्विशेष्यकमिति स्यादिप्रमात्वकतज्ज्ञानयहे इदं ज्ञानं प्रमात्वादिवदि
दं ज्ञानं प्रमात्वाभावव्याप्यवदिति तादिप्रभात्मकतज्ज्ञानग्रहे चात्प वाधः तत्र धर्मितावच्छेदकं विना प्रतियोगिविधयाप्रामाण्यस वा२
विषयतेऽपि इदं ज्ञानत्वावच्छिन्ने ज्ञानत्वावच्छिन्नेवा प्रामाण्यस्याविशेषयत्वात् तत्तदप्रामाण्यग्राहके तितदर्थं च तत्प्रामाण्य
प्रकारितातान्तत्वीयप्रकारितान्यतर

प्र० वि० ६० ग्रहप्रतिबंधकीभूततत्तदारोपाग्रहविषयकग्रहासमवहितत्वं तेन रद्ज्ञानं निष्प्रकारकमित्यादिज्ञानग्रहमारोपनबाधतादवस्थ्यं
नवा तज्ज्ञानग्रहं यद्रजतत्वप्रकारकत्वंक नेति निष्प्रकारकत्वनिर्विशेष्यकत्वादिव्याप्यत्वेन तदवच्छेदकत्वेन वा घटविषयकत्वघटत्वप्र
कारकत्वादिभ्रमात्मकतज्ज्ञानग्रहं यद्घटत्वप्रकारकत्वं न घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नमित्यादिभ्रमात्मकतज्ज्ञानग्रहं वा समुपास
पदार्थः गुरुस्तु यत्र भ्रमस्य ज्ञानाभिषिक्तज्ञानद्रूपस्यैव ग्रामारोपग्रहप्रतिबंधकतया तत्समवहितत्वादेव न बाधः ज्ञानस्य च विशिष्य
पसीभूतग्रामारोपपरिचायकमन्यथा ग्रामारोपत्वस्यानुगतस्याभावादितरग्रामारोपपरत्वापयोजकत्वाधतादवस्थ्यादित्युक्त
मेव तादृशग्रहासमवहितत्वं च तत्तत्तादृशग्रहाभावविशिष्टत्वं वैशिष्ट्यं च सामग्र्या विशेषणतापक्षे सत्त्वग्रासावहितोत्तरस
णान्यतरग्रहणावच्छेदेनैकाधिकरण्यवृत्तित्वं स्वपदं सामग्रीपरं प्रथममग्रहविशेषणत्वपक्षे तु स्वग्रहणाव्यवहितपूर्वक्षणामत
रक्षणावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वं स्वपदं ग्रहपरमिति प्राहुः वस्तुतस्तु ग्रामारोपाग्राहकत्वविशेषणोपादानेऽपि ज्ञानपदादिजन्यशाब्द
बोधमारोपबाधकत्वविषयविशिष्टज्ञानग्राहकसामग्रीति विवक्षणीयमतो नायं दोष इति वाच्यं तथापि घटज्ञानपदादिजन्यशा राम०
ब्दबोधघटज्ञानवानित्याद्यनुमितिरित्यादिक्रमारोपबाधस्य दुर्वारत्वात्तत्त्वगुरुमते स्वग्रामारोपमवश्यं ज्ञानं गृह्णातीति नियमः भवति ६०

स्मृति २ घ२

चेयमनुमितिः शाब्दो वा मितिर्वा घटत्वप्रकारिकेति तत्त्वमपि गृह्णातीति न बाध इति वाच्यं घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वस्य प्र
तिज्ञानं भिन्नत्वेनानुमित्यादिष्वसिद्धत्वेऽपि अनुमित्यादिविषयीभूतज्ञानग्राहकत्वं विवक्षणीयमतो यथोक्तशाब्दबोधा
क॰२ दिमादाय न बाध इति वाच्यं तथापीदं ज्ञानं घटत्वप्रकारकं सविशेष्यकं मित्याद्यनुमित्यादिमादाय बाधस्य दुर्वारत्वात् न च क॰२
घटत्वादिविशिष्टविशेष्यकत्वेन घटत्वादिप्रकारकत्वेन च तज्ज्ञानग्राहकत्वं विवक्षणीयमतो यथोक्तशाब्दबोधादि
मादाय न बाध इति वाच्यं तथापीदं ज्ञानं घटत्वप्रकारकं घटविशेष्यकं चेत्यादिशाब्दबोधमादाय बाधस्य दुर्वारत्वात् घटत्वादि
विशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकत्वेन तज्ज्ञानग्राहकत्वविवक्षणे च सिद्धसाधनापत्तेः न हि तादृशस्यापि सामग्रीप्रा
माण्यं न गृह्णातीति नैयायिकानामभ्युपगमः किं त्वनुव्यवसायादिसामग्री तादृशेपवनेत्यभ्युपगमहति मैवं तज्ज्ञानग्राहकेत्य
त्यग्रहपदेन तज्ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यविषयकपदस्य भिन्नतज्ज्ञानग्रहस्य विवक्षितत्वात् परोक्षत्वं साक्षात्कारेतरज्ञानत्वं तादृश
म्यग्रहस्य ज्ञानसाक्षात्कारः तज्ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यानुमित्यादिरूपेति न कश्चिद्दोषः सिद्धसाधनवारणायैव परोक्षेति अत एव दृशप्रामाण्य
ग्राहकपदमपि सार्थकं प्रामाण्यादिविषयकतज्ज्ञानलौकिकप्रत्यक्षवारणाय तस्याचरणकत्वात् भ्रमप्रमासाधारण्यापत्तेर्ज्ञानातति

रो२ य२

ज्ञानांशेऽसंयुक्तसमवायाभावादपि तेन तज्ज्ञानीयविषयकत्वानभ्युपगमेन बाधः २२ २ २ २ २ २ २ २

प्र०चिं० ष्टप्रामाण्यविषयके। तिपरोक्षविशेषणांशे एवं तज्ज्ञानांशे संयुक्तसमवायेतरप्रत्यासत्तिजन्यत्वभाववत्त्वेन च तज्ज्ञानांशे लौकिक
६१ विषयित्वम् अन्यत्र साक्षात्कारत्वविशिष्टविषयत्वाभावाभाववत्त्वेन वा तज्ज्ञानीयहो विशेषणीभूतेनातः प्रामाण्यविषयकज्ञानो
पनीतभानमादाय बाधः न च युक्तत्वेन तद्विशेषणत्वे पर्यवसिते नोपनीतभानानङ्गीकारात् तन्मतेऽपि च तत्प्रामाण्यग्राहकविशेषणत्वे
पर्यवसितत्वापेक्षातस्यातीन्द्रियतया प्रामाण्यादिविषयकतज्ज्ञानलौकिकत्वस्यासंभवादिति वाच्यम् सर्वमते सर्वविशेषणतासार्थ ग्रा४
क्याभावेऽपि ग्राह्यत्वविरहात् यत्किंचित्तन्मते सार्थकत्वमात्रमात्रस्य कर्तव्यत्वात् यावत्तत्सामग्री विशेषणात्वपर्यवसामग्र्येव धात
ज्ञानत्विष्टप्रामाण्यग्राहकपरोक्षभिन्नत्वेन विशेषणीभूतपरोक्षत्वं च साक्षात्कारजनकेतरत्वे तादृशी च सामग्री तज्ज्ञानसाक्षा
त्कारजनकसामग्री तज्ज्ञानत्विष्टप्रामाण्यानुमित्यादिसामग्री च ज्ञानांशे संयुक्तसमवायेतरप्रत्यासत्तिजन्यत्वादिना तज्ज्ञानग्राह
विशेषणादेव प्रामाण्यग्राहकतज्ज्ञानोपनीतभानसामग्रीमादाय न बाधः तच्चैवं चेन्मयग्राह वत्तज्ज्ञानत्विष्टप्रामाण्यविषयकत्वे
शु रोक्षभिन्नत्वेन ज्ञानांशे तादृशप्रत्यासत्तिजन्यत्वादिना च विशेष्यतां किंतु ज्ञानग्राहकेति विशेषणतेनेति तत्प्रामाण्यग्राहकसामग्रीज राम०
न्यतादृशयावद्गृहविषयत्वस्य तत्प्रामाण्यग्राहकतादृशयावद्गृहविषयत्वस्य वा सम्भवात्तज्ज्ञानादिविषयकज्ञानस्य ज्ञानांशेना ६१

द्धू१ संयुक्तसमवायेन २२

सा१ च२ मतद्वयत्व३ ग३

दृष्टाप्रमासामग्रीजन्यत्वाद्यभाववत्त्वदेववारणायेतिवाच्यं यथासन्निवेशेशवैपक्षाभावात्तन्न च तथापि घटः पटश्च द्रव्ये इत्यादावे
कस्मिन्नेव ज्ञाने विशेष्यतावच्छेदकभेदेन द्रव्यत्ववत्तिद्वयत्वप्रकारकत्वादिरूपं समूहालम्बनानुमित्यादिना मिलित्वापि गृहीतं प
रस्पराग्राहकतज्ज्ञानग्राहकानुमित्यादिना पृथक् पृथगपि गृहीतं तज्ज्ञानवृत्तिद्वयत्वप्रकारकत्वादि पक्षीकरणे पक्षैकमात्रवि
षयकानुमित्यादिकमादाय बाधो दुर्वार इति वाच्यं तज्ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यविषयकपरोक्षेतरत्वस्याविवक्षितत्वात्पक्षैकमा
नष त्रविषयकानुमित्यादिकमादाय तथात्वं चैवं पक्ष एकस्मिन्नेव ज्ञाने विशेष्यतावच्छेदकभेदेन प्रामाण्यद्वयमिच्छादिसामान्यानुमि
त्यादिसामग्र्या वा प्रतिबंधात्तज्ज्ञानानुव्यवसायः परं तु परस्पराग्राहकतज्ज्ञानग्राहकानुमित्यादिना पृथक् पृथगेव गृहीतं स
मूहालम्बनानुमित्यादिस्तु न जायते तज्ज्ञानवृत्तिप्रामाण्यपक्षीकरणे तज्ज्ञानवृत्तियावत्प्रामाण्यविषयकपरोक्षेतरतज्ज्ञान
ग्राहकाऽप्रसिद्ध इति वाच्यं तज्ज्ञानवृत्तिप्रामाण्यस्य पक्षत्वात्पक्षतावच्छेदकं तत्प्रामाण्यं तत्तद्व्यक्तित्वेनैव पक्षीकरणीयं न तु सामान्य स्ते३
तः तज्ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यत्वेन पक्षत्वे साध्येऽपि तज्ज्ञाननिष्ठतत्प्रामाण्यप्रकारकविषयकपरोक्षेतरत्वेन तज्ज्ञानविषयसरणापद इति
भावाद्यनुपपत्तिः विधिप्रसिद्धिस्तु तज्ज्ञानेन तज्ज्ञाने विषयीभूतयावत्प्रकारैश्च निरूपितानुभवप्रकारितासंबंधेन प्रामाण्यवत्त्वस्य

न्यतर१ ग्रहो२ व२

प्र०वि० विधिकोटित्वेतु विधिप्रसिद्ध्यर्थं ज्ञातत्वविशिष्टतज्ज्ञानग्राहकत्वविवक्षणे तज्ज्ञानत्वेनतस्य सिद्धिरितिसर्वं चतुरस्रं मतन्त्व
६२ प्रसाधारणाविप्रतिपत्त्यंतरमाह तज्ज्ञानविषयकेति विधिकोटिः परेषां निषेधकोटिश्चतेनैपाधिकानां अज्ञाततयेत्यंतवेसे त
तावत्प्रामाण्येतेविधौसिद्धसाधनं निषेधेचाप्रसिद्धिः अतोऽप्रमात्वं ज्ञानविशेषणं ज्ञानाजन्यज्ञाततयात्यंनवेत्युक्तेऽभिप्रमेद
योर्भ्रमतेविधिकोटौबाधः अनुव्यवसायज्ञाततालिंगकानुमितेरप्यनुव्यवसायव्याप्तिज्ञानजन्यत्वात् गुरुमतेप्यनुमितेः
शाब्दज्ञानादिमात्रवृत्तिछद्मनस्त्ववतिमनस्त्वप्रकारकत्वादावतीद्धिपथवृत्तिप्रामाण्ये पक्षीकृतेबाधः तत्रानुमित्यादिरूपस्य
वसायस्यापि परामर्शादियोग्यतादिज्ञानजन्यत्वनियमात् तस्मात्तज्ज्ञानविषयकेति ज्ञानविशेषणं तज्ज्ञानविषयो ज्ञानानु
बंधिविषयता अप्रयोजकत्वे इति बहुव्रीहिः तत्तदंशप्रसीभूत घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादिपरं तथा च घटत्ववति घटत्वप्रका
रकत्वेप्रतिपत्त्यनुबंधिघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वविषयिताश्रयज्ञानजन्यज्ञानाविषयोनवेत्याद्यर्थ इति स्वविरूपेण विप्र
तिपत्तिशरीरं भ्रमतेव्यापारानुबंधिविषयतामादाय व्यवसायस्यापि घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यविषयकत्वात् तस्य च विष राम०
ञ१ यविधयाविशेषणज्ञानादिविधयावानुव्यवसायहेतुत्वात्तत्वरूपेबाधवारणाय प्रतिपत्त्यनुबंधित्वं विषयिताविशेषणं ॥ छ ॥ ६२
तज्ज्ञानविषयकत्वेनप्रतीतत्वं घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वाद्याश्रय ज्ञानविषयकत्वं न चास्ति घटादिविशेष्यकघटत्वेव विशेष्यकत्वा
वच्छिन्न घटत्वप्रकारकत्वेभ्रमात्मकसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यताऽऽरोपनप्रसज्जिकर्षजन्यं विशेष्यक घटत्ववति घट
प्रकारकत्वत्वप्रमात्वप्रत्यक्षसमादाय विधौ सिद्धसाधनस्य निषेधे बाधस्य प्रसंगात् किंतु ५ ५ ५५

३ प्रकारकत्वानुभवाघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाविताभावात्तस्यानुमानप्रामाण्यग्रहात् तस्य च घटत्ववति घटत्व

तीयज्ञानपदं च स्वरूपकथनं मापनये च घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिविशिष्टप्रामाण्योपस्थितिं विना कदाचिदपि न ता
दृशप्रामाण्यविशिष्टग्रह इति विधौ सिद्धसाध्यसाधनस्य निषेधे वाधस्य च न संभावनापि न च तथापि मदुक्ते विधौ वाधः तत्र
येदं पज्ञातताघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वविषयकत्वाभिज्ञानादिजन्यत्वादिवांतरेण येन ज्ञानवान् ज्ञाताचत्वादेरनुमानस्य त२
सर्वत्र प्रसाराप्याहकत्वात्तत्र प्रामाण्यमात्रप्रकारकत्वाग्रे स्फुटीभविष्यति न च तथापि घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायस्यापि
घटत्वरूपेणाघटविषयकत्वापातात् तु घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वांशे भ्रमजनकत्वं अंशतो वाधः तदनुव्यवसायानुव्यवसायप्र
त्रस्य घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वविषयिणोऽनुव्यवसायस्यैव विषयविधया विशेषणज्ञानादिविधया वा जन्यत्वादिति वाच्यं ज्ञान
भेदेन घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिव्यक्तिसाधारणस्यैकाभेदानभ्युपगमात् ज्ञानभेदेन तद्भेदाभ्युपगमेपि घटत्ववति घटत्व
प्रकारकत्वादेर्निखिलघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिव्यक्तिसाधारणस्यैकस्य पक्षतावच्छेदकस्याभ्युपगमात् पक्षतावच्छेदक प३
सामानाधिकरण्येन विधिकोटिसिद्धेरुद्देश्यत्वेवांशतो वाधनिरासंभवात् न च पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विधिसिद्धि
रुद्देश्यत्वे प्रामाण्यमात्रस्यानुव्यवसायग्राह्यत्वसिद्धिः निषेधकोटिसिद्धिश्च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनोद्देश्यतोऽनुव्यवसाय
र्तिवाच्यं एतद्दिशा अनुव्यवसायग्राह्यत्वसाधने अपि तु विशिष्टप्रामाण्योपस्थितेः प्रामाण्यप्रत्यक्षे प्रति कारणत्वस्य
नैयायिकाभिमतस्याभावसाधने सिद्धे तस्मिन् सामग्रीबलात् प्रामाण्यस्यानुव्यवसायग्राह्यत्वसिद्धिः २

प्र० चिं० ६३

निश्चयघटत्ववतीघटत्वप्रकारकत्वेऽप्यंशत्रयावगाहनक्रमेणांशतः सिद्धसाधनं नन्वेवं गुरुत्वेऽपि घटत्ववतीघटत्वप्रकारकत्वादावेकदेशपक्षघटित
प्रामाण्ये पक्षीकृते तत्तज्ज्ञानविषयके इति ज्ञानविशेषणं व्यर्थं सामान्यतो ज्ञानाजन्यज्ञानविषयत्वस्यैव कोटित्वसम्भवात् तन्न
विशेषणज्ञानस्य विशिष्टबुद्धौ हेतुतया अयं घट इति साक्षात्कारात्मकव्यवसायस्यैव ज्ञानाजन्यज्ञानत्वेन तद्विषयत्वमादायैव
तत्र विधिकोटिसंभवात् न च तस्मिन् पक्षीकृतेऽप्यनुमितिशाब्दात्मकानुव्यवसायनिश्चयघटत्ववतीसाक्षात्कारत्वांशतो बाधवारणाय गु
रुत्वेऽपि तदुपादानमावश्यकमनुमित्यादेर्व्याप्तिज्ञानादिजन्यत्वनियमोऽस्तीति वाच्यं उक्तक्रमदृष्ट्यैवांशतो बाधवारणाय गुरुमते
दुपादानमावश्यकमनुमित्यादेर्व्याप्तिज्ञानादिजन्यत्वनियमो नास्तीति वाच्यं उक्तक्रमदृष्ट्यैवांशतो बाधनिरासस्य संभवात् न च तादृशप्रा
माण्ये पक्षीकृते तेनोपादेयमेव तद्व्यावृत्तिवाच्यं भट्टमिश्रमते बाधापत्तेरिति चेन्न तस्मिन् पक्षीकृतेऽप्यव्यवसायघटत्वतया गुरुमते
वेद्यव्यवसायाभावात् मतत्रयसाधारणविप्रतिपत्तौ सर्वमते सर्वविशेषणानां सार्थकत्वविरहेऽपि प्रकृतिविरहस्य तत्रापि नैयायिकव्यवसा
विरहदशायां तदंशे प्रामाण्यघटकपदार्थानामुपस्थितिसहकारेण मनसा विशेष्यविशेषणाभिन्नत्वापेन तादृशप्रामाण्यप्रका ० राम० ६३
रकानुपनीतव्यवसायविशेष्यकसंस्कारजन्यतेतरात्पयेव विधौ सिद्धसाधनं निषेधे बाध इति वाच्यं मापनये प्रामाण्यानुपस्थितिदशायां
च

तदु २

[प्रत्यक्ष]
मनुव्यवसायादिना प्रामाण्यग्रहे वा एतादृशप्रामाण्यप्रत्यासत्त्या विशिष्टप्रामाण्योपस्थितहेतुत्वात् द्वितीयानुव्यवसायेन
प्रामाण्यग्रहाभिधानं चाप्रमतान्तरेणेति सिद्धान्तग्रन्थास्मदुक्तप्रमाणोक्तदेशिमतेनैतद्विप्रतिपत्तिनिकरणान्तत्त्वयेविशिष्ट्ये
विशेषणमिति न्यायेन अभावादिप्रत्यक्षवत्तन्न्यायेन प्रामाण्यप्रत्यक्षस्याप्यनभ्युपगमात् अन्यथा विशिष्टप्रामाण्यो
पस्थितेः प्रामाण्यप्रत्यक्षं प्रतितन्नैव व्यभिचाराप्रत्तेः न चैवमनवस्थेति वाच्यम् बीजांकुरवत्स्वाद्दित्वात् न च तथापि घटादिविशे
ष्यकप्रकारितात्वाभिधेयत्वघटभिन्नत्वादिप्रकारकज्ञानात्मकसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यप्रामाण्यविशेष्यकप्रत्यक्ष
स मादाय प्रामाण्यसंसर्गकज्ञानमादाय चासिद्धसाधनमिति वाच्यं विषयतापदेन प्रकारतापा विवक्षितत्वात् ननु तथापि अभिधे
यत्वरूपेण घटादिलक्षणपत्किंचिदभिधेयप्रकारकज्ञानादभिधेयत्वसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या साध्यत्ववति द्वितीयत्वप्रकारकत्वा
दिनिखिलाभिधेयप्रकारकतदाश्रयसाक्षात्कारमादायासिद्धसाधनं नवमाप्यनयोर्विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुत्वपाकव्यमज्ञातय ध्य
त्व त्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटप्रकारकताद्दः प्रकारतयाभानमितिवाच्यं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्र
कारकज्ञानस्य हेतुत्वं न तु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्येति नैयायिकैकदेशिमतेसिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात् नैयायिकैस्तथा स्वी

नानभ्युपगमेऽपि तादृशज्ञानमादाय पर्य्यंतरापन्ने ईश्वरत्वाद्य किं च घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वस्य घटत्वप्रका
रकत्वानतिरिक्ततयाऽनुव्यवसायमादायैव सिद्धसाधनं व्यापनेऽपेप्यनुव्यवसाये घटत्वप्रकारकत्वादिभानाभ्युपगमादिति चेन्न घटत्व
वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वत्वाद्यतिरिक्तानवच्छिन्नप्रकारतापा विवक्षितत्वात् निरवच्छिन्नप्रकारतामादाय सज्ञानगुणत्व ज्ञा
२ नत्व घटत्वादौ विधिकोटिप्रसिद्धिसंपादनात् पाभाववद्वृत्तिगर्भता। निषेधकोटिप्रसिद्धिश्च सामान्यपातिरिक्तजातमखंडोपाधिविभिन्न पदार्थ
मात्र एव सुलभा जातमखंडोपाध्यतिरिक्तपदार्थस्य किं विद्धर्म्मप्रकारेणैव भानमिति प्रमात्त्व घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्र
कारकत्वत्वातिरिक्तानवच्छिन्नत्वं तु तादृशघटप्रकारकत्वत्वपर्याप्तावच्छेदकताकान्यत्वे सति परस्वच्छिन्नत्वं तच्छिन्नत्वे तेन घटत्वप्र
कारकत्वत्वस घन्त्व वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वत्वानतिरिक्तत्वेऽपि नानुव्यवसायमादाय सिद्धसाधनतादवस्थ्यं घटत्वा
दिप्रकारकत्वं च स्वरूपतो नानुव्यवसाये प्रकारः किं तु प्रकारकत्वत्व घटनिरूपितत्वादिरूपेणैव तेन प्रकारत्वस्यानिरवच्छिन्नानुव्य
वसाये प्रकारतामादाय न सिद्धसाधनं वत्तितत्तूपया कथं चित्तादृशज्ञानप्रकारत्वेऽव विधिकोटिः परं तु स्वत्वावच्छिन्नोऽप्रसिद्धः कोऽपि सं राम॰
सोगिसादावि वस्वरूपसंबंधविशेषरूपप्रसतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टसाध्यस्य दवस्थ्य घटत्वप्रकारकत्वच्छितावच्छेदकसंबं ६४

धेनविधिकोटिसिद्धिरुद्देश्या अतोनोक्तक्रमेणार्थांतरंसिद्धसाधनंवान्वततथापिनिषेधकोटिसाधनेबाधस्तदवस्थःघटत्वप्रका
रकत्वादिरनुव्यवसायभानस्यमायभयेप्युपगमात्घटत्ववछिशेष्यकत्वावछिन्नघटत्वप्रकारकत्वस्यघटत्वप्रकारकत्वा
नतिरिक्तत्वादितिवाच्यंघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वत्वावछिन्नत्वविशिष्टविशेषणताविशेषणताविशेषसंबंधावछिन्नप्र
तियोगिताकत्वादृशज्ञानप्रकारत्वस्याभावस्यनिषेधकोटित्वात्तस्यचप्रमापनयेपिघटत्वादावेवप्रसिद्धिसौलभ्यातघटत्ववति
घटत्वप्रकारकत्वत्वरूपेणघटत्वादीनांसंबंधेषांपदार्थानांभ्रमेमानाभावात्तादृशभ्रमस्यघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वत्वघटका
तयाघटत्ववतिघटत्वप्रकारकाकारकत्वज्ञानजन्यत्वनियम्याभावेनचैवंविधिकोटौविशेषणतासामान्यसाध्यतावछेदकःसंबंधःनि
षेधकोटिश्चनिरुक्तविशेषणताविशेषसंबंधावछिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपविफलितंतथासंगतंविशेषणतासामान्येतादृ
शज्ञानप्रकारत्वस्यनिरुक्तविशेषणताविशेषसंबंधावछिन्नतादृशज्ञातप्रकारत्वाभावेनसमंविरोधाभावेनविप्रतिपत्तिजन्य
तासा संशयकोटित्वासंभवादितिवाच्यंविधिकोटौविशेषणतासामान्यस्यसाध्यतावछेदकसंबंधत्वेपिविप्रतिपत्तिजन्यसंशयेविशेष्य
तावछेदकावछिन्नत्वविशिष्टविशेषणतासंबंधेनैवविधिकोटेःप्रकारतयाभानादेवविरोधसंभवात्अनुमितावियविशिष्टाधि

शिष्ट्य

म०चि० करणकविषयबुद्धिमात्रमेवासत्तिवाधकेविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टविधेयतावच्छेदकसंबंधेनविधेयमानानुप
६५ गमात् पद्वाच्यत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वनिष्ठविशेषणतासंबंधेनैवाप्रमा
णज्ञानप्रकारत्वंविधिकोटिर्नतुविशेषणतासामान्येनतादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानप्रकारत्वाभावएवनिषेधको
टिःसचव्यापनयेपिसंयोगादिरूपमधिकरणसंबंधावच्छिन्नगुणाद्यभाववत्त्वेवलान्वपितयापठत्वादावेवप्रसिद्धिःनचतादृशसं घट
बंधेविशेषेणविधिकोटिर्व्यापनयेप्रसिद्धइतिवाच्यंनिषेधकोटिप्रतियोगिप्रसिद्ध्यर्थमुपमतेविधिकोटिप्रसिद्धेरपेक्षितत्वे त्व
पितेनसंबंधेनविधिकोटिप्रसिद्धेरनपेक्षितत्वात्परनयेचपक्षतावच्छेदकसंबंधेनतत्प्रसिद्धौसत्यांतत्साध्यतावच्छेदकसंबंधेन
साध्यप्रसिद्धेरनंगत्वात्परनयेपितेनसंबंधेनविधिकोटिप्रसिद्धिविरहेपिक्षतिविरहाच्चअन्यथासंयोगादिसंबंधेनगुणाद्यनु
मितेरनुपपत्तेःनचतथापिपरेणविधिकोटिसाधनेदृष्टांतस्यलाभावइतिवाच्यंदृष्टांतोपन्यासस्यसमयबंधाधीनतयातदलाभे
ऽप्यक्षतिविरहात् वस्तुतस्त्रीवादिमतवद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वत्वादेःपक्षसमानाधिकरणधर्मस्यहेतुतयाव्यतिरेकि राम०
णादृष्टांतस्यैवालाभेनवाच्यव्यतिरेकसहचारेणोवालंकपव्याप्तियहसंभवेनपरनयेव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमानुमितिहेतुत्व ६५

त्वप

सामावेपि स्मृतिविरहात् न च तथापि इदं ज्ञानं घटत्ववति घटत्वप्रकारकं तादृशप्रवृत्तिजनकत्वात् इत्यनुमितौ पक्षधर्मताबला
त् पूर्वोक्तज्ञाने घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वम् क्रियाहित्यपार्थ्यांतरमिति वाच्यं तदनुमितेः स्वविषयीभूतघटत्ववति घटत्वप्रकारक
त्वमात्रविषयज्ञानाजनकत्वेपि घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वरूपेण तादृशघटत्वप्रकारकत्वव्यक्त्यंतरस्य ज्ञानजनकतया घटत्ववति घ
टत्वप्रकारकत्वज्ञानत्वसामान्याभावस्य तत्रासत्वात् न च तथापि योगजधर्मजन्यनिर्विकल्पसामान्यप्रकारकनिखिलप्रमाविशे
ष्यकसाक्षात्कारस्यादृष्टप्रसिद्धसाधनमिति वाच्यं प्रमापनये विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानासंभवेन तस्यापि सामान्यविषय
कज्ञानजनकत्वात् योगजधर्मस्य निर्विकल्पकं कोऽपि धप्रत्रमिदं तावता कोवराच्छिद्वे किंतु तज्ज्ञानविषयकत्वेन तस्य ज्ञानं तज्ज्ञानं
तद्विषयोस्येप्रतिपत्तौ प्रतीतपुरुषगर्भवकुत्री हि: आग्रहलंबनपक्षार्थः तत्प्रदर्चप्रसिभूतघटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न
टत्वप्रकारकत्वादिपर्यंतं तथा च घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वत्वप्रकारकताश्रयज्ञानविषयतार्क ज्ञानाजन्यज्ञानविष
योन चेति विप्रतिपत्तिः विधिकोटिः परेषां तादृशाप्रज्ञानविषयकज्ञानं पुरुषमतेऽपि घटत्वमवसायः एवम् इत्यप्रमते प्रथमा
न्यप नुव्यवसायः मन्मते ज्ञानतालिंगकानुमितिः तदजन्यं ज्ञानं तन्निवृत्तद्विषयत्वस्य घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वस्य तन्निषेधको

रामत्व असिद्धसाधनापत्तेरिति पु

जनिके त्वसावेत्यसंपारकतया अनुगुणमेव न च तथापि नाप्रज्ञानजन्यजनकज्ञानमादाय
पु अन्त तत्वयोगजधर्मजन्यविशिष्टवृत्तिविशेषणज्ञानव्याप्यहेतुत्वेपि न सति: एवं च नहि प्रम
पु प्रमाप्रतियोगिकजन्यानि प्रयुक्तेवचकप्रमाणाभावात्काचोनाचरतिप्रतीतिसाक्षिक: स्पष्ट

प्र॰ खं॰ ६६ टिश्च नैयायिकानां तन्मते इदं ज्ञानं घटत्ववति घटत्वप्रकारकं तादृशप्रवृत्तिजनकत्वादित्यनुमित्या इदं स्वप्रामाण्यग्राहकत्वा
त्तज्जन्यसंशयादिज्ञानविषयतातादृशाप्रामाण्यविषयकज्ञानजन्यत्वनियमात् प्रत्येकं दलव्यावृत्तिस्तु पूर्ववत् भगवज्ज्ञानवारणायापि
पूर्ववत् तस्यां स्वविशेषोपदेशः तन्मते प्रथमज्ञानपदमेव स्वरूपकथनं न तु ज्ञानत्वमपि तत्र प्रविष्टं वैयर्थ्यात् द्वितीयज्ञानपदं च प्रति
पन्नानुबंधिविषयताभावपरः न च ज्ञानविषयकज्ञानाजन्ये स्ववास्तवकयत्तादृशप्रकारकत्वाप्रसिद्धेः रापेशा इति वाच्यम् भ्रमते
वाधापत्तेः स्वग्रहज्ञानवारणाय ज्ञाननतावत्त्वादिति ज्ञाततालिंगकानुमितेर्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वनियमात् मिश्रमतेपि ज्ञानत्ववति ज्ञान
त्वप्रकारकत्वादिरूपप्रामाण्ये पक्षीकृते वाधापत्तेः ज्ञानमहं जानामीत्यनुव्यवसायस्य ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वनियमात् तदु
त्पत्तेरपि प्रामाण्यानुमितिः शास्त्रमात्रप्रयासे प्रामाण्यघटितप्रामाण्ये पक्षीकृते वाधापत्तेः प्रामाण्यानुमित्यादेर्ज्ञानविषयकज्ञान
जन्यत्वनियमात् अयं घटत्वादिव्यवसायस्य स्वनिष्ठ। घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिरूपप्रामाण्यघटितप्रामाण्यावगाहित्वान
भ्युपगमात् न च तथापि प्रामाण्यान्तरे पक्षीकृते तदाप्रसिद्धेनोपन्यासानंगुरुमिश्रयोर्मते अप्रसिद्धेरिति वाच्यं तद्वमते स्वत्वविशेषणा राम॰
सार्थकत्वविरहेपि स्वप्रतिविरहात् न तु घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिविषयकज्ञानाजन्ये स्ववास्तवत्वमिति तदाप्रसिद्ध्यं तर्भावेन ज्ञानजन्यत्वपरेन ६६
प्रामाण्यावगाहित्वाभ्युपगमेऽपि विषयतानवच्छेदकनयात् तादृशप्रामाण्यवत्तितादृशप्रामाण्यप्रकारकत्वरूप

न्ता दृशज्ञानजन्यत्वसामान्यत्वसामान्याभावस्य विवक्षितत्वादेव पक्षधर्मतावच्छेदकत्वात् एवंज्ञातघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वव्यक्ति
व्याहितपाज्ञाने पक्षकआमारापानुमितेर्थ्र्थीतरासंभवात्तदनुमितेरपि पत् किंचिद्घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वव्यक्तिज्ञानतुत्यत्वा विषयक२
नियमादन्यथा आश्रयांतर्भावेपि पक्षधर्मतावच्छेदक एवंज्ञातघटत्वप्रमाव्यक्तिव्याहितपापुत्वादिपक्षकघटत्वप्रमासाधका
नुमितावर्थांतरप्रसंगस्य दुर्वारत्वादिति चेन्न पक्षासन्निवेशे वैयर्थ्याभावात् नच घटादिविशेष्यकघटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छि
न्नघटत्वप्रकारकत्वतत्प्रकारकप्रमात्मकसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यं तादृशज्ञानप्रत्यासन्निकर्षजन्यं वाज्ञानं विशेष्यक
घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वप्रकारकप्रमात्वपक्षमारोपविधौ सिद्धसाधनं निषेधे च बाध इति वाच्यं घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्ववि
शिष्टज्ञानत्वरूपस्य ज्ञानत्वावच्छिन्नमात्रपक्षमपक्षते पक्षत्वे पक्षत्वात् वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्यं तच्चाश्रयपक्षगर्भमतः सा
मान्यलक्षणादिजन्यतत्प्रकारकज्ञानेपि वैशिष्ट्यं घटकतया घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाश्रयस्य ज्ञानमवश्यं प्रकारतामतो
न सिद्धसाधनावकाशः ज्ञानत्वस्याप्यानुपस्थितस्य प्रकारत्वाभ्युपगमे प्रमानुभवसाधे प्रकारतया नतन्मात्रनास
मवेन नु तथापि घटादेर्घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वप्रमात्मकज्ञानलक्षणासन्निकर्षजन्यज्ञानांशप्रकारीभूतज्ञानत्वे सामा

प्र०चिं० ६ नाधिकरणसंबंधेनतद्घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वप्रकारकंप्रमत्वसमानाधिकरणविधौसिद्धसाधनंनिषेधेचबाधःविशिष्टज्ञानत्वस्य
पक्षत्वेपिप्रकारतासामान्यस्यैवकोटित्वात्तादृशविशिष्टज्ञानत्वनिष्ठतादृशज्ञानत्वप्रकारत्वस्यकोटित्वेसाध्याप्रसिद्धेःएवंवि
3 धेयविशेषणानामितिन्यायेनप्रामाण्यप्रत्यक्षसाम्यपगमेस्वांशेप्रामाण्यग्रहकल्पनायांप्रस्थितिसहकारेणमनसाजनितंविशेष्यवि
शेषणानामितिन्यायेनतादृशविशिष्टज्ञानत्वप्रकारकप्रत्यक्षसमानाधाप्यविधौसिद्धसाधनंनिषेधेचबाधःसंबंधज्ञानस्यवैशिष्ट्यबुद्धि
हेतुत्वपातस्यापिघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वाश्रयविषयकज्ञानानन्यत्वात्किंचघटत्ववतिघटत्वप्रकारकविशिष्टज्ञानत्वस्यसा २४
नत्वानतिरिक्ततयाज्ञानत्वप्रकारकत्वज्ञानादिज्ञानानुव्यवसायप्रमात्वपैवविधौसिद्धसाधनंनिषेधेचबाधःनचघटत्वावच्छिन्नेघटत्वं
कपिसंयोगिसादेपक्षत्वावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टसमवायसंसर्गेनकपिसंयोगसिद्धिवदत्रापिघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वस्व
रूपविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टविशेषणतासंबंधेनविधिकोटिसिद्धेःउद्देश्यतयानतादृशज्ञानोपायासिद्धसाधनाव न्या२
काशःतादृशज्ञानेघटत्वप्रकारकत्वप्रकारेणज्ञानत्वस्यप्रकारत्वेपिघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वरूपविशिष्टधर्मावच्छिन्नप्रकारितावि राम०
रहात्तद्घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वनिरूपितवैशिष्ट्यबुद्धावेवज्ञानत्वस्यतादृशप्रकारत्वसत्त्वादितिवाच्यंतथापि ६

७२

पो ३

न्या ४ तादृशज्ञानोत्पादनविधेः साध्यस्य दुर्वारत्वादिति चेन्न प्रवर्त्तकत्वप्रकारकत्वस्य विशिष्टधर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टज्ञानत्वनि
ष्ठविशेषणतासंबंधेन तादृशज्ञानप्रकारत्वस्य विधिकोटित्वात् तादृशविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशज्ञा
नप्रकारत्वाभावस्य च निषेधकोटित्वात् तादृशाभावस्य व्याप्यपि संयोगादिसंबंधावच्छिन्नगुणाभाववत्त्वे केवलान्वयित्वात् प्रवर्त्तकत्वा
सं ५ चैवप्रसिद्धं न च तादृशसंबंधविशेषेण विधिकोटिनिरूपणेपि प्रसिद्ध इति वाच्यं निषेधकोटेः प्रतियोगिप्रसिद्ध्यर्थमुपयमन्तेऽप्याक
र्थं विधिघटितविधिकोटिप्रसिद्धेरपेक्षितत्वेपि साध्यतावच्छेदकसंबंधेनोपयमन्ते प्रमात्मकविधिकोटिप्रसिद्धेरनपेक्षितत्वात् परनये चाप
प्रवर्त्तकत्वेन संबंधेन तत्प्रसिद्धौ तस्मात् केवलसाध्यप्रसिद्धौ वैशिष्ट्ये विशेषणानामिति न्यायेन सहचारज्ञानसंभवात् साध्यतावच्छेद सं ६
कसंबंधेन साध्यप्रसिद्धेरनंगतया परनये विशिष्टेन संबंधेन विधिकोटिप्रसिद्धिविरहेपि क्षतिविरहाच्च न च तथापि परेण विधिकोटिसा
धने दृष्टान्तस्य लाभाव इति वाच्यं दृष्टान्तेपि मासस्य समपवंश्याधीनतत्यानद्धिरहेपि क्षतिविरहात् ज्ञानत्वतादृशसमानप्रकारकत्वानिय
मस्य हेतुतया व्यतिरेकेण दृष्टान्तसमत्वाच्च न च तथापि घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायस्यापि प्रवर्त्तकत्वरूपेण घटविषयकत्वा
पातत्वान्नप्रवर्त्तकत्वप्रकारकत्वाव्यक्तिविशिष्टः ज्ञानत्वेऽभिधानेन तेन संबंधेन विधिकोटेः दृष्टान्ते बाधः तदनुव्यवसायानु

ह्र ५ धा

विषयविषयत्वा १

प्र० चिं० १८ व्यवसायस्य घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाप्रामाण्यविषयिणोऽनुव्यवसायस्यैव विशेष्यतया ज्ञानादिविषयत्वं जन्यत्वादिति वाच्यं ज्ञानभे
देन घटत्ववतीमादेर्भेदाननुगमात् अनुव्यवसायनिष्ठघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वव्यक्तिविशिष्टज्ञानत्वस्य व्यवसायनिष्ठघट
त्ववति घटत्वप्रकारकत्वव्यक्तिविशिष्टज्ञानत्वानतिरिक्ततया ज्ञानभेदेन घटत्ववतीमादेर्भेदाभ्युपगमेपि तेन संबंधेन विधिकोटे
र्बाधविरहात् अनुव्यवसायानुव्यवसायस्य तदप्रामाण्यविषयकज्ञानजन्यत्वेऽप्यनुव्यवसायस्य तद्भ्रमत्वानमाद्यस्यैव तेन संबंधेन २
तत्र विधिकोटिसामग्र्या ज्ञानत्वचतथापि मद्भ्रमत्वे विधौ वा घटत्ववानहं ज्ञानवान् ज्ञाततावत्वादित्यनुमितेरपि ज्ञानत्वरूपेण घटत्व
प्रमात्वाप्रामाण्यविषयकत्वात्ति ज्ञानादिजन्यत्वादिति वाच्यं तद्रूपे पक्षधर्मतावलस्य साध्यप्रसिद्धेरनंगतया ज्ञातत्वरूपेणाघट
त्ववति घटत्वप्रकारकत्वानाप्रामाण्यभ्रमज्ञानांतरविषयकज्ञानादपि घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नज्ञाना
नुमितिसंभवेन तत्स्वानुमितिमाद्यस्यैव निरुक्तसंबंधेन विधिकोटिसंभवान्न च तथापि सर्वविषयकत्ववति सर्वविषयकत्वप्रका
रकत्वविशिष्टज्ञानत्वादिरूपेणामारोपपक्षीकृते भ्रमेन पेवाधः सर्वविषयकमहं जानामीत्यनुव्यवसायस्य सर्वांतर्गततया तदप्रा राम० १८
माण्याप्रामाण्यविषयकज्ञानजन्यत्वनियमादिति वाच्यं तस्यापक्षत्वादृशानुव्यवसायत्वानभेदेन घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादेर्भिन्नत्वम

स्य

तेनैवेयं विप्रतिपत्तिः तथा च तज्ज्ञाननिष्ठघटत्वप्रकारकत्वं तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानप्रकारेण वेति शृंगग्राहिकान्यायेन यत्
किंचिज्ज्ञानव्यक्तिमुपादाय विप्रतिपत्तिः विधिकोटिः परेषां तत्तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यं मुख्ये तेतज्ज्ञानमेव मिश्रमते प्रथमा
नुव्यवसायः स्वमते ज्ञातता लिंगकानुमितिः तत्प्रकारकत्वस्य तज्ज्ञानवृत्तिघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वे सत्वात् निषेधकोटि
श्चैनैयायिकानां तन्मते इदं ज्ञानं घटत्ववति घटत्वप्रकारकं तादृशप्रवृत्तिजनकत्वादित्यनुमित्यादेरेव प्रामाण्यग्राहकत्वात् ज्ञानस
चपक्षादिज्ञानविधया तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वनियमात् प्रथमज्ञानपदं च स्वरूपकथनपरं अनुव्यवसाय तेन प्रवेशः तद्वि
षयकेऽस्यैव सम्यक्त्वात् तज्ज्ञानसमानाधिकरणत्वेन च चरमं ज्ञानं विशेषणीयं तेन भ्रमवदनुव्यवसायोगिज्ञानमादाय न विधि २६
भगवत्वर् निषेधकोट्योः सिद्धसाधनबाधावकाशः तज्ज्ञानपदेनैयोगि। भिन्नपुरुषीयज्ञानस्य ग्रहणात् नैयायिकसिद्धप्रामाण्यानु
मितिमादाय सिद्धसाधनादिवारणाय ज्ञानजन्यैतज्ज्ञानविशेषणं दत्तं तथा च व्यक्तिमुपादाय एवं तत्र च ज्ञानपूर्वोत्पन्नघटत्ववति त२
घटत्वप्रकारकत्वप्रकारकं निर्विकल्पघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वव्यक्तिविषयकस्मरणं तज्ज्ञानेन्द्रियसंनिकर्षाभ्यां तज्ज्ञानो
पस्थितिप्रसराजनितज्ञानविशेष्यकत्वज्ञानवृत्तिप्रामाण्यप्रकारकप्रथमानुव्यवसायमादाय विधिनिषेधकोट्योः सिद्धसाध

पः पूर्ववर्त्तिपिस्पेतिचेत्सत्त्वावच्छिन्नतज्ज्ञानविषयकज्ञानपदेन तज्ज्ञानाधिकरणकालोत्तरोत्पन्नज्ञानस्य विवक्षितत्वात् विषयपदस्य३

प०त्रि० नवाधाविति वाच्यं स्वसमानाधिकरणघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वानुपस्थितिकालोत्पन्नतज्ज्ञानव्यक्तिशामाण्यस्य पक्षत्वात् स्व
६५ परं तज्ज्ञानव्यक्तिपरं इत्यन्यतं व्यक्तिविशेषपरित्वापकं न तु पक्षतावच्छेदकबुद्धेः कं न तु तथापि दृश्यप्रवृत्तिः घटत्वप्रमाजन्याप
थार्थघटत्वप्रकारकप्रवृत्तित्वादित्याद्यनुमित्याः पक्षधर्मत्वावलाद्घटत्वसमानाविषमात्वविशिष्टपूर्वानुपस्थितत्तज्ज्ञानव्यक्तिया
हि रूपायात्यत्वमादायार्थान्तरं परन्तु सामान्यलक्षणविरहेण पक्षधर्मतावललभ्यसाधर्म्यतावच्छेदकव्यक्तिज्ञानसा
नुमितिमनंगत्वात्तन्नव तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वेन प्रवृत्तौ पापिकसिद्धं तद्भिन्नमजन्यं तेन विवक्षितमिति वाच्यं तथापि
तज्ज्ञानोत्पत्तिहेतूनां पक्षत्वादिजातघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वप्रकारकनिखिलघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वव्य
क्तिविशेषणकत्वं हि विशेष्यकप्रमात्मकस्मरणस्य स्मरणसामान्यप्रत्यासत्तितत्तज्ज्ञानविशेष्यकशामाण्यप्रकार
कप्रत्यक्षमादाय विधिनिषेधकोटौ सिद्धसाधनवाधापत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न तज्ज्ञानं विषयकारणवाचकस्य अत्र पूर्ववर्त्ति
मात्रपरत्वात् तथा च तज्ज्ञानाधिकरणकालोत्तरोत्पन्नज्ञानात्मनेत्यजन्यतार्थः अवसाप्यावहितोत्तरोत्पन्नमेव च ज्ञानं विप्रन राम०
पेशामाण्याहर्वं तज्ज्ञानाधिकरणकालोत्तरत्वनिर्वेनापि चरमं ज्ञानं विशेष्यं तेन तज्ज्ञानपूर्वोत्पन्नतादृशसामान्यप्रत्यासत्तिज ६५

न्तरनुमितेरुत्पन्नानोत्तरोत्पन्नज्ञानजन्यत्वादितिवाच्यं नद्वेरपिव्यवसायपरवोत्पन्नेनव्यवसायसमकालोत्पन्नेनचास्मरणपात
रूपरामर्शेन व्यवसायोत्पत्तिद्वितीयक्षणोजनितमाप्रहेतानवार्ज्ञानताकैवारितनुमितेवप्रामाण्यग्रहः २

तत्ति १

मधम्नद्भ्रमादापनसिद्धसाधनाद्यवकाशः व्यवसायस्यापिअवसायाधिकरणकालोत्तरवर्त्तित्वान्नगुरुमततापरियहःनचतथा
पिभ्रमतापरियहः तन्नपेतज्ज्ञानोत्पत्तिसंज्ञाभजमज्ञाततोसमितितरज्ञाततापरतज्ञाततावशेष्यकपरामर्शोत्पत्तिः
तदनंतरमपिज्ञानताद्वयत्ववतिद्वप्रकारकज्ञानजन्याज्ञाततात्वादितनुमितावप्रामाण्यग्रहोभ्युपगमात्व्यवसायोसंत
व्यवहितत्तत्परोत्पन्नानुव्यवसायप्रक्तेरेवभटैरज्ञाततालिंगकानुमितित्वेन मिश्रादिभिर्व्यवसायसाक्षात्कारत्वेनाभ्युपगमात्त्वन्म
याव्यवसायोसुत्तिद्वितीद्विपक्षरातदनुव्यवसायस्यमीमांसकनैयायिकानुभवसिद्धस्यतन्मतेःप्रलापापत्तेःस्वाश्रयनिष्ठपव्यवतनु
त्तरवर्त्तीपक्षरगोवृत्तिसंशयविषयत्वादितिवह्न्यमाणहेतोस्तन्मतेऽसिद्धापत्तेःतज्ज्ञायेस्फुटीभविष्यतिपद्वयथमंमतेचप्रसाधा
रणाविशतिपन्निपरभिहिता २ पंथगुरुमिश्रोभपतसाधारणीत्रिमाभ्वप्रसेकमतमात्रसाधारणपद्रतिभेदाद्यभट्टमताप
रियहेपिस्मृतिविरहात्तचकालिकविशेषणतयाज्ञानवृत्तित्वेनैवचरमंज्ञानेविशेष्यतांकिमजन्मानेविशेषेनैवेतसंवेसम्पर्क
त्वात्तज्ज्ञानपदेनप्रामाण्यारोपानुपस्थितिकालोत्पन्नज्ञानग्रहणादेवतज्ज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणवृत्तितज्ज्ञानविशेष्यकप्रामाण्य
नुमितिर्सिद्धिप्रासापसिद्धसाधनाद्यनवकाशादितिवाच्यं अपेक्षानुव्यात्मकव्यवसायव्यक्तिनिष्ठप्रामाण्यारोपपक्षीकृतेव्यवसायो
२ पक्षेन उत्तरवर्त्तिसांतविशेषणे

क

५२ साध्य

सत्तिद्धित्तीपक्षरागजातयथोक्तसामान्यप्रमासत्स्यात तत्तत्तीपक्षरौजनिर्त्यप्रसमारोपसिद्धसाधनादित्रसंगात ज्ञानांतरस्यामारोप
२ पक्षीभूतेपिपथासन्निवेशवैपर्त्याभावाच्च एतेनतज्ज्ञानोमज्जिद्धितीपक्षरागव्यृत्तित्वेनैवतज्ज्ञानसमानाधिकरणं ज्ञानं विशिष्यतां
किमज्ञमातादिविशेषणेन एवं ज्ञापेक्षानुव्यात्मकव्यवसायप्रत्येक्तिपामारोपपक्षीभूतेपिनसिद्धमितिनिरस्तं पथासन्निवेशवै
पर्त्याभावात ननु तथापिघटत्वत्तिघटत्वप्रकारकत्वस्यघटत्वप्रकारकत्वानतिरिक्ततया प्रथमानुव्यवसायमादाय पैव विधौ सिद्ध
साधनं निषेधेचवाधः न्यापनयेपि प्रथमानुव्यवसाये घटत्वप्रकारकत्वादिभानाभ्युपगमात् किंचविशेष्यविशेषण/विशेषणामिति
न्यायेनघामारोपप्रसक्ताभ्युपगमे तज्ज्ञानघटवैशिष्ट्यावगाहित्वेपि पारोपतृतीयपदार्थोपस्थितितज्ज्ञानेन्द्रियसन्निकर्षाभावात ज्ञानेऽस
द्धितीपक्षरागजन्निषेधेवबाधः न च सत्तावच्छिन्नावृत्तिधर्मावपिसंयोगीसामान्यपक्षतावच्छेदकसत्तावच्छिन्नत्वविशिष्टसमवायसंसर्गेण
कपिसंयोगसिद्धेवव्याप्तिव्यवृत्तवत्तिघटत्वप्रकारकत्ववत्स्वविशिष्टसत्तावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टविशेषणतासंबंधेन विधि
कोटिसिद्धेरुद्देश्यतयानासिद्धसाधनावकाशइतिवाच्यं तथापिनिषेधवाधसत्त्ववारित्वादितिवेन्नघटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्व रामः
का प्रकारकत्वस्यातिरिक्तानवच्छिन्नताद्दशज्ञानप्रकारत्वतदभावयोः कोटित्वात तस्यानवच्छिन्नांतार्थस्य एवं वत्त निरवच्छिन्नप्रकारतामादाय ७०
४तं विशेष्ये विशेषणमितिन्यायेन तज्ज्ञानविशेष्यकप्रामाण्यप्रकारकप्रत्यक्षमादायैव विधौ सिद्धसाधनेति

सप्तत्वा१

सत्तागुणत्वादौ विधिकोटिप्रसिद्धिसंपादनायाथावद्धप्रगर्भतानिषेधप्रसिद्धिस्वतज्ज्ञानतज्ज्ञानाप्रमुत्वावसायविषयपदार्थ
प्रामाण्याप्रामाण्यातिरिक्तजातिसखंडोपाधिभिन्नपदार्थमात्रेवमुत्वभाजातसखंडोपाध्यतिरिक्तपदार्थसत्किंचिद्धर्मेप्रकारेणोवगा
नधिपमात्वतत्तत्पयाकर्थंचिन्नादृशज्ञानप्रकारत्वमेवविधिकोटिःपरंतु घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वविशिष्ट २२
घटत्वप्रकारतानिष्ठविशेषणतानाविशेषःकोटितावच्छेदकसंबंधःतादृशविशेषणतानाविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशज्ञा
नप्रकारत्वाभावश्चनिषेधकोटिःशेषंचदर्शितदिशाऽवसेयमितिप्राहुरितिसंक्षेपःनैयायिकमतेनिषेधकोटिमुपपाद्यपरतः २५
पक्षइतिनैयायिकमतइत्यर्थःज्ञातएवेतिविशिष्टप्रामाण्यइतिशेषःज्ञानेप्रामाण्यग्रहःज्ञानविशेष्यकप्रामाण्यग्रहःमीमांस
कनयेविधिकोटिमुपपादयतिस्वतस्त्वइतिमीमांसकनयइत्यर्थःस्वतस्त्वंउत्पत्तौप्रामाण्याश्रयोपस्थितिंविनापीतिशेषःद्वितीयेज्ञा विशि २७
नएवेतिस्वतज्ज्ञानाधिकरणकालोनस्ससज्ञानएवेत्यर्थःज्ञानेतज्ज्ञानाधिकरणकालोत्तरवर्त्तिज्ञानेप्रामाण्यग्रहस्तज्ज्ञानतिष्ठप्रामा
स्त राण्यविषयकत्वंस्वतस्त्वंदृढस्यतज्ज्ञानाधिकरणकालोत्तरोत्पन्नज्ञानंविनापितद्ग्राहकज्ञानाधिकरणकालोत्तरमितिशेषःमतत्रयसाधा
रणंस्वतस्त्वंविवृणोतिपक्षांतरमाहस्वाश्रयेतिस्वाश्रयज्ञानविषयकयत्ग्रहणोवविषयीक्रियतेनवेसेऽवकाराश्रयेसासेनपौनःपुन्याएवकारश्चपाव
उत्पत्तिस्वस्यज्ञानपञ्चप्रामाण्याश्रययत्स्वार्थःस्वतस्त्वइत्यस्यप्रामाण्याश्रयोपस्थितिंविनापीतिशेषःनव्यमतेनातरवो मते ४

घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वं हेतुस्तथाश्रयपदं पष्ठीभूतप्रामाण्यपदान्वयमाश्रयपदानन्वयित्विपरं तथा तज्ज्ञानं २
प्रकारताच प्रथमविप्रतिपत्तौ नव्योक्तान्यतरत्वपान्याह्यः तेन तत्रोक्तार्थे तेरा रेनो चप्राशः ४

प्रकाशे २

प्र० चिं० ७१ दर्थकः स्वपदं सामान्यतः पष्ठीभूतघटत्वविशिष्टत्वप्रकारकत्वादिपरं तथा च ज्ञानं विशिष्टत्ववति विशिष्टत्वप्रकारकं घटत्ववति घ
टत्वप्रकारकत्वाश्रयज्ञानविषयकयावदुह विषयो न वेति फलितं तज्ज्ञाने भेदे नैनिष्कंत्व घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वं तज्ज्ञानविषयकयावदु
प्रकाशे ३ हविषयो न वेति फलितं इदं ज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादि सादिनेत्यापि कसिद्धप्रामाण्यानुमित्यादिमादायविधिकोटौ सिद्धसाधनवा
रणाय यावदिति ग्रह विशेषणांत दर्थोऽत्र प्रथमविप्रतिपत्तौ दीधितिकृन्मतोक्तरीत्या बोध्यं [illegible] इदं ज्ञानं निष्प्रकारकभिन्नं ज्ञानं यदी
तत्प्रामाण्याश्रयत्वविषयकयद्ग्रहाभाववि शिष्टत्वेन ग्रहो विशेषणीयः तत्पदं विशिष्यपष्ठीभूतप्रामाण्यपरं विपर्ययवैशिष्ट्यं च स्वसमाना
ख्याव्यवहितपर्वक्षणाम्नतरक्षणावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं स्वपदं ग्रहपरं घटत्ववति घटत्वासं । कारकत्वाश्रयज्ञानविषयकत्वं च तादृशा
स्था ज्ञानांशलौकिकविषयताश्रयत्वसामान्यत्व विशिष्टविषयितात्मक यावत्वं एवं विधतीय पक्षेतत्तज्ज्ञानविषयकत्व भूषितत्तज्ज्ञानांशेत
दशोभयाभाववत्वं तेन प्रामाण्यविषयकज्ञानोपनीतभानमादाय न वाधः भदृ [illegible] त साधारण्यापोभयाभावानुधावर्तनवक्तत्वेऽपेना
दृशविवक्षणांश्चर्येते [illegible] नोपनीतभानानभ्युपगमादित्युत्रा अंसर्वमते सर्वविव क्षितसाफल्याभावेऽपि क्षतिविरहात्तदुपतर्किंचिन्मते सा राम० ७१
र्थकत्वस्य कर्तव्यतात्गुरुमते प्युपनीतभानस्य लाघवेन ग्रहणास्मरणात्मकैकज्ञानत्वपतेयात द्विवक्षणासावस्यकत्वाच्च क्षतराव तत्कमते
निर्विशेष्यकमिदं ज्ञाने प्रमात्वाजावच्छेदस्यादिज्ञानत्वो विधिप्रत्यक्षमादायपुरक्षिकत्र येन्येवा चवारणाय तत्प्रामाण्यग्रह प्रतिव ७

तिः २

नाम१

परं तु३

आश्रित्य परं विषयः

लौकिकविषयत्वस्यापि सिद्धिः सुरभिचंदनमित्यादेर्लाघवेनग्रहणात्स्मरणात्मकैकज्ञानरूपतया तत्र सौरभांशस्यापीत्यनुव्यवसा
यवारणाय एवमाद्यनुमित्यादेरपि तन्मते मानससाक्षात्काररूपतया तत्रापि वह्न्यंशे साक्षात्कारो मीमांसाद्यनुव्यवसायस्य वारणायेत स्व
मुपगमस्या३ दोषविशेषकत्वात्तद्वत्तन्मते साक्षात्कारत्वव्यंतद्वृमितिवत् तथाविधानुव्यवसायः तादृशज्ञानांशे इत्यभावानुमितेन तज्ज्ञानविष
यकज्ञानस्य व्यवदासः तस्य तादृशज्ञानांशे तादृशोभयाभाववत्वविरहात्तन्न तथापि प्रथमविप्रतिपत्तौ कुत्रचित्साज्ञानपदादिज
घट५ न्यज्ञानशाब्दबोधं ज्ञानवानित्याद्यनुमितिस्मरणादिकं वृत्तज्ञानपदादिजन्यशाब्दबोधं वृत्तज्ञानवानित्याद्यनुमितिस्मरणादिकं
चादाय बाधो दुर्वार इति चेन्न धर्मत्वविशिष्टत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वसामान्यविषयकपरोक्षभिन्नत्वेन घटविशेषणात्तादृशयट्
तादृशज्ञानसाक्षात्कारः तादृशज्ञानविषयकसामान्यानुमित्यादिमसिद्धसाधनवारणाय परोक्षेति परोक्षत्वं साक्षात्कारेतर
ज्ञानत्वं भेदश्च न साधारणापायाद्विषयकान्तपरोक्षविशेषणात् प्रथमविप्रतिपत्तौ नव्यमते कुत्रचित्साक्षात्कारीत्याद्वेस पंतुत्स्ये कदाचिन्मिथ्याभावादि तो२
वादेः तः प्रसंगमतमाचसाधारणविप्रतिपत्तिद्वयमाह स्वाश्रयेत्याह केरोसादिद पंतु मिश्रमते स्वाश्रयेत्याह केरोस्वाश्रयविषयकु
सा साक्षात्कारेणागृह्यत एव न वा प्रकारीकृयत एव न चेत् तथाभिन्नत्वमस्ति एवकारस्थस्वाश्रयविषयकसाक्षात्कारस्यापत्तमापकेतिकम अ१

याबुभासिवेदपंचकज्ञानत्वं द्वितीयं स्वाश्रयक३

प्र०चिं०

७२

ध्याप्रामाराप्यस्मृत्यादिकालीनानुव्यवसायेनन्नैयापिकमतेप्युप्रामारायग्रहात्तुसिद्धसाधनापत्तेः तथा चस्वाश्रयविषयकप्रा

वत्साक्षात्कारप्रकारतावच्छेदकेतिप्रक्षितंसाक्षात्कारस्य स्वाश्रयीशेसंयुक्तसमवायप्रत्यासत्त्वेनलौकिकत्वेनवाविशेषणतापत्तेः तेन

नप्रामाराप्यविषयकज्ञानोपनीतभानादिप्रामाराप्यनबाधः तत्प्रामाराप्यग्रहप्रतिबंधकसमवहितत्वेन च साक्षात्कारीविशेषणता

पत्तेनेदंनिष्ठप्रकारकमित्यादिज्ञानलौकिकप्रत्यक्षप्रामाराप्यनबाधः अनुव्यवसीयमानंज्ञानप्रामाराप्यमेवपक्षः नातोबाधः प्रकारता

वज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविशिष्टप्रामाराप्यतावच्छिन्नप्रकारताघटत्वादिनिष्ठप्रकारतयोरन्यतरप्रकारताग्रहात्याग्र ७५

मथाप्रमातकालीनत्वादिविषयकत्वे [redacted] स्यकेवलघटत्वप्रकारकत्वानतिरिक्ततयासिद्धसाधनापत्ते

स्यैव प्रेतिमापनवेप्यनुव्यवसायेघटत्वादिप्रकारकत्वांमानाभ्युपगमात्तज्ञानंप्रमानवेतिसंशयोंपत्त्याविधिकोटेर्निराकरणानुपप ग्रुप

त्तेश्च पथाकथंचित्तत्प्रमात्वज्ञानसत्त्वेपितादृशसंशयसंभवात्तत्वमधिमविप्रतिपत्तिस्थलेपिवोध्यमिमेवसारंयुक्तमतमात्रसाध्य

ताविप्रतिपत्तिमाहस्वाश्रयेरोतिस्वाश्रयेराप्रकारीकृतएवमनवेसर्थः ज्ञानभेदेनघटत्ववातिघटत्वप्रकारकत्वादेर्लक्षिन्नत्वम ग्रिराम०

त्तेनेपसामान्यतोघटत्ववत्तिघटत्वप्रकारकत्वादिनाचपक्षत्वंतन[illegible]त्ज्ञानंवृत्तिप्रामाराप्यत्वेनपक्षत्वेस्वाश्रयपदस्यतज्ञानपरत्वेन ७२

५ नकालिकादिपर्लिंचित्संबंधेनप्रकारस्यारिपर्लिंचिद्रूपेणस्वाप्रमात्वप्रकाराभ्यायोतरा

पत्ते: घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्व ५

द्वि४ स्फात्य

प्राचां ज्ञानादिमात्रपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनैव सिद्धसाधनापत्तेः २ २ २ २

ग्रा२ वे३

प्रामाण्यमात्रस्य पक्षत्वेऽनुत्तरग्रंथविरोधः पदे साध्ये नावच्छेदकत्वेन पक्षतावच्छेदकसाध्ये च स्वपदस्य समभिव्याहृतप
रतयाख्याश्रयपदं पक्षपरं साध्यतावच्छेदकाश्रयपरं न तु सामान्यतो घटत्ववति तद्विशिष्टघटत्वप्रकारकत्वाश्रयपरं एवं कारस्य
३३ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वलाभाय यावन्मात्रापोगिज्ञानेश्वरज्ञानयोः सविषयकत्वेन सकलपदार्थघटितप्रामा
वतिघटत्व३ ण्याश्रयत्वात्तद्विषयघटत्वप्रकारकत्वादिमत्त्वांशे तत्सिद्धसाधनापत्तेः सर्वं घटज्ञानं प्रमेति साध्यनुमितिनिष्ठघटत्ववतिघट
त्वप्रकारकत्वादिमत्त्वांशे तत्सिद्धसाधनापत्तेश्च न च ज्ञानसंयुक्तेवकारस्यान्वयितावच्छेदकसामानाधिकरण्ये नव्यवच्छेदबो
व्यानावा५ क५ धकत्वस्वाभाव्यात्कथं तल्लाभ इति वाच्यं ज्ञानं रजतं गृह्णात्येवेत्यादिप्रयोगात् तत्र ह्यातिपौ तु योग्यवकारस्यान्वयितावच्छेदकावच्छेदे
नैवायोगव्यवच्छेदस्य स्वसमानाधिकरणापोपस्थितस्य धर्मितावच्छेदकायोगव्यवच्छेदस्य बोधकत्वात् इति प्रसेकमवेति एवं प्रकारेणासमैकमेवेत
र्थः पघ पिमिप्रमतेऽत्रैव विप्रतिपत्तिः भेदस्य तेर्वादिमनुमितियाख्यत्वतदभावो कोटी यो ज्ञाततत्तालिंगकानुमितिग्राह्यत्वतदभावौ वा
तृतीयस्थापन येऽ प्रसिद्धिः२ प्राये सिद्धसाधनं इति येत्तावेनमेऽप्रसिद्धिः तन्मते ज्ञाततायाः शशविषाणकल्पत्वात् तथापि तन्मते घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वं
घटत्वादिविशेषणकघटत्वप्रकारकज्ञानसाधारणघटज्ञाततापसक्तात् घटवृत्ति वृत्तिजन्यतासंसर्गकानुमितिविषयतावच्छेदकनवीन

वे५ च४ प्राथमिकत्वात्१ त्र१

यावद्दृष्टज्ञाना प्रामाण्यनामैकत्र तु पूर्ववद्भिन्नक्रमस्यैवकारः स्वाश्रयपरं वेद्येनान्वये अन्यथा योगिज्ञानपरमेश्वरज्ञानयोः सर्वविषय
कत्वेन सकलप्रामाण्याश्रयतया तत्र घटेन सिद्धसाधनापत्तिः साध्यानुव्याश्रयपदं सामान्यतो घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाश्रयपरं

ज्ञानवती घटविशेष्यक घटत्वप्रकारकवृत्तित्वावच्छिन्नाशादिति

तोऽयं ज्ञातता ज्ञानजन्यज्ञातता वा सादिति जन्यतानुमितिर्वा १

ति   दि २   संबंधा ३ द्धिः   प्रवृत्ते २

म० वि० विप्रतिपत्तिः तन्मते ... ज्ञाततता घटविशेष्यक घटविशेष्यघटत्वप्रकारकज्ञातताताावच्छिन्नजन्यतासंसर्गकानुमितिः प्रामाण्यग्र
७२ हात् न च व्याप्यनपेक्षज्ञाततैव ... शविचारक सत्त्वेन ... सिद्धिरिति वाच्यं गुरोर्मतेर्पदार्थस्यैव ज्ञाततापदेन विवक्षितत्वात् अभेदेन द्विवा
दरूपेण बुद्धिजन्यत्वानभ्युपगमेऽपि माध्यनये पि घट इति ... वादिपक्षकोपस्थाप्य बुद्ध्यात्मक घटत्वप्रमाजन्यानुमितिमादाय सि
द्धसाधनवारणाय गुरोर्मते तत्त्वं पदार्थविशेषणं घटत्वस्य ... समवायेन ... तत्समवायानभ्युपगमे विशेषणतावि शेषे संबंधे ४
स्ति ५ णताविशेषणे बुद्धिवस्यतीयं तथा च गुरोर्मते तत्त्वं नोपादेयं ज्ञानस्य साधारणज्ञानत्वस्य साधारणजन्यतामादाय सिद्धसाधनवार
णाय घटवृत्तित्वं जन्यताविशेषणं ... तावच्छेदक सामानाधिकरण्येन विधेयत्व ... च्छेदेन च निवेधस्य ... नया ज्ञानभे ६७६
देन ... भिन्नांशतः सिद्धसाधनवाधयोः ... पाव ... ज्ञाननिष्ठप्रमात्वस्यैकमते ... भानानुपपत्तिरिति ... पीतिम ७०
सा २ देनैव्यापि केनवास्तत्वस्यातिरिक्तपदार्थताभ्युपगमे ... प्रतिग्रहादीतरं ... विधेयताविशेषणीपानात् ... कानुमिति
माद्यपायीतरं सिद्धसाधनं ... विभ्रम ... स्वतो ग्राह्यं निर्वाच्यं ... घटत्वप्रमा ... तिलेनाप्यनुमितिविधेयता विशे रा म०
सा २ षणापेतिभावः वस्तुतः ज्ञाननिष्ठ घटत्ववत्तिय घटत्वप्रकारकतं लोकिक साक्षात्कारयाग्यत्वे ग्राह्यं न वेति तन्मते विप्रतिपत्तिः ज्ञान ७३

१ घटत्वप्रमत्वस्य— स्वमते   म ३   ज्ञान ३   सति १   ए १   रु ६ ५   तन्मते १

२देवबारणायग्राह्यत्वादेवविशिष्टस्याप

चघटस्याइ कोटिसिद्धेइ स्वपवर्णितप्र

स्यात्तीद्दृपतयातद्धृतितद्विशेष्यकत्वतत्प्रकारकत्वादेरंशीद्दृपत्वात् व्यापनये विशिष्टस्यानतिरिक्ततया केवलघटत्वप्रका
रकत्वघटविशेष्यकत्वरूपोनुव्यवसायग्राह्यत्वात् विशिष्टप्रामाण्योपस्थितिदशायां विशिष्टत्वरूपेणानुव्यवसायाग्रा
च३ ह्यत्वात् न स्वसिद्धसाधनावकाशः पक्षतावच्छेदकविधिरंशे स्पष्टानमेदेन प्रकारितामेदेपि नांशतः सिद्धसाधनेन चैवं कोटि
स्वतोग्राह्यत्व४ मिति४ कसाक्षात्कारोग्राह्यत्वे सति गुणत्वमेव तन्मते पर्यवसितं तथा च प्रामाण्यपदं प्रामाण्यपरं स्वतोग्राह्यत्वापत्तिरिति वाच्यं तादृशस्व स्याय
तोग्राह्यत्वस्य प्रामाण्यापेपीष्टत्वात् प्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यत्वं नाप्रामाण्यमिति प्रवादस्य चैतन्न्वितयसाधारणाविप्रतिपत्तिरसिद्धि प्र५
तत्५ तविधिकोटिक स्वतोग्राह्यत्वत्वपरत्वादित्येव तत्त्वं भट्टाचार्योक्तं प्रामाण्यपक्षप्रविषयकत्वेन भट्टमतसिद्धिर्युद्धृन्द्रुहर्विष तद्विज्ञयत्व६
सिद्धसाधनवा रत्वाय७ यानवेतिभट्टमते विप्रतिपत्तिः नैयायिकसिद्धप्रामाण्यपक्षमिति मादाय यावत्त्वं यद्विशेषतांशेष्वर्थं चानुव्यवसायस्य भट्ट पि७
शा७ मते शविषयतावके स्वतयावद्रष्टम्भोवेनसिद्धसाधनावकाशः सिद्धं चभेदकूटप्रसिद्धिस्वापकं न तु तस्य कोटितावच्छेदकं तभाव
प्रातिस्विकरूपेण तत्तद्व्यक्तिभेदकूटस्यैव कोटितावच्छेदकत्वात् प्रातिस्विकरूपेण तत्तद्भेदकूटस्यैव कोटितावच्छेदकत्वे त
द्ग्राहकेतत्साधनस्यानुगततानतिप्रसक्तत्वसमदुर्वचत्वेपि न क्षतिः न च तत्तत्प्रामाण्यविषयकत्वेन मापन्नतेसिद्धयोरनुमिति

इतादृशयावत्कूटांतर्गतत्वात् तियोगि१ ग्रा१

टि२

प्रकृते २ जन्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वानुमितिविधेयतावच्छेदकत्वेनेति विप्रतिपत्तिः आदिपदाद् घ
अनुमिति १ त्वत्र २ लक्षणावच्छिन्नपरिग्रहः प्रकृते अंशेनावच्छिन्नत्वाभावात्
ताः पाप २

प्र.चिं० ७४ समित्स्वैयास्वंनवैशिसम्प्रगितिवाच्यं स्वप्रकोशम्प्राद्गायं घट इत्याद्यनुमितौ तत्रक्रमवसायप्याद्यत्वमादाया ऽर्थान्तरापत्तेरि
त्याहुः भिन्नास्त्वज्ञानत्वावच्छिन्नव्यापकताज्ञानं पुंज्ञाततत्ताज्ञानजन्यज्ञातत्वात् स्तत्रानुमितौ नैवं प्रतिसंधानं विनापि व्यक्षमाणा बाधादि २
त्मा घटत्ववद्विघटत्वप्रकारकसर्वव्यक्तिविषयकज्ञानं स्यात् सिद्धेरित्याहुः क्वचित् योगजधर्मजन्ययोगिप्रत्यासत्त्या सर्वविष- उ३
यकेन ज्ञानेनत्यादि सामान्यलक्षणापोऽस्थिते सर्वभिन्नेव ज्ञाने घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वसामान्यलक्षणोपनीतघटत्ववती विविधे ४
घटत्वप्रकारक ५ प्रकारकप्रत्यासत्त्यावस्थानिरुक्तघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वमक्रेरपि घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वे तद्रूपेण स्वस्मिन् प्रका
प्रकारतया ६ रतया विषयीकरणाज्ञयोग्यमामारोपवतुर्थ्या विप्रतिपत्तावंशतः सिद्धसाधनवारणाय योगजधर्माजन्यत्वेन पक्षघट मतत्वाद् ६
ज्ञानं विशेषणीयमित्याहुः तदुपन्यस्य दूषयति प्रतिपत्त्यादिना सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्येति सामान्यलक्षणाप्रयोजकप्रत्यासत्त्या
ति३ प्रत्यासत्त्या उपनीतस्य घटत्ववद्विघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिरूपसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यघटत्ववति घटत्वप्रकार व३
त्वादिप्रकारकनिखिलघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिविषयकज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्त्येत्यर्थः तेनेत्यस्य तेज्ञानत्वसामान्य राम०
लक्षणापोपस्थिते स्वस्मिन् प्रकारतया स्वतेऽंशतः सिद्धसाधनमिति घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादेः प्रतिज्ञानं विभिन्नतया पक्ष ७४

मा४ तत्र ५ स्वेनेव २

विशेषणं न तु साध्यघटकज्ञाने ऽं

योगजधर्मोप

तावच्छेदकावच्छेदेन स्वाश्रयपक्षवृत्तिसाध्यस्य सिद्धसाधनासंभवादंशत इत्युक्तं योगजधर्माद्यजन्यत्वे सतीति जन्यत्वमित्यर्थः अन्यथा
ईश्वरज्ञानस्य सर्वविषयकतया तन्मात्रमादाय ज्ञातः सिद्धसाधनतादवस्थ्यात् तदुपादानात् सामान्यज्ञानपरिग्रहः विशेषणं तावत्स्य
घटत्वज्ञानविशेषणं न तु साध्यघटकज्ञाने ऽंशतः साध्याप्रसिद्ध्यापत्तेः तथा च योगजधर्माजन्यज्ञानसामान्यप्रसिद्धिरिति भावः जन्यत्व
योगजधर्माद्यजन्यत्वं च यस्य कस्यापि वृत्तिधर्मावच्छिन्नयोगजधर्मादिजन्यतानाश्रयत्वं अन्यथा ज्ञानादृष्टादेः कार्यमात्रजनक
अतएव त्वात्तज्जन्यजन्यज्ञानाप्रसिद्धेः तदेव दूषयति परं त्वप्रसिद्धेरिति प्रतियोगिनस्तादृशजन्यत्वाप्रसिद्ध्या तद्वाश्रयत्वस्याप्रसिद्धेरि स्याप
त्यर्थः कथं तर्हि सिद्धसाधनोद्धार इत्यत आह सामान्यमात्रस्येति घटत्ववति घटप्रकारकत्वत्वरूपेण पक्षत्वे ... इत्यर्थः सामान्यस्या एवेदं
श्रयेणान्वयात् एव वेतीति सामान्यस्याश्रयेणान्वयात् एवं वेत्या कारिकापाद घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेदकाव
च्छेदेन फलीभूतानुमितिरित्यर्थः अप्रसिद्धेः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यविषयकत्वांशसिद्धेः नांशतः सिद्धसाधनमिति दो दुदृस्याद
षस्तिशेषः न च तथापि यावद्घटसामान्यनाशे क्वापि सिद्धसाधनं दुर्वारमिति वाच्यं तन्मते यावत्त्वस्याप्यविशेषणत्वादेव तद्धारणा
संभवादिति भावः नन्विदमयुक्तं यद्विज्ञान ... अक्षिभेदेन सामान्यभेदे तदा साध्येत्वपरस्य तत्सामान्य अक्षिपरत्वे तस्यापि साध्य

वतिघटत्व२

प्र० चिं० ७५ स्यपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरंशतो बाधापत्तेः सामान्यतो घटत्वेन प्रकारकत्वादिपरतायां घटज्ञानं सर्वं प्रमितिमनुमित्यादिना

भगवज्ज्ञानादिना च सिद्धसाधनापत्तेः एवं घटज्ञानं तन्निष्ठघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वं स्वाश्रयविषयकत्वावच्छेदो विकल्प

मस्य प्रकारेणैवेति मिश्रमते विप्रतिपन्नो साध्ये स्वपदस्य तत्तत्प्रामाण्यव्यक्तिपरतायां वा तन्नीत्यायेनांशतो बाधापत्तेः सामान्य

वतिघटत्व ४ तो धर्मत्वेन प्रकारकत्वपरतायां तदाश्रयविषयकत्वावस्य तत्प्राविशेषतस्य सकलज्ञानाभावात् बाधापत्तेरित्यस्वरसादाह यद्वेति घटो

तत्र ५ यमिति ज्ञानं प्रामाण्यमिति एतत्ज्ञानवृत्ति प्रामाण्यमित्यर्थः एतज्ज्ञानं यो हि कमाने तिमाच पदं तत्परं तथा चैतज्ज्ञानविष

यकत्वावच्छेदो विकल्पस्य प्रकारेणैवेत्यर्थः आख्याततत्वमेतत्तदनुमीमांसकैः प्रामाण्यमेव स्वतोग्राह्यमुच्यते प्रामाण्यं च तद्व

तीतत्प्रकारकत्वादिकमपि तु विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वादिकं तच्च घटत्वप्रामाण्यादीनां स्वतोग्राह्यं संभवतीत्यतस्तत्राह यद्यपीति वि

धर्मो ३ शेष्यावृत्तीति स्वाधिकरणावृत्तिधर्मानिरूपितविशेष्यताकत्वमित्यर्थः तेन वह्निगुणयोर्गुणवद्भी इति विपरीतभ्रमेणातिव्या

प्तिः स्वाधिकरणपदं भेदप्रतियोगि विशेष्यता परं इदं रजतमित्यादिभ्रमो धर्मितावच्छेदकांशे प्रमापि संवादात्लक्षणः राम० ७५

स्वाधिकरणावृत्तिधर्मानिष्ठविशेष्यतावच्छेदकत्वातिरिक्तप्रकारतानिरूपितविशेष्यताकत्वमात्रस्यैव सम्यक्त्वेऽप्यनुगमार्थं निवेश ७५

धर्म भिन्नविशेष्यताक जापुं मे२

ष्यप्रकारता

धी२ मा

द्युयगर्भेज्ञा ऋाट हि तयाप्तित्वमितिस्वसमानाधिकरणास्वाभ्रवाहितपूर्ववर्त्तिस्वसमानाकारनिम्बवपा विषये विषयकत्वमित्यर्थः

स्वजिमन:२ धारावाहिकज्ञानं च न प्रमेति सर्वेति निर्विकल्पकव्यधिकरणप्रकारकज्ञानयोरनभ्युपगमादिति भावः स्मृतेर्व्याप्तिस्मृतेः प्रमात्वव स्म२

हारविरहा ह्यासरित्यागः विशिष्टज्ञानत्वमिति पद्यपि विशिष्टज्ञानत्वं न तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रागनुपस्थितेरित्यग्रिमदूषणासंग

तेः ज्ञानत्वप्रकारत्वादेरनुपस्थित्या तस्यैव प्रकारत्वाभ्युपगमादन्यथा सिद्धान्तेऽपि तद्दोषापरिहारात्तथाप्यगृहीतासंसर्गकतदुभय

परस्पर५ विषयकं ज्ञानत्वं परस्परं तदुभयविशिष्टज्ञानत्वं द्रुतमप्रमात्वमपि वेत्यर्थः असंसर्गाग्रहकालीनसमूहालम्बनमपि परस्परमु

भयप्रमेति भावः आमारापि मामारप्व्यवहारास्यदनिरुक्तस्मरणपाआ प संहितगर्भवैत्नेऽमतिपर्यवसितावच्छेदकमिति भावत्व(विशि)

ष्यावृत्तप्रकारकत्वादिज्ञानं तथा च तादात्म्यसंबंधेन साध्यधर्मसाम्प्रतासंबंधेन साध्यत्वं च न तदनुमापकं संभवतीति भावः

ननु प्रमाजन्यज्ञाततात्वं हेतुरिति तत्राह नापीति प्रमाहितज्ञाततानाविशेषात्प्रमाहितज्ञाततानिष्ठो यो विशेषः प्रमाजन्यज्ञातता

त्वं स हेतुरपि तु प्रमाजन्यतावच्छे तस्मात्तत्तस्यज्ञाततानिष्ठप्रमाजन्यत्वस्य प्रथमं कारणीभूतं यद्व्यवसायप्रमात्वज्ञानं विमानानुमाना साध्य२

ज्ञाततानिष्ठ१ जन्यज्ञाततात्वं न हेतुरपि तु प्रमाजन्यतावच्छेदकं वैजात्यं तेन रूपेण तादात्म्यसंबंधेन ज्ञाततैव वा हेतुरिति तत्राह प्रमेयेति पदि व१

ज्ञानातीन्द्रियत्वादिति ज्ञानातीन्द्रियत्वमनस्त्यर्थः ज्ञानानुमित्या ज्ञाततापक्षकज्ञान्यतासंसर्गकज्ञानानुमित्येत्यर्थः तेन दिशेषा ५

ल्पप्रकारत्वादिकं स्मृतेः इति शक्यते ज्ञानमात्रलिंगस्येति तादात्म्यादिसंबंधेन प्रमप्रमासाधारणनिखिलज्ञानजन्यज्ञात ५

तानिष्ठत्यर्थः प्रकृतयोर्दिशित्यादिपदाहा कल्पनानुपरिग्रहलाघवं च ५

ष्टितितद्विशिष्टयज्ञानसेचतद्देशि[...]ष्ठविशेष्यता निरूपिततद्विशेष्यताकज्ञानत्वेन तद्धितिसंसर्गेण यो[ऽ]नुमातद्धर्मे विषयताकत्वेन वा

प्र० चि० प्रमोत्पत्त्यनंतरं तज्जन्यतावच्छेदकवैजात्यस्वरूपेण ज्ञाततयाहेतुना प्रामाण्यमनुमेयमितिमंतव्यं तदेस्यर्थः आत्माहितज्ञाततयाऽ प्र१

७६ माजन्यतावच्छेदकवैजात्यस्वरूपेण ज्ञाततयाहेतुनेत्यर्थः तुस्मापनयाऽप्रमाजन्यतावच्छेदकवैजात्यस्यापितत्रसुवचत्वादि

अप्रमप्रमा०२ तिभावः स्वतोग्रहापत्तिरितिज्ञुसाध्यव्यवच्छेद्यस्यापोत्तरंग्रहापत्तिरित्यर्थः तद्वतितद्विशिष्टज्ञानत्वेवा तद्वतितद्वैशिष्ट्यज्ञा

नत्वेवं तद्विशिष्टपत्ताकत्वं वा प्रथमेष्वकारित्वं विषयिताविशेषद्वित्तिना भेदः नन्वस्तुतदपि प्रामाण्यं तथा[...]ध्यक्त्वेनुपपयोगि प्र५

पत्वाप्रामाण्यतत्वेस्वतोग्राह्यत्वं परैरूपेयते स्वनतथेसतआह तन्निश्चयपादेवेतिलाघवादितिपाठः लाघवाद्वेतिपाठे प्रामाणि नंतरंतदेवनि ७

निश्चयस्य प्र १ कःतस्यापिप्रामाणिकत्वेतु निश्चयस्य व्यवहाराते निश्चयस्य मन्यत्रेरनुभवसिद्धत्वादि[...]तियावत्लाघवाद्वेसे[...]श्चयस्य प्रवृत्त्युपयोगीति

व्यवहारात् १ शेषः ननुभवतु तदेव निश्चयस्य प्रवृत्त्युपयोगि प्रामाण्यं तथापि तस्य स्वतोग्राह्यत्वं कथमित्यत आह तत्रैवेति विशेषो व्यवसायविशेषेणु

र्मप्रकारकत्वमिति तद्विशेष्यकत्वे सति तद्धर्मप्रकारकत्वमित्यर्थः अनुव्यवसायेन तद्ग्रहसुपपादयति विषयनिरूप्यमिति[...]ः विषयवि

षयकलौकिकसाक्षात्कारविषयत्वमित्यर्थः तुस्मवादितिधर्मधर्मिप्रत्यासत्तेर्न च धर्मिणो वैशिष्ट्यस्य प्रत्यक्षेपि जनकत्वादित्यर्थः तत्प्रकारक राम०

प्रत्यक्षेत्वस्योपनयसंनिकर्षजन्यतावच्छेदकत्वादिभावः नन्वनुव्यवसायतापि समूहालंबनसाधारण्यानुव्यवसायस्य वैशिष्ट्यविषयकत्वं सि ७६

ऽनुतत्द्विषयकव्यवसायस्य [...] विषयतास्वकस्यैव वैशिष्ट्यज्ञानेप्रत्यक्षजनकत्वान्नानुव्य २

व्यवसायेवैशिष्ट्यज्ञानसंभवइत्यतआह व्यवसायेति व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेः व्यवसायान्तिरूपतस्य विषयस्य व्यवसायविषयत्वस्येति यावत् २

इति अतिरिक्त प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावे धर्मधर्मिणोरपि भानंस्यादिति भावः १

रजत१ धीज३

द्दुंननुरजतत्वप्रकारकत्वस्यैवकुंमशक्यतेउद्देश्यत्वाद्भिसतस्तद्वुपपादयतिसंबंधित्तेतिसंबंधितावच्छेदकरूपेणसंबंधिर्नगृह्णेदेवम
प्र२ स्यप्रसंगसंबंधिकपदार्थमपिगृह्णातीत्यर्थः यथाभूतेफलीभूतज्ञानेनतद्विषयत्वासिद्धेः अनुव्यवसायस्य मुख्य इदं रजतमिति ज्ञाना
शे३ नुव्यवसायस्यापि श्री[illegible]स्तअनुव्यवसायेस्य इदं विशेष्यकरजतत्वप्रकारकं प्रकारकत्वमतयेतिशेषः रजतत्वावच्छिन्नत्वेनेतिपदूशेष्य
प४ त्वप्रकारकधीजमयत्वस्यप्रसंगवाधकं विनातत्तद्विशेष्यकत्वतत्प्रकारकत्वमितिनियमादितिभावः एवंचसंबंधितेतिग्रंथोपयर्थ्यमतएवसाधु
रित्यादुः अन्यथा अनुव्यवसायेप्रकारीभूतधर्मवैशिष्ट्यानवगाहित्वे पुरोवर्तिनि इदं रजतत्वं रजतत्वं च न तु रजतत्वेनेति वैशिष्ट्यं तत्री
यार्थः अन्यथाप्रसंगपुरोवर्तिनितथात्वरजतत्वविशिष्टपुरोवर्तिनिमित्यर्थश्चतएवेति उक्तनियमानुरोधादेवेत्यर्थः प्रमेतेवेतिएव
सत५ शब्दस्तुल्यार्थे प्रमेत्याकारकज्ञानं तु स्यापोनुव्यवसायविषयइत्यर्थः तनुस्मृतामेवोपपादयति अनुव्यवसायविशेष्यविशेषेस्येतितथा
चतत्ज्ञानेयथाविषयीभूतव्यवसायविशेष्येतत्प्रकारीभूतधर्मवैशिष्ट्यंभासतेतथासामारोप्यानुव्यवसायेपिधर्मविशेष्येतत्प्र
कारीभूतधर्मवैशिष्ट्यंभासतइतिनुस्यतेतिभावः अंशचरकप्रमेत्येवयहातप्रमात्वप्रकारेणागृह्यतेइत्यर्थः इत्याहुः तदसत् अप्रमानु
व्यवसायेनप्रमात्वग्रहसंशयपत्वात्प्रमाणप्रकारकसंततितीसादेरनुपपत्तेः अनुव्यवसायस्येत्यग्रिमग्रंथासंगतेश्चनप्रमात्वमा

भ्रमा२ तत्ता५

श्री२

प्र·चिं नमिति घटत्वकयोः प्रकारित्वविशेष्यत्वयोर्व्यवसायाविषयत्वादिति भावः ननु तत्रैवेयं प्रतीतिन तद्विशिष्टबुद्धिरित्यर्थः विशेषणज्ञान
७७ स्वविशिष्टानुभवहेतुत्वादिति भावः ज्ञानग्राहकसामग्र्या तत्त्वेनेति ज्ञानसामान्यग्राहकसामग्रीमात्रस्यैव ग्राह्यत्वेनेत्यर्थः अनुपस्थि
तस्यापीति शेषः अभावप्रतीताविति यथा घटप्रतियोगिकोऽभाव इत्यादिप्रत्यक्षे प्रतियोगित्वमभावत्वं चानुपस्थितमपि प्रकारस्त
थानुपस्थितमपि प्रामाण्यं प्रकार इत्यर्थः अभावत्वं भावभिन्नत्वं अखण्डो धर्मविशेषः तथा प्रतियोगित्वमप्येवं नतु इत्यादिषु द्वन्द्वो
भावा ५ माभावत्वं अभावत्वं च प्रतियोगित्वं च तस्य इत्यादिषु इति हेतुत्वेनानुपस्थितस्य प्रकारत्वासंभवात् इत्थं च संप्रदायमानमेव मे
मेवोक्तं वस्तुतस्तु विशेष्यतासंबंधेन तद्धर्मवद्वच्छिन्नप्रकारितासंबंधेन तद्धर्मवत्त्वमपि प्रामाण्यं विशेष्यिता प्रकारिताभेदविशेष्यि या ५
ताप्रकारितासंबंधेन विशेष्यविशेषणतायोरपि परस्परावच्छेद्यावच्छेदकभावाभ्युपगमात् घटविशेष्यकत्वावच्छेदेन घटत्वप्रका
रकमित्यादिप्रतीतिवदिदं ज्ञानं घटविशेष्यकप्रकारितासंबंधेन घटत्ववदित्यादिप्रतीतेरपि सत्वात्तथा चतादृश प्रामाण्यमेव परस्पराच्छेदानुव्यव
सायग्राह्यं प्रकारित्वविशेष्यित्वयोः प्रागनुपस्थिततयापि विशिष्टबुद्धिसंभवात् प्रकारित्वविशेष्यित्वयोः संसर्गमर्यादया तद्घटत्वात्विशे राम०
ष्यविशेषणतायोर्व्यवसायत एवोपस्थितेरित्येवतत्वं ननु एवं तदभाववतितत्प्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यस्याप्यनुव्यवसायग्राह्यत्वापत्तिरिसत ७७

टा३

तत्र नुभाव ५

वृ १ आहतदेमावर्त्तीतिपरतो ज्ञायेतेनं भ्रमानुभवसायेनृग्रहते अनुव्यवसायाविषयत्वात् भ्रमानुव्यवसायविषयत्वासंभवात् भ्रमा
विषय २ नुव्यवसायविषयैकत्व इति अवुसायोपघट्टिशेष्यकरूपघटप्रकारकत्वतद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्व इत्यर्थः भ्रांतभ्रांतितेतिभ्रांतेभ्र
संकर ३ मःभ्रांतिज्ञोभ्रमविषयकप्रत्यक्षेतयोःसंकरप्रसंगःप्रवर्तकत्वरूपेणाभेदप्रसंग इतियावत् यथा भ्रमकर्तृकानुव्यवसायस्यापिपुरो
वर्तिनिरजतत्वप्रकारतयाप्रवर्तकत्वप्रसंग इत्यर्थः प्रयुक्तं संकरप्रसंगःभ्रमत्वरूपेणाभेदप्रसंगः तथाच भ्रमकर्तृकानुव्यवसायस्या इतियावत् ४
बा ५ मिभ्रमत्वप्रसंग इत्यर्थः तस्यप्रवर्तकत्वस्येतरवृत्तावर इति अस्तो किंभ्रमोत्तरलौकिकप्रत्यक्षात्मकवाधावतारे लौकिकप्रत्यक्षा
त्मकभ्रमएवमनुमित्यात्मकवाधावतारेवा इत्यर्थः तस्येवप्रतिबंधकत्वात् तस्यैवप्रतिबंधकतायोग्यत्वाद्यकभ्रांतेरभावात्
घो ७ भ्रांतेरूपनायकत्वासंभवात् भ्रांतेरनुव्यवसायपुरोवर्त्तिप्रकृतेप्रवृत्तिनिरजतत्वादिवैशिष्ट्यभासकत्वासंभवादितियावत् नवाद्यिप्रथा ती ४
शा ८ ख्यायामिदमसंगतंबाधावतारेपिनिर्धर्मितावच्छेदकत्वेबोधतो वाधकाभावादिक्षिवाच्यं संशयवदनुभवात्मकभ्रमस्यापिसधर्मिता
सा वच्छेदकत्वविषयमेनानुव्यवसायस्यनिर्धर्मितावच्छेदकभ्रमत्वासंभवादितिनिगर्वात् अत्र तरपुरोवर्त्तिनिरजतत्वादिवैशिष्ट्यभासक व
भावादेवतत्रभ्रांतित्वस्यानुमानादिनापुरःस्वीपताभिनसनद्व्यभित्रामाराणघटकीभूतरजतत्वादिवैशिष्ट्यभासकाभावादेवसु

ती २

ति3

म०चिं० म्भ्रांतित्वस्यानुमानादिनास्य पुरोवर्तीयग्रामिद्वस्य तद्वत्वमिति यामारोपघटकीभूतरजतत्वादिमत्त्वमिति सर्वर्थः धर्मधर्मिवैशिष्ट्यमा
७८ वमिति रजतत्वादि पुरोवर्तिनः समवायस्यैवेत्यर्थः समवायस्याति प्रसक्तत्वादिति भावः तस्य रजतत्वादेः विशेषणतानाविशेषणताया
विशेषणः समवायसंबंधविरूपिताधारताख्यातत्तत्वाद्यन्यान्यूनत्रिक विशेषणताविशेषः अवसाये अनुमित्याद्यात्मकव्यवसाये मनसा
ये मनसो वहिरस्वातंत्र्यात् मनसश्चक्षुराद्यसहकारेणावहिर्विषयकस्यास्याजनकत्वात् चक्षुराद्यजन्यमनोजन्यप्रत्यक्षे वहिर्वि
षयकत्वाभावादिति यावत् समवायस्य वहिः सत्वाभावेपि तन्निरूपिताधारताया वहिःसत्वादिभावः चक्षुराजन्यमनोजन्यप्रत्यक्षे वा दि५
स्यात्यर्थस्य लौकिकविषयतानभ्युपगमेपि तद्विशिष्टविषयित्वमभ्युपेयमतएवानुमित्यादौ धर्मधर्मिधर्मिविषयकतापाद्यनुपपत्ते
रिसभिप्रायेण समाधत्ते व्यवसायोपनीतत्वेनेति वैशिष्ट्यं तज्ञापार्थः अन्यपन्यासविशेषणविशेष्ययोरिवेन अव्यवसायविषयीभू
तयोर्धर्मधर्मिणोरित्यर्थः वैशिष्ट्यांशे प्रसासनेरस्य पोजकत्वादाधारत्वस्येदं रजतमिति व्यवसायविषयत्वाद्धेतुत्वसत्त्वजीवार्थ
त्वासंभवात्तदुक्तमनेनस्पृहेतुत्वासंभवाद्यनन्तुचक्षुराद्यजन्यमनोजन्यप्रत्यक्षे मुख्यविशेष्यतानास्ति रिक्तरूपेण एवानुपस्थिततस्य वहि रम०
र्थस्य वित्वंनाभ्युपेयमत एतमाह विशेषणतापाइति धर्मीतिरिक्तापाइत्यर्थः तथाच एवानुपस्थिततत्वमेव तन्नास्तीति भावः एतेनेति ७८

छपि१

म

उपाद्यंगंघोविषयीक्करोतिल घास्वविषयंविषयीरत्यपि

त्रि०१

वक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः स्वस्वप्रकाशत्वस्य स्वाविषयकत्वेन स्वतः प्रामाण्यग्रहः न स्वस्य स्वविशिष्टप्रामाण्यग्रहः नं स्वस्य स्वविशिष्टस्या
विषयकत्वं धर्म्मिविषयकत्वे तद्धर्मस्याग्रहात् तद्धर्मविषयकत्वासंभवात् ननु यथा शब्दगंधविषयकप्रत्यक्षस्य स्वं स्वयमविषयो हि मा
पित्वमास्वइति प्रामाण्यं विषयीकरिष्यति नैव तथा पित्वाग्र्य यथा हि क्रुया ह्युल्वरूपस्य मानत्वे पसाधारणस्य स्वतस्त्वस्य नोपपत्ति
रितिवाच्यं तादृशप्रमतत्वे पसाधारणस्य स्वतस्त्वस्याभावेपि तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्य ज्ञानयाह्यत्वरूपस्य मतत्वे पसाधारणस्व
तस्त्वस्य संभवादित्यत आह शब्दगंधवदिति तद्द्वये पीति स्वाश्रयमविषयीकृत्यापि तद्विषयीकरणेपीत्यर्थः ज्ञानं प्रमाणमिति
ज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविशिष्टप्रामाण्यप्रकारतापा एवम् भवता प्रामाण्येभ्युपगमात् स्वतरणेव विशक्तिपत्तावपि पथ्यु
कथं स्वित्प्रामाण्यविषयतामादायपाद्याप्यंतिरवारणापत्तादृशप्रकारकत्वस्य ग्राह्यत्वपदार्थे प्रवेशयेदिति भावः स्वप्रकाशोपी
तिस्वस्यापि विषयीकरणात्यर्थः स्वमात्रसाक्षिरणाद् इति ज्ञानत्वेतरस्ववृत्तिधर्मा विषयकत्वस्वभावित्यर्थः स्वधर्मग्रहइति ज्ञान
त्वेतरस्ववृत्तिधर्मस्य विषयीकरणादित्यर्थः एतेन स्वधर्मग्रहासामर्थ्ये ज्ञानत्वं विना कथं ज्ञानग्रहः इति व्यक्तिप्रसंसेतु सविति
विषतानियम्मेत इति निरस्तं नन्वस्तु तादृशधर्मग्रहेपि भित्वां मयोद्वेकथमन्यथा ज्ञानेच्छान्तरवाम हित्वमादिप्रसक्तिरण्णादृशधर्मस्या

प्र॰चि॰टी॰
७५

प

१ दूषयितुमर्हति भ्रमत्वं

१ कथं ग्रहणादित्यत आह व्यभिचारादिति
अनुव्यवसायादिसामग्र्याः पुरोवर्त्तिनि रजतत्वादि
ते मत्ताग्रहं प्रत्यन्वये व्यभिचारादित्यर्थः

मतत्वस्य मह इत्यत आह सामर्थ्येति गुरुमते इच्छापतिपरप्रकाशादेति मते प्रकाशनात् भ्रमेति भ्रम इति पाठे तु ज्ञायमानं ज्ञानमिति ज्ञा

यमानं ज्ञानविषयकं ज्ञानमित्यर्थः किंतु ज्ञायमानं ज्ञानमिति पाठः तत्र ज्ञानं ज्ञायमानमिति योजना उपमानं तिर्भेव साधनं ज्ञानमिति क

र्मपदेनैनिष्ठोऽसनेन विषयादनमिति ते विद्योगे शीलनषष्ठी लिङ्गेनेत्यादेजन्मत्वं ज्ञीपार्थः तथा च लिङ्गजन्मं मनोजन्यं वा ज्ञानविष

यकं ज्ञानमिति समुदायार्थः भ्रमत्वावृत्तमिति विवक्षणसाध्यत्वं यत्र भ्रमारोपं तन्न ग्रहणादित्यर्थः भ्रमत्वावृत्तमित्यनेन तत्प्रका

रकज्ञानत्वरूपभ्रमारोपव्यावृत्तेः न च व्यवसायादिसाध्यत्वे च भ्रमारोप इह सामग्री तिभातीत्यपि वः परे तु ज्ञायमानमिति भ्रमविषय

कं ज्ञानमिति शेषः भ्रमत्वावृत्तमिति ग्रहणादित्यादिक्रियाविशेषणं यह धातोरपि विषयत्वेन दर्श [illegible] नान्वयः भ्रमारोपं पुरोवर्त्ति

तद्विशेष्यकत्वादिकं तथा च मनसा ज्ञानं लिङ्गेन वा ज्ञायमानं भ्रमविषयकं ज्ञानं भ्रमावृत्ति पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वादिविषयिताश्र

योन स्यात् तु समाप्येन प्रमानुव्यवसायादौ वर्त्तते तद्विषये पुरोवर्त्तिनिरजतत्वादिमत्त्वभ्रमादित्यर्थः अभिचारादिति भ्रमथानुव्यव

सायादिसामग्र्याः पुरोवर्त्तिनिरजतत्वादिमत्त्वग्रहं प्रत्यन्वयव्यभिचारस्य संगौरित्यर्थेन च पूर्वोक्तसंकरापादनेऽर्थस्यं यथस्य पु

नरुक्तत्वमिति वाच्यं प्रकारभेदात् पूर्वोक्तसंकरापादनस्य प्रवर्त्तकत्वेन संशयापादनरूपत्वाच्चेति भाहुः ॥ ननु नवे च समनुव्य

१ विषयमानुव्यवसायाः

रामः
७५

त सा१ त२

वसामग्र्यादिसामग्री पुरोवर्त्तिनि रजतत्वादिमत्त्वग्रहजनिका किंतु मामप्यतो ज्ञानविषयकतत्प्रकारकत्वस्य प्रमेयज्ञानं ततो लिंगकज्ञानसा

ध्यकतत्प्रकारकानुमितौ बाधकारतानियामकसंबंधेन विशेष्यनिष्ठतयाँ द्वयस्यापि हेतुत्वेन पुरोवर्त्ति निरजतत्वादिमत्त्वापित

जनिर्द्धसावच्छमविषयपे पुरोवर्त्तिनि नास्तीति केवलतादृशसामग्र्याः अन्वयव्यभिचारेण दोषापेक्षमिप्रपेर्यशंकतेनचेतिष्ठत्व

तेऽनुव्यवसायादिसामग्र्याःसत्त्वतोऽप्रामाण्यस्यापीति तथापीमादिःत्वतो यहाप्रत्यक्षे नियमतोऽप्रमानुव्यवसायप्रात्यत्वापत्तेः

ननुभ्रमत्वघटकतत्प्रभाववत्त्वस्य प्रत्यानुपस्थितसाकारेणान्तराभावादेवनियमतोनतम्प्रानमिसरूवेराह अनुव्यवसायस्येति ज्ञात

तादृग्गोचरप्रसाधारस्मादिविषयाजन्यत्वाच्चेति पुरोवर्त्तिनि प्रतीयमानधर्मविरहदशायामपि ज्ञायमानत्वाद्धेत्वर्थः तत्रापि पु

३२८ रोवर्त्तिनि उपनीततद्धर्मज्ञानसामग्र्यामुपगमादिति भावः अप्रमाणस्यापि स्वतोग्राह्यत्वप्रसंगमुद्धरति तद्धर्मीति तद्धर्मवत्त्वसं

तितद्धर्मविशेष्यकत्वस्येत्यर्थः ज्ञानग्राहकेति स्वग्राह्यज्ञानग्राहकसामग्रीमात्रस्यैव ग्राह्यत्वादित्यर्थः। अप्रमाणं वनाधादृशसा

मग्रीमात्रस्याग्राह्यत्वं तदभावे हि तत्सामग्रीविलंबेन तद्ग्रहविलंबात् न च तथापि न भ्रमत्वावतं आरोपप्रकारीयादिति दोषस्तत्स्व

स्य इति वाच्यं बाधनतारेऽध्यत्वात्तरवतारेतस्मैव प्रतिबंधकत्वादिति भावः गुरुमुपयापाद्यमानप्रमते बाधकमाह प्रमायाश्चेति परतो

ग्रा२ के१ ग्रागेवाचिधानारिति२

स्व२

किंचिज्ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यस्य ग्राह्यग्राहकसंबंध इति शेषः स्वतः प्रामाण्यग्रह इति सर्वेषामेव प्रामाण्यानां स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वे तुल्यन्यायादिति भावः ४

ज्ञानेषु च१

प्र०चिं० ज्ञायते परत एव ज्ञायते स्वतो नेति यावत् प्रामाण्यज्ञानेपि प्रामाण्यानुमितावपि ज्ञाने तद्विषयनिरूपितार्थमनुमितिविशेष्य
८० क प्रामाण्यानुमितस्थेमितसर्थः प्रामाण्यस्य परतो ग्राह्यत्वे इति प्रामाण्यविषयकपरामर्शधारायाश्चावश्यकत्वात् इत्यर्थः फलमुखे
ति प्रामाण्यानुमितिपरामर्शयोरनवस्थाप्तेरित्यर्थः प्रामाण्यं न ज्ञायते वेति किं विज्ञाननिष्ठप्रामाण्यमज्ञातमेवास्तां न च तदुत्पा
त्तिः तथा सति तस्य प्रामाण्ये एव मानाभावान प्रसंगः किंतु भावः परिशेषादिति स्वाश्रयमभिज्ञायात्वत्वे सति ग्राह्यत्वादित्यर्थः ननु भ
वतु गुरुमते स्वाश्रयजनकसामग्री मिश्रमते स्वानुव्यवसायसामग्री प्रामाण्यग्राहः अस्मन्मते तु कथं ज्ञाततालिंगेन प्रामाण्यानुमान
त्स१ मिति वेदित्यं अयं घटः इति प्रत्यक्षमनु ज्ञाततोत्पत्तिः घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानजन्यत्वव्याप्यघटत्वप्रकारकज्ञातते ति
व्याप्तिस्मरणं चैतेन कः कालः फलबलेन सर्वज्ञतथैव कृत्स्नानां तदिदं दृश्यसमर्थविशेषणतामक ज्ञातते दृश्यसन्निकर्ष व्याप्तिस्मरणाभ्यां
तारस्रा२ घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानजन्यत्वव्याप्यज्ञाततावतीयमितिता दात्म्यसंबंधेन व्याप्यवत्तापरामर्शः तादृशं दृष्टिविषयोपपत्ति
ज्ञाततायास्तदिदृश्यपयोग्यतात् अन्यथाख्यातिवादिनामदृष्टेनोपनीतत्वे न साप्यमुपगमात् प्रमात्रविशिष्ट विशेष्यकवैशिष्ट्यबु राम०
द्धौ विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वेपीदं तद्विशिष्टविशेष्यकवैशिष्ट्यबुद्धावित्यं तत्प्रकारकज्ञानस्यैहेतुत्वानुदर्श ८०

द्धपटत्वप्रकारिकाज्ञाततापटविशेष्यक

व २

तद्द्वयं ज्ञातताघटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानजन्याघटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततायाः घटत्वप्रकारकज्ञाततांतरवद्विसनु
मित्यापत्तेः धर्मतावच्छेदकत्वात् प्रकृतज्ञाने घटत्वेनैतिघटत्वप्रकारकत्वसिद्धिः न च ज्ञानस्यातींद्रियत्वेन साध्यमिकानुमानस्य सेसाध्याप्र
सिद्ध्या कथं व्याप्तिग्रह इति वाच्यं पापटवृत्तियत्प्रकारकज्ञाततासा विशेषणता तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानजन्याघटवृत्तिघटत्वप्रका
रकज्ञानजन्येति फलद्वयं सामान्यतो व्याप्तिग्रहसंभवात् न च व्याप्तिग्रहेपि घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन प्रकृतहेतोरज्ञानात्कथ
मनुमितिरिति वाच्यं ज्ञातताप्रसंगेन ज्ञाततायां लिंगप्रसंगध्वंसं वद्विशेषणताप्रमासत्त्वाघटत्वप्रकारकत्वस्यापनपादिसन्नि
व्रता ५ कर्षादाधेयतासंबंधेन घटस्य पक्षग्रहात् सामान्यतो व्याप्तेरनभ्युपगमे जन्मांतरसंस्कारात् साध्यादिप्रसिद्ध्या विशेषत एव व्याप्तिग्र चि ५
हसंभवाच्च न चैवं तद्विशेष्यकज्ञानजन्ये मा दिद्वितीयविप्रतिपत्त्युपदर्शितविधिकोटिरूपस्य पक्षतो यात्र घटत्वस्य न साधारणेपि
वीह इति वाच्यं तस्य गुरुमतमिश्रमतसाधारणस्वतत्त्वरूपतया भट्टमतेतदनिर्वाहेपि क्षतिविरहात् प्रथमा विप्रतिपत्तिर्मतत्रयसा
धारणी द्वितीयप्रतिपत्तिर्गुरुमतमिश्रमतोभयसाधारणी तृतीया मिश्रमतासाधारणी चतुर्थी च गुरुमतमात्रसाधारणी सेव
एवं व्याख्याततान्वयतथाप्येवं रीत्या ज्ञाततालिंगेन सामान्यानुमाने रजतत्वाभाववती तिविशेषणांशग्रहणं प्रसिद्ध्यभ्रमो न सन्न
मात्र

प्र॰चि॰ रमप्रामाण्यारोपस्याधितयालिंगेनग्रहापत्तिः। पंज्ञातत्र रजतत्वाभाववद्विशेष्यकरजतत्वप्रकारककज्ञानजन्यारजतत्वाभाववद्वृ
८१ त्तिरजतत्वप्रकारकज्ञानत्वं याऽस्त्यनुमानसौकर्यात्तन्नचसाध्यहेतुभेदेनपरामर्शानुमित्योःकार्यकारणभेदाद्प्रमाजन्यत्वव्याप्यत भावर
याज्ञाततापरामर्शानानुमितिहेतुरितिवाच्यंसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानस्यैवतन्मतेऽस्तातताऽनुमितिहेतुतयाहेतुभे
देनकार्यकारणाभावभेदाभावभेदाभावादितिचेन्नयुक्तादिवरंरजतमिमादिप्रमस्यभ्रमजन्यज्ञाततानाप्रमस्येराज्ञाततायारजत
के५ त्वाभाववद्वृत्तित्वग्रहासंभवेनहेतुज्ञानाभावात्व्यवसायेरजतत्वाभावभानप्रतिबंधकदोषस्यकस्यचत्सत्त्वदानीमपिसत्त्वकल्पनेन
तेनैवप्रतिबंधात्पक्षहेतुज्ञानंतत्रतपारीप्याऽप्रामाण्यारोपस्यापियहसैरत्वात्तत्तयापिभेदमतसाधारणज्ञप्तिपत्तुदर्शितद्विधि पट
कोटिरूपस्यामारोपादिघटितयाऽभिव्यक्तस्तोयाऽत्वस्यतत्रसत्त्वादेवप्रामाण्यस्वतोग्राह्यमितिभवादाविरोधात्नन्वेवंतथापिघ
टमहंजानामीत्यात्मविशेष्यकज्ञानस्यसर्वसिद्धस्यज्ञानानुमानत्वाभ्युपगमेवाहइतिवाच्यंघटविशेष्यकघटत्वप्रकारकधीमानित्यघट नयारुतिउ
त्वियघटत्वप्रकारकज्ञानतावत्वादिरूपानुमानस्यैवतथात्वात्ज्ञाततावत्त्वंचात्मनस्तत्त्वरीयताविषयान्यस्वरूपसंबंधविशेषेणामयाघटोज्ञा रा॰म॰
तइत्यनुभवात्तन्नचातीन्द्रियासन्निकृष्टेऽनुमितस्येनज्ञाततायाःप्रत्यक्षसिद्धत्वान्नदूरस्थितित्वप्रकारकज्ञानववात्स्त्वेतोऽतीन्द्रियसन्निकर्षस्यैवा ८१

त्वविशेष्यकज्ञानप्रकारपक्षकानुमानस्यैवानुसरणीयत्वात् ८१ प्रामाण्यमिति
स्थलेरूपमनुमित्यादिजन्यज्ञाततायाःप्रत्यक्षत्वनू॰

कानुमानेन्प्रा३

प१

मावादितिवाच्यं तत्रेच्छादिकं हीनं समतद्वृत्तिशेष्यकतत्प्रकारकेच्छारूपहेतुनैवोक्तरूपेणाप्रामाण्यग्रहसंभवेऽन्यहि ज्ञाततायाः प्रम
सनिष्ठतद्वृत्तितत्प्रकारकत्वज्ञानवत्वरूपाप्रसक्तज्ञातता लिंगेनैवाप्रामाण्यग्रहोनाम्यथेति तेषामभ्युपगमः तचात्मघटे तमनःसं
मनसेव२ युक्तविशेषणताप्रत्यासत्त्या निर्विकल्पात्पन्नाया ज्ञाततायाः प्रत्यक्षसंभवात्तद्वहिरर्थस्यापि ज्ञाततायाः सत्वादिवन्मानसत्वादिविरो
तत्स्४ धित्वात् वस्तुतस्तु मते ज्ञानस्यैव धर्मत्वं मते ज्ञाततायाः अपि स्वप्रकाशत्वोपगमेन स्वाभावाः एवं तस्यास्तु निष्ठधर्मस्वरूपत्वाद् एवं ज्ञाततत्व ज्ञा
तेनम्५ तताज्ञानं तु परोक्षं च सत्वे स्वस्थितिर्हरुणा ज्ञातृतनेन स्वाश्रयस्य वस्तुप्रकाशत्वोपगमान्न ज्ञाततायां कं ज्ञाततं वं मत्स्वकृपादिविजातीयं किंतु
केवलं ज्ञाततामयं विनैव सान्निकर्षादिरूपतरां ज्ञानस्य स्वविषयत्वं वत्तन्मतेपि स्वस्मिन्नेव स्वजन्यज्ञाततायाः तद्वृत्तिशृटत्वं जिता
त्र्यभानं. किंतु यद्दर्शितं तत्र्यवसायस्य ज्ञानत्वेनानंसप्रसंगस्तत्वादिः अस्तु वा अप्रामाण्यग्रहे प्रवृत्तित्वादिप्रवृत्तिरेण ज्ञाततामनसं संप्र तं४
तिज्ञाततैव हेतुर्नानुनिपतति किंतु परसंनिकर्षादितद्वृत्तिज्ञाततात्रमसं सं प्रत्यक्षयाद्दिसामग्रीति यदि तत्र चायुष्यादितत्त्वमस्य चतुष्टा
हुपत्वादिकं तत्र नास्तिभगवल्लास्यात्कारणैव केवलं मनः संयुक्तवाह्यवाहितोत्पत्तेऽरतया घंटेतत्भावेन परमत्र्यस्य कार्ये तथा ज्ञाततालिं
गकप्रामाण्यानुमितौ स्वरूपसत्तीतद्वृत्तितत्प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वात्वादिनानंतज्ञानस्य च प्राथमिकानुमानस्य लेसाधूनमि

यद्र५ तै त्र४ तुर्न१ ७१

न१ ताप आधे विषयेच

प्र० चिं० ष्टिविरहेपि नक्षतिः निरूपितत्वादिसंबंधेन घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रसंगप्रसंगेवत्तेन संबंधेन घटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य हे
८२ तुत्वात् तन्त्वतश्चाप्यतीतो विषयस्य लेऽपादानहेतुत्वभावेन ज्ञातताऽनुपादाना कथं सामान्यग्रह इति वाच्यम् तथापि तद्दशोपादि
नैव प्रामाण्यग्रहसंभवात् वस्तुतस्तु ज्ञाततापाडुपाधिस्वप्रकारशालोपगमात् उमन्यापा एवमुत्पत्तिस्पृहघटज्ञानादेर्ज्ञाने
कास्तं४ त्वज्ञातताज्ञानत्वपारेस्वसत्वेप्रतिरूढदानसंबंधेन घटा विषयः दिंतं वर्तिस्मा उपासनात् तिरिक्तो विशेषणताविशेषः स्वा
ताप तीयाधिकरणाभावीयविशेषणतावदतीतेविषयेपिवर्त्तत इत्यतीतादिविषयकस्य लेज्ञाततायानासंभव इति तत्वं मिश्रा
ज्ञाततावारि नुपापिनस्तु इयं ज्ञातता ज्ञानोपेत्स नुम्यानादेव जन्यतासंबंधेन घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकत्वादिरूपेणाग्रहतज्ञानसिद्धि ज्ञा
त्व७ नव्याप्यज्ञाततापरामर्शस्य फलेन तथैव हेतुमध्यावकलनात् निरूपितत्वादिसंबंधेन घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यधीसंभवात् ईश्व
रानुमाने ज्ञानादिनित्यत्वव्यापकतत्वेप्रसंगप्रसंगेवत्तेन संबंधेन घटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुता याविशिष्टसामान्योपस्थितिं विना
पि तापि विशिष्टवैशिष्ट्यधीसंभवात् ईश्वरानुमाने ज्ञानादिनित्यत्वव्यापकतानवच्छेदकस्यापि तस्य विधेयतावच्छेदकत्वाभावात् साध नाराम०
साध्यप्रतिसंधाने व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेणानुमितिप्रतिपत्तस्य सार्वत्रिकत्वे मानाभावात् साध्यहेतुभेदेन व्यापकताभेदात् अन्ये तात्पर्य दृष्टसक्ति ८२

न१ विशेष्ये हेतुः हेतिर

कृष्टस्थलेपि ज्ञाततात्वरूपेणाज्ञाततयाज्ञानं सुलभं आत्मघटितमनःसंयुक्तविशेषणतायास्तदासत्त्वान्मनसैव तादृशग्रहसंभवात् ज्ञात आत्मन्यपि १
तायास्तदीयत्वातिप्रामकस्वरूपविशेषसंबंधसत्वात् अतीतादिविषयस्थले ज्ञाततानुत्पादेपि तद्धर्मदेवानुमितिः दोषवशेन तद
ऊ२ भावग्रहेपि तत्राहेसतो वाधकाभावात् पक्षत्ववलेन तथैव कल्पनात् उक्तेरेवाशीतिः प्रामाण्यंवदिनालाघवादिज्ञानसहकारं तादृश
नुमानान्तरस्यतेज्ञानत्वावच्छिन्नव्याप्यत्वरूपेण ज्ञाततावत्तापरामर्शस्याप्रामाण्यंवदिनालाघवादिज्ञावसहकृतप्रकारकानु
मितावहेतुत्वात्तेन प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं नाप्रामाण्यमिति प्रवादोपपत्तिः ज्ञानत्वावच्छिन्नवैयाप्यकताज्ञानमात्रजन्यानुमितिविधेय
तावच्छेदकत्वस्य भेदमते स्वतोग्राह्यत्वपदार्थत्वात् पदिचात्मविशेष्यकज्ञानमपेक्ष्यगणये तदाह ज्ञानवाद्ज्ञाततावत्वादिनात्मपक्षका
नुमानमेवानुसरणीयं नचैवं स्ववृत्तिवर्त्तमानज्ञानवदतीतादिज्ञानानामप्युक्तानुमितेर्मप्रकारेण प्रामाण्यग्रहापत्तिरिति वाच्यं इष्ट न्य ७
त्वादिति प्राहुः अनभ्यासदशोत्पन्नेति प्रामाण्यव्याप्यवत्वादिनिश्चयपाकालीनेत्यर्थः तत्संशयप्रति इदं प्रमानवेति संशयो नस्यादि प्रामाण्य २
सर्थः अनिश्चयेवेति संशयस्थले ज्ञानग्रहेपि प्रामाण्यस्याविनिश्चयेवेत्यर्थः। न स्वतः प्रामाण्यग्रह इति नाम ग्राहिस्वतःप्रामाण्यग्रह
इत्यर्थः अविशेषादिति भावः धर्मिज्ञानाभावादिति धर्मितावच्छेदकेदंत्वप्रकारकधर्मिज्ञानाभावादित्यर्थः ज्ञाननिष्ठेदंत्वविशिष्टबुद्धेः

तांगं २

प्रामाण्यवादे स्वतिवारस्वेप सारस्य २

ज्ञानाग्रहेदस्यस्यसंशयस्वेपित्यादिः

रजत१

प्र० वि० विशेषणाज्ञानस्याहेतुत्ववत् ज्ञाननिष्ठेदंत्वविशिष्टविशेष्यकबुद्धिसामान्यं प्रति विशेष्यतावच्छेदकेदंत्वप्रकारकज्ञानस्याहेतु
८३ त्वेपि ज्ञाननिष्ठेदंत्वधर्मितावच्छेदकसंशयं प्रति इदंत्वप्रकारकधर्मिज्ञानस्यावश्यमाराप्युज्याहेतुत्वावश्यकत्वावश्यकता
दिति भावः ज्ञाननिष्ठेदंत्वं तु स्वरूपतस्तत्प्रकारिताव्यक्तिः तत्प्रकारिताव्यक्तिसंबंधेन प्रकारितात्वव्यक्तिर्वा ज्ञानत्वस्याप्यनुपस्थि
तस्य प्रकारत्वाप्रयमाणुतज्ज्ञेन व्यक्तिसंबंधेन ज्ञानत्वमेव वा तत्तद्योपलक्ष्यस्यतां धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानस्याहेतु
ज्ञानं५ त्वमते ऽनुव्यवसायस्याहेतुत्वेप्यनुव्यवसायानंतरमिदं प्रमाणं नवेति संशयोऽनुभवसिद्धः स न स्यादनुव्यवसायेन प्रामाण्यनि
श्चयादित्यपि बोध्यं न चेदं प्रमाणं न वेति संशये इदंत्वावच्छिन्ने प्रामाण्यनिश्चयस्यैव प्रतिबंधकत्तया ऽनुव्यवसायस्य प्रामाण्यवि
षयकत्वेपि इदंत्वावच्छिन्ने तदनवगाहित्वात् संशयोपपत्तिरिति वाच्यं अनुव्यवसायस्य प्रामाण्यग्राहकत्वे इदंत्वावच्छिन्ने तद
वगाहित्वेपि विरोधकाभावात् न चेदंत्वप्रकारकज्ञानाभावान्नेदंत्वावच्छिन्ने प्रथमानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहसंभव इति वाच्यं अ
मत्र विशिष्टविशेष्यकवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वेपि इदंत्वविशिष्टविशेष्यकवैशिष्ट्यबुद्धा रामः
विदंत्वप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वात् अन्यथा रजतत्वादिप्रकारकत्वपुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वयोरपि इदंत्वावच्छेदेन तत्र भानानुपपत्तेः न च ८३

सं नज्ञाना३

तयोरपि न तदवच्छेदेन तत्प्रमात्वमिति वाच्यं तादृशे तदनंतरमिदं रजतत्वप्रकारकत्वं वाऽहमिदं विशेष्यकत्वं वेत्याद्यंशे संशयस्यापि दुर्वारत्वा
पत्तेः किंच प्रथमानुव्यवसायानंतरमिदं प्रमा न वेति संशयोपपादनेऽपि पत्र घटविषयकविशेष्यकं ज्ञानं सघट इति समूहालंबनस्मर
णात्मकोऽव्यवसायः तत्रानुव्यवसायानंतरं घटविषयकज्ञानं प्रमा न वेति संशयस्यानुभवसिद्धस्यानुपपत्तेः पूर्वं घटविषयकज्ञानत्व
प्रकारकज्ञानसत्त्वेन घटविषयकज्ञानत्वावच्छिन्ने प्रथमानुव्यवसाये नापि प्रामाण्यग्रहे बाधकाभावात् नानुव्यवसाये प्रामाण्यसं
शयाभावः कदाचिद्यघ तेन तावच्छेदकव्यवसायोत्पत्तेस्तत्तीयेऽनुव्यवसायोत्पत्तेः द्वितीयेस्मरणेन दापादनं प्रमापनपेक्षितदानीं सं
शयानुत्पत्तेः इदंत्वादेरनुपस्थितस्यापि प्रकारतयाऽनुव्यवसायात्मकधर्मितावच्छेदकत्वे तत्त्वविशिष्टधर्मिधीसत्त्वेऽपि प्रामाण्यप्रा
माण्यकोपस्थितिविरहात्तन्न पत्र प्रामाण्याप्रामाण्यकोट्युपस्थित्यात्मकः सघट इत्यादिः स्मरणात्मकोऽव्यवसायस्ततोऽनुव्यवसा
यस्तत्रैवव्यवसायोऽस्मिन्निति तत्तीयक्षणे संशयाभावापादनं संभवतत्प्रमापनपेक्षा संशयोत्पादे तत्र हविरहादिति वाच्यं तत्र प्रथमं कोटि
योपस्थितिसत्त्वेनानुव्यवसायस्य प्रामाण्यांशे संशयात्मकत्वापत्तेः तृतीयक्षणे प्रामाण्यसंशयापात्तदोषो नवमतेऽपि बाधकाभावात् परंच ज्ञाने
निष्ठेदंत्वविशिष्टविशेष्यकवैशिष्ट्यबुद्धित्वमामेतदिदंत्वप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वेपि तादृशेदंत्वधर्मितावच्छेदकमुख्यतादृशेदंत्वप्रका

पा३ सू१ दी

प्र० चि० रकधर्मिज्ञानस्यहेतुतयातदभावादनुव्यवसायस्यप्रामाण्यसंशयात्मकत्वसंभवःस्तुस्यतेतथैवानुमापनयेपिप्रामाण्योपस्थि
८४ तिसत्वेनानुव्यवसायस्यप्रामाण्यनिश्चयात्मकत्वेबाधकाभावात्तृतीयपक्षस्तोत्संशयात्मनेरसंभवादितिचेन्नव्यवसायोत्सन्नेऽस्य
स्फे३ तुर्थेऽनुव्यवसायोत्सन्नेऽस्यतृतीयक्षणेसंशयोत्स्यात्तत्रानुव्यवसायानंतरोत्पन्नप्रामाण्याप्रामाण्यप्रामाण्यकोट्युपस्थितिमा
चतुर्थक्षणेऽन्यापत्तयेप्रामाण्यसंशयसंभवात्तन्नवक्षणेऽप्यापत्तायस्मादेवतपानुव्यवसायानंतरंपंचमेक्षणएवतत्रसंशयप्र चतुर्थे
तिवाच्यंअनव्यवसायनाशेधर्मिज्ञानाभावेनसंशयासंभवात्‌धर्मिज्ञानस्यपृथगहेतुत्वमतेपिसन्निकर्षविधयातदावश्यक
त्वात्तन्वानुव्यवसायजन्मसंस्कारात्प्रामाण्यापाशेमोघेणचतुर्थक्षणेधर्मिस्मरणमितिवाच्यंअनंतस्मृतिसंस्कारतत्कार्यकारणा
भावादिकल्पनेगौरवात्‌पत्रापेक्षानुव्यात्मकोऽनुव्यवसायस्तत्रक्षणेकृत्यापलापप्रसंगात्तदैकिंचपत्रव्यवसायोत्सन्नेनंतरमुख तृ४ छं४
सप्रामाण्याप्रामाण्यविषयकोऽनुव्यवसायस्तत्रव्यवसायोत्पत्तिनतृतीयपक्षस्तोत्स्यतुर्थक्षणेवा२३रूपमानवेतिसंशयाभावापा
दनसंभवात्तत्रचमायनयेसंशयोत्पादेमत्स्वहविरहात्तत्राविपंचमक्षणएवसंशयाभ्युपगमेक्षणात्कृपापलायापतेःनवतत्रा राम०
पिव्यवसायोत्पत्तिक्षणेप्रामाण्यज्ञानाविनोच्छेदवत्प्रामाण्याप्रामाण्यविषयकत्वासंभवेनतत्सत्वावश्यकत्वात्कर्मेणासंशयाभावा ८४

ज्ञान२

यादनासंभवइतिवाच्यंविशिष्टप्रामाण्याप्रामाण्यज्ञानंविनापिखंडशःप्रामाण्याप्रामाण्यघटकपदार्थोपस्थित्याविशेष्येवि
शेषणाभिमतिमायेनानुव्यवसायस्योत्कटत्वस्यप्रामाण्याप्रामाण्यविषयकत्वसंभवात्ननुएवंइदमापन्नेपिविशेष्येविशेषणाभिमति शे
मायेनव्यवसायेप्रामाण्यनिर्णयसंभवात्नसंशयसंभवइतिवाच्यंइदमापन्नेपिप्रामाण्यानुपस्थितौविशिष्टव्यवसायस्यप्रामाण्य ना३
प्रत्यक्षप्रतिबंधकतयाविशेष्येविशेषणाभिमतिमायेनप्रामाण्यनिर्णयासंभवात्धर्मिज्ञानस्यभ्रमहेतुपातदभावात्स्वोभयमतेवि त४
शेष्येविशेषणाभिमतिमायेनाप्रामाण्यविशिष्टबुद्ध्यसंभवाच्चननुतथापिगुरुमतेन्यवतुर्थक्षणेप्रामाण्यसंशयाभावापत्तिःसं
भववृत्तत्तीयक्षणेप्रामाण्यनिर्णयात्मकव्यवसायनाशेनचतुर्थक्षणेतन्मतेपिसंशयोत्पत्तौबाधकाभावात्तन्नचतन्मतेसंशयप्र
काप्रा४ धर्मिज्ञानकोटिद्वयस्मरणात्मकत्रयस्यप्रत्येकंव्यवसायनाशेधर्मिज्ञानस्यैवाभावान्नसंशयसंभवइतिवाच्यंस्वप्रकाशात्म
कधर्मिज्ञानाजनितसंस्कारेणचतुर्थक्षणेप्रामाण्यविशेष्यकोटिसंशयस्यानभिषिक्तस्वधर्मिस्मरणस्यसंभवात्तावताधर्मिज्ञा
नाभावसंशयाभावापादकतयाप्रामाण्यनिर्णयस्यतदनापादकत्वेनप्रामाण्यस्यस्वतोग्राह्यत्वेबाधकाभावात्इतिचेत्तन्मतेतृतीयतु
र्थक्षणेसंशयाभावापत्तेःसंभवेपिव्यवसायनाशक्षणेतृतीयक्षणेवासंशयाभावापादनात्तन्नइदमापन्नेपितदानींनसंशयप्रसंग

समूहालंबनस्मरणात्मकव्यवसाय तत्तो घटविषयकं ज्ञानमिति स्मरणरूपं धर्मिज्ञाने तत्र तत्तीयस्य घटविषयकं ज्ञानं प्रमा न वेति संशयस्य संभ
वात् यत्र च घटविषयकं ज्ञानं स घटः प्रमाण्या प्रामाण्ये चेति २

प्र०चि० यसंभव इति वाच्यं पत्रसंशयः प्रामाण्याप्रामाण्ये वेति समूहालंबनस्मरणरूपो धर्मिज्ञानात्मको व्यवसायस्तत्र घटविषयकं ज्ञानं प्र
८५ मा न वेति संशयस्य द्वितीयस्य णोसंभवति स्मरणात्मकव्यवसायेन स्वप्रामाण्यनिश्चयात् तन्न व्यवसायेन स्वप्रामाण्ये निश्चये पि घ
टविषयकज्ञानत्वधर्मितावच्छेदकप्रामाण्यनिश्चयाभावाद्गुरुमते पि तादृशप्रामाण्यसंशयोनानुपपन्न इति वाच्यं गुरुमते वि
शेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य विशिष्टाधिकरणक विशिष्टबुद्धावहेतुतया व्यवसायस्य घटविषयकज्ञानत्वावच्छेदेन प्रामा
ण्यविषयकत्वे पि बाधकाभावात् पत्रतादृशस्मरणात्मकव्यवसायपूर्वमपि घटविषयकज्ञानमिति स्मरणं तत्रापि विशेष्यतावच्छेद
कप्रकारकज्ञानस्यापि संभवाच्च न च तथापीदं प्रमा न वेति इदंत्वधर्मितावच्छेदककप्रामाण्यसंशयस्य भंज्ञापनये त्तीये द्वितीये वा ६५
रू४ णोसंभवः धर्मितावच्छेदके इदंत्वप्रकारकज्ञानाभावात् इदंत्वद्वये रौतेन व्यवसायव्यक्तेः पूर्वमनुभवाभावेन स्मरणासंभवादिति
वाच्यं ज्ञाननिष्ठेदंत्वं हि तत्प्रकारिताव्यक्तिसंबंधेन प्रकारितात्वं तथा च यत्किंचित्प्रकारिताव्यक्तिसंबंधेन यत्किंचिज्ज्ञानव्यक्तौ
प्रकारितात्वप्रकारकज्ञानात्मकसामान्यप्रत्यासत्त्या सर्वस्यैव तत्तत्प्रकारितासंबंधेन प्रकारितात्ववतो व्यवसायस्यापनये पूर्वमनु राम०
भवसंभवात् ज्ञाननिष्ठेदंत्वधर्मितावच्छेदककवैशिष्ट्यबुद्धिसामान्ये विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्याहेतुतया पूर्वमिदंत्वप्रका ८५

रक्तज्ञानाभावेपिसामान्यलक्षणानंगीकर्त्तुर्गुरुनयेपीदं त्वावच्छेदेनव्यवसायेप्रामाण्यनिश्चयेबाधकाभावादितिदिक्। न्याय
नयेपिसंशयासंभवमाशंक्य तेनत्विति कोटिस्मरणानुत्थितेति कोटिस्मरणस्यादिरनुव्यवसायत्वेनेसामर्थ्यं केचित्तु मानसेसाम
५८ ग्र्यपेक्षयास्त्वितिसामग्र्यैवलाघवात्कोटिस्मरणानंतरमनुव्यवसायस्तदभिप्रायेणेदंतत्वादिपदार्थबोधकमहिम्नाऽनुव्यव
सायानंतरंकोटिस्मरणात्तत्रानुव्यवसायप्रत्ययहद्रयाहुः तदसत् पश्चानुव्यवसायानंतरंकोटयुपस्थितिस्तत्रैवनैयायिकैः संशयाभा
५६ वापादनात् नतद्विशेष्यकइति न भवन्मतेपिव्यवसायविशेष्यकोमानसः संशयः समर्थः विशेष्येंद्रियसन्निकर्षविरहादिदंज्ञा
नंप्रमानवेति संशयस्य धर्म्यंशेलौकिकप्रत्यक्षस्वरूपत्वेनेविषयविषयव्यवसायरूपस्य धर्मिणस्तत्रहेतुत्वाच्चेतिभावः ज्ञानोप
नीतेति अनुव्यवसायोपनीतेऽसमर्थः उपनीतभानेचननविषयोहेतुरितिभावः धर्मींद्रियसन्निकर्षादितिज्ञानेंद्रियसन्निकर्षादि
त्यर्थः प्रामाण्यसंशयरूपएवेति प्रामाण्यसंशयात्मकएवेत्यर्थः ज्ञानग्रहः प्रामाण्यकज्ञानग्रहः एतदाशंकाबुभदभिप्रायेरेवनतुगु
रुस्तन्मतेज्ञानेंद्रियसन्निकर्षस्यनहेतुत्वाभावात्संशयस्यकोटिस्मरणात्पत्यासंशयेकोटिस्मरणस्याहेतुत्वाच्चेपश्चापियत्रानुव्यवसाया
नंतरमनुव्यवसायसमकालंवाकोटयुपस्थितिस्तत्रैवसंशयापाभावापत्तिः उक्तातञ्चज्ञानग्रहस्यनप्रामाण्यसंशयरूपत्वसंभवः ए

ज्ञाने॰

प्र॰ चिं॰ ८६ र्वकोषु पस्थितिविरहान्न तथा प्रमुपेयस्य कुटतरं दोषमाह ज्ञानेति अतीन्द्रियत्व इति ज्ञानानां अतीन्द्रियत्वमत इत्यर्थः तज्ज्ञानं विनेति ज्ञानं विशे
षणं ज्ञानस्यातीन्द्रियतया तदंशे लौकिकसंशयासंभवेन सामारोपसंशयस्य तदंशेऽनुपपत्ती तथा नात्मकत्वनियमादुपनयसन्निकर्षा
र्थं ज्ञानज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति भावः ननु साक्षात्कारिसंशयपरावसन्निकर्षोपेक्षितः ननु लौकिके तथा चाह ज्ञानवानज्ञानेना
नुव्यवसायादिसमनुमानादेव ज्ञानग्रहो भवन् सामारोपसंशयात्मक एव ज्ञापतो न च साध्याप्रसिद्धिस्तथापि ज्ञानग्रहोऽपेक्षित इति वाच्यं त
ल द्विपक्षधर्मतावलंभसाध्याप्रसिद्धेरनंगतया ज्ञानत्वरूपेणाप्रसूत सामारोपानामप्रयोजकत्वात् ज्ञानांतरज्ञानादेव पक्षतज्ज्ञानानुमिति
संभवादित्यत आह लिंगं चेति निश्चितं लिंगं चेदित्यर्थः तेन लिंगसंदेहस्यापि कुचित्स्वंगिकसंशयजनकत्वेऽपि न क्षतिः तस्येति निश्चितं
स्य लिंगस्य निश्चयमात्रजनकत्वादित्यर्थः न च लिंगसंदेह एव सामारोपसंशयात्मकज्ञानग्रहजनक इति वाच्यं लिंगनिश्चयस्यानु
मितिहेतुतया लिंगसंदेहादनुमितिरूपसंशयाभावादिति भावः इदमुपलक्षणं अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वनियमे
न संशयात्मकसामारोपवादिति सामारोपानुमानासंभवात्वेऽपि बोध्यं मिश्रमते दोषमाह ज्ञानस्य मानसत्वे चेति ज्ञानस्य लौकिकमान राम॰
सप्रत्यक्षत्वमतेऽपीत्यर्थः सामारोपज्ञानवदिति सामारोपनिश्चयवदित्यर्थः तत्तत्सामग्र्यापीति ज्ञानलौकिकमानससामग्र्यापीत्यर्थः प्रतिबं ८६

क

धिकाप्रामाण्याभावविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिप्रतिबंधिकातन्निश्चायकत्वादितितन्मतेज्ञानलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याःस्वप्रा
माण्यनिश्चयोपधायकत्वादित्यर्थःतथाचतत्सत्त्वेकथंसंशयइतिभावःनचोभयकोटिविशिष्टबुद्धिसामग्रीसत्त्वादेवप्रामाण्यनि
श्चयोपधायकत्वमेवनास्तीतिवाच्यंग्रंथेत्यादिनाऽऽशंक्यानुपदंतत्परमेवसमाधास्यमानत्वात्यद्यपिप्रामाण्यनिश्चयोपधा
नेप्रामाण्यनिश्चयस्यैवकार्य्यसहभावेनप्रतिबंधकत्वसंभवात्सामग्र्याःप्रतिबंधकत्वपर्य्यंतानुधावनमयुक्तंतथापिज्ञानरूप
प्रतिबंधकाभावःकार्य्यसहभावेनहेतुःकिंतुपूर्ववर्त्तितयैवहेतुरन्यथासिषाधयिषांविनाऽप्यनुमितिर्नस्यात्स्वोत्पत्तिकालेस्वाल
कसिद्धिसत्त्वादित्यभिप्रायेणतदनुधावनंननुप्रामाण्यनिश्चयोपधायकज्ञानग्रहसामग्र्याःप्रामाण्यसंशयप्रतिबंधकत्वे
मानाभावःप्रत्यक्षनिश्चयोऽनुमितित्वानवच्छिन्नप्रतिबध्यताप्रतियोगिकप्रतिबंधकताश्रयस्तन्निश्चयोपधायकसामग्र्या सि८
अप्रतिबंधकत्वेऽपितत्रप्रतिबंधिकेतिव्याप्तेरभावादित्यतआहग्रंथेतिप्रनिश्चयोपस्थिताहृत्प्रतिबंधकताश्रयस्तन्निश्चयपु
सामग्र्यास्तत्राप्रतिबंधकत्वेऽप्यर्थःविशेषदर्शनकालेऽपीतितदभाववत्तदभाववर्त्तित्वाद्यनिश्चयोत्पत्तिकालेऽपीत्यर्थःसंशयापत्ते
रित्तितदभाववत्त्वप्रकारकज्ञानंविनातदभाववन्निश्चयासंभवेनतदभावज्ञानस्यैवतत्तदभावोभयज्ञानरूपत्वादितिभावःनचतदभाव

त्र५

प्र०वि० ८६ दिनिश्चयस्य कार्य्यकालवृत्तित्वेन प्रतिबंधकत्वादेव न तदा संशय इति वा अंज्ञानरूपप्रतिबंधकाभावः पूर्वं वर्त्तते व हेतुरिति ग्रंथकर्त्तुरा
शयात् अन्यथा प्रकृते सामग्रीप्रतिबंधकत्वानुधावनस्यासंभवापत्तेः केचित्तु ननु तन्निश्चयोपधायकसामग्र्यास्तदभावज्ञानप्र
तिबंधकत्वे मानाभाव इत्यत आह अन्यथेति तन्निश्चयोपधायकसामग्र्यास्तदभावज्ञानाप्रतिबंधकत्वे इत्यर्थः विशेषदर्शनका
लेपीति अंधकारे घटादिसंशयोत्तरमालोकादिसमवधाने सति घटादिचाक्षुषनिश्चयोत्पत्तिकाले शङ्खो निमीन वे सादौ नि
त्यत्वादिशङ्कनिश्चयोत्पत्तिकाले चेत्यर्थः संशयापत्तेरिति ग्रंथे भावप्रत्ययस्य निमित्ताभावे दिशा द्रव्यबोधपत्तेरित्यर्थ इत्याहुः
ननु निश्चयस्यास्य्याः केन रूपेण प्रतिबंधकत्वं न तावत्तत्तदभावं निश्चयजनकसामग्रीत्वेन तद्विशिष्टबुद्धित्वेन सामग्री हि नतदीप अ५
यावत्कारणांतर्दीपकारणतावच्छेदकानां यावत्तां प्रत्येकाग्रयस्य बंधानैवास्यानुमित्यादि बोधादि सकलनिश्चयकारणासकाप्यसं
भवात् नापि तदभाववन्निश्चयजनकत्वेन प्रतिबंधकत्वं सामग्र्यां तस्याविवक्षितत्वादिति वाच्यं कालादेरपि प्रतिबंधकत्वापातात्स्य
रावादिरिंद्रियसन्निकर्षस्यापि पुरुषत्वादिसंशयप्रतिबंधकत्वापातात् तत्रस्यापि पुरुषत्वाभावादिनिश्चयस्वरूपयोग्यत्वात् नैवं रा चि राम०
तपुरुषत्वाभावादिनिश्चयप्रयोजकत्वात् नापि तदभावविशिष्टयमानत्वेन तद्धर्मावच्छिन्नकार्य्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वेन प्रति ८७
तदभावोपधायकतानुद्बुद्धसंस्कारयोग्यतासंदेह रिसंस्येयपित द्विशिष्टबुद्ध्यनावाप्तेः कार्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितकारणतायास्तदनर
नुगमेनाननुगमात् इति चेत् तदभाववन्निश्चयोपधायकसामग्रीत्वेनैव प्रतिबंधकत्वात्

वंधकत्वंव्याप्यदर्शनाद्यनुत्तरतदभावप्रमत्वस्य निश्चययोसत्तिकालेतंछंशयापत्तेस्तादवस्थ्येतत्संदभावीपयत्ततांस्तु हुडुसंरकारपो
ग्पतासंदेहादिसत्वेवेपितद्विशिष्टवुद्ध्यभावापत्तेश्वकार्य्यतावछेदकावछिन्ननिरूपितायाः कारणतायास्तदननुगमेनाननुग
माश्चेति चेन्न तदभावनिश्चयोपधायकसामग्रीत्वेनैवप्रतिवंधकत्वात्तु तदुपधायकसामग्रीत्वंच स्वसमानाधिकरणत्वे सतिस्वाव
९४ हितपूर्वक्षणावृत्तित्वसंवंधेनतद्विशिष्टत्वं सामग्रीत्वं न निविशते स्वंतदभावादिनिश्चयश्चैवं दभावव्याप्यदर्शनतदभावावछेदक न४
धर्मदर्शनादेः पृथक् प्रतिवंधकत्वव्याख्यानतः तदुत्तरमंत्ततो मानसस्यापि तदभावनिश्चयस्यावश्यकत्वान्निश्चयसामग्र्यामेवांतर्द न५
तर्भावादितिवाच्यं सत्यतियप्रसक्तस्थलेततदभावोभयावछेदकादिधर्मदर्शनस्थलेचतत्संशयापत्तेस्तत्र तत्तदभावोभयानुमिमा
यत्रेष्टत्वात् च परस्परविरोधेन कस्यापि निश्चयानुत्पादस्य यो क्तनिश्चयसामग्रीविरहादितिनिगर्वः अत्रेदमवधेयंतदभावादि
निश्चयसामग्रीनतद्विशिष्टवुद्धिप्रतिवंधिका तदभावादिनिश्चयस्यकार्य्यसहवृत्तित्वेप्रतिवंधकत्वादेवव्याप्यदर्शनाद्यनुत्तरत न८
दभावादिनिश्चयोत्पत्तिका [redacted] सेतद्विशिष्टवुद्ध्यभावसंभवेनातिरिक्तप्रतिवध्यप्रतिवंधकभावकल्पनेगौरवान्मानाभावा
द्नचमानसरूपप्रतिवंधकस्यापिकार्य्यसहवृत्तित्वेनप्रतिवंधकत्वेविनाशिसाधुपिषांकाप्यनुमितिर्नस्यादितिवाच्यं प्रतिवध्यप्र

प्र० चिं० ८८

तिवंधकाभावस्य सकलसाधारणस्याननुगतस्याभावात् सिद्धेः पूर्वसत्त्वेन पूर्ववर्त्तितामात्रेणाप्रतिबंधकत्वे यौक्तिकलाघवात् कार्यसहवृ

त्तित्वेनैव प्रतिबंधकत्वकल्पनात् अत एव तन्निश्चयसामग्र्यपि न तदभाववैशिष्ट्यबुद्धिप्रतिबंधिका तन्निश्चयस्य कार्यसहवृत्ति

त्वेनैव प्रतिबंधकत्वादेवांधकारे घटादिसंशयो न स्यादालोकसमवधानेऽपि न तु उत्तरघटत्वाभावादिसंशयाभावोपपत्तेः तथाप्यव्यवहितपू

र्ववर्त्तितासंबंधेन घटादिनिश्चयस्यैव तत्र संशयाभावप्रयोजकत्वात् एवं नित्यत्वादिशालिनिश्चयस्यैव कार्यसहभावेन प्रति

बंधकत्वादेवानित्यत्वादिशालिसंशयस्याप्यभावः न चांधकारे घटसंशयाद्युत्पत्त्यालोकसंयोगोत्पत्तिकालेऽपि घटादिसंशयापत्ति

वारणाय निश्चयसामग्र्याः कार्यसहभावेन प्रतिबंधकत्वमावश्यकमिति वाच्यं तदानीं संशयोत्पत्त्याविष्टापत्तेः अथ कार्यस

२५ हवृत्तित्वेन तदभावादिनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वमिति तस्य कोऽर्थः अनन्तरकार्योत्पत्तिकालीनतदभावादिनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावो हेतुरि

त्यर्थः तादृशाभावस्य पूर्वकालेऽसत्त्वादुत्पत्तिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् नापि कार्योत्पत्तिकालोत्पत्तितदभावादिनिश्चयाभावस्तत्कारणता

वच्छेदकमित्यर्थः कार्यपदं हि कार्यसामान्यपरं चेत्तदा तद्विशिष्टबुद्ध्युत्पत्तिपरंपरानाधः अभाववत्त्वकालात् भानतः अनंतकार्यकारणा

भावकल्पनाप्रसंगात् कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य पूर्वसत्तायाश्चापेक्षितत्वे तत्कार्यप्राक्काले तादृशकालीनत्वसंबंधेनाभावस्य कार्यस राम० ८८

(चविशिष्टस्यासंभवाच्च अत एव तत्तत्कार्यकालसंबंधः कारणतावच्छेदकसंसर्गः संबंधाननुगमाच्चेन्नोषाये २

(त्पत्तिनिरस्तं तेन २

क्वालेऽसत्वाद्यभिचारापत्तेः कारणतायाः पूर्ववर्त्तिताघटितत्वात् न च प्रतिबंधकाभावस्थले स्वरूपसंबंधेन कार्यकालवृत्तिताघ
टितैव कारणता तेन तिवाच्यं विनश्यदवस्थप्रतिबंधकसत्वेपि तदुत्तरं कार्यापत्तेः न च प्रतिबंधकाभावस्थले स्वरूपसंबंधेन कार्यकाल
वृत्तित्वघटिता तेन संबंधेन तत्पूर्वकालवृत्तित्वघटिता च कारणतेति वाच्यं कारणताद्वयकल्पनापत्तेः नचैवं विकल्पेन मे देस्तु रपि कार्य
सहभावेन प्रतिबंधकत्वविलोपापत्तिः समवायिकारणादेः कार्यसहभावेन हेतुत्वविलोपापत्तिरिति वाच्यं इष्टत्वात् मन्नुपध्यापक
सामग्र्याः प्रतिबंधकत्वादेव मन्मते उत्पत्तिकालेऽदाहाभावसंभवात् अश्रुसमवायिकारणादिनाशकसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वादेव विनश्यद
स्थासमवायिकारणात् कार्यानुत्पादसंभवाच्चेति चेन्न तत्तोत्पन्ने तदव्यवहितपूर्वत्वावच्छिन्नसंबंधेन पश्चात्कार्ये तदप्रतिबंधकाभावादि
रिति प्रत्यासत्त्या कारणत्वस्यैव कार्यसहभावेन प्रतिबंधकत्वादिपदार्थत्वात् कैश्चित्तु सामग्र्यादुत्तरक्षणे कार्यमिति व्याप्तौ प्रतिबंधका
भावादिरूपतत्तत्कारणाभिन्नक्षणत्वविशिष्टसामग्र्यव्यवहितोत्तरक्षणत्वमेव व्यापकतावच्छेदकमित्येव कार्योत्पत्तिवेन कारणता प्र३
भिन्नस्यार्थः तावतैव प्रतिबंधकोत्पत्तिक्षणे समवायिकारणादिनाशक्षणे वा कार्योत्पादनासंभवात् न तु कार्योत्पत्तिकालोपि त्वा
तंत्र्येण कार्यतावच्छेदकसंबंधव्यवहितया कारणता प्रविष्टा स्यात् तत्तत्कारणताघटकव्यापकतावच्छेदकक्षणेपनैव कार्यापत्तिप्रसंगे वार्य

यो५

प्र०चिं०
८९

स्यार

तदितिसकलप्रामाणिकसिद्धस्य थाकालिकसामानाधिकरण्यापेक्षया पञ्च दैशिकसामानाधिकरण्यं गुरु तत्र दैशिकसामानाधिक
रणस्यापि कारणत्वानंतर्भावप्रसंगात् सामग्र्या उत्तरक्षणे कार्यमिति व्याप्तौ दैशिकसामानासामानाधिकरण्यांतर्भावे कालिकप्रसंगवार
णासंभवात् पूर्ववृत्तित्वादेरपि कारणत्वानंतर्भावप्रसंगाच्चेत्यास्तां विस्तरः नन्वत्र प्रामाण्यनिश्चयोपधायकसामग्र्येव नास्ति
माप प्रामाण्यतदभावोभयकोट्युपस्थितिसत्त्वेनोभयकोटिविशिष्टबुद्धेरेवोत्पादनात् हि तन्मते ज्ञानेन्द्रियसंनिधेः प्रामाण्यनिश्चयत्वकार्यता
कोटि वच्छेदकं येनोभयकोटिविशिष्टबुद्धिसामग्रीसत्त्वेपि प्रामाण्यनिश्चयः स्यादित्याशंकते नन्वेति एककोटिस्मरणेएकमात्रस्मरणेन तदापेः
ति तन्निश्चयः इतीदमनुभवादित्यर्थः निश्चयसामग्रीतदुभयकोटिविशिष्टबुद्धिसामग्र्या आत्मकं संशयसामग्र्यां सत्त्वान्नैककोटिनि
श्चयोत्पत्तिरित्यर्थः इतीति मन्नुत इतिशेषः कोटिद्वयस्मरणे प्रामाण्याप्रामाण्योभयकोटिस्मरणे दोषाभावात् तत्र कोटिद्वयविशि
ष्टबुद्धिसामग्रीसत्वेपि प्रामाण्यनिश्चय इति समाधत्ते विरुद्धोभयारोपेति दोषसमवहिततद्विरुद्धभावाभावोभयविशिष्टबुद्धिसामग्रीस
मोजादेवेत्यर्थः एकत्रैव संनिधेरेवकारस्यार्थे चैवान्यपात्तस्मारोपत्वेनोपादानं दोषसत्ताभावउभयारोपः विरुद्धभावोभावोभावोभयविषय प्राम०
कारोपः प्रपञ्चतु न दोषसत्त्व कोटिद्वयविशिष्टबुद्धिसामग्रीसत्वेपिवास्तवकोटेर्निश्चयः अन्यथा विशेषदर्शनादिकं व्यभाववारदमित्यादि ८९

विनार

प्रामाण्यिकनिश्चयःक्वापिनस्यात्तत्रतदभावोभयोपस्थितिसत्वेनसंशयस्यैवोत्पत्त्याकार्यसहभावेनघटाभाववन्निश्चयस्यपूर्वं
वर्त्तित्वात्तत्सामग्र्यावाप्रतिबंधकत्वस्यवक्तुमशक्यत्वात्नवदोषस्यभ्रमजनकत्वेमानाभावात्दोषाभावेकोटिद्वयविशिष्टबुद्धिसा
मग्रीसत्वेपिवास्तवकोटेर्निश्चयदर्शनंचकिंबीजमितिवाच्यंतथैवानुभवात्नचयथानुभवेपिकार्याभावस्यविनाकारणाभावमन
भ्युपगमादेवास्तवकोटिविशिष्टबुद्ध्यभावःकथंस्यादितिवाच्यंवास्तवकोटिनिश्चयस्यसामग्रीकत्वेकार्यकालसहवृत्तितयातस्यैवं
भा५ वर्त्तितयातदुपधायकसामग्र्यावाप्रतिबंधकत्वात्अतएवदोषस्यसंशयजनकत्वेपिसंशयप्रयोजकत्वमपवादःअनुभवबलेनदोषा
भावविशिष्टकोटिद्वयोपस्थितिसाध्येर्वास्तवकोटिनिश्चयव्याप्ततयादोषस्यसंशयव्यापकत्वादितिभावःननुकोटिद्वयविशिष्टबु
द्धिसामग्रीसत्वेपिवास्तवकोटेर्निश्चयेसंशयएवनस्यात्सर्वत्रैववास्तवकोटिनिश्चयोस्यात्तत्रसामग्र्याप्रतिबंधकत्वादित्यत्राह
सएवेतिदोषकालीनविरुद्धभावाभावोभयोरेवसमर्थःनत्वितिनहीसमर्थःतदानीमितिशेषःएकारोपसामग्र्यावास्तवकोटिनिश्चयसा
मग्र्याअप्रयोजकेतिअयथार्थकोटिविशिष्टबुद्धिसामग्र्याःकार्योपधायकत्वप्रतिबंधकत्वसमर्थेकोविरोधादितिविरोधितावच्छेदकस्यवास्तव
कोटिनिश्चयोपधायकत्वस्यवस्तुगमात्तदानीमभावादित्यर्थःएववास्तवकोटिनिश्चयपरत्वंतत्रनजायतेदोषसानिश्चयप्रतिबंधकत्वेमा
वे

प्र०चिं०
५०

नाभावादितिवाच्यं निश्चयतत्सार्थसमाजयस्तत्वेनकार्यतावच्छेदकत्वात्तदवच्छिन्नाभावादकाभावादितिभावः ननु यत्र तत्र दोषसत्त्वेवो
टिद्वयोपस्थितत्वादिसत्त्वेपि वास्तवकोटिनिश्चयप्रत्यक्षसिद्धं विरुद्धाभावाभावोभयविशिष्टबुद्धिसामग्र्याः सत्त्वात् प्रतिपक्षत्वतयरस्परनि-
श्चयप्रतिबंधकत्वादित्याशंक्य तेन चेति उभयारोपसामग्र्याः विरुद्धाभावोभयविषयकारोपसामग्र्याः एककोटिनिश्चयसामग्री प्र
प्रति ५ तिबंधकत्वादित्याशंक्य परस्परनिश्चययोरुत्पत्तिबंधकसामग्र्याः कारणकसाधारणतयादोषासत्त्वे उभयविषयकारोपसामग्र्येवना
स्तीतिसमाधत्ते प्रत्येकेति प्रत्येककोटिविशिष्टसामग्रीद्वयभिन्नापाउभयविषयकारोपसामग्र्याअभावादित्यर्थः प्रत्येककोटिविशि
ष्टबुद्धिसामग्रीद्वयं च तत्र नास्तितत्र वास्तवकोटिनिश्चयसामग्रीतु भवितुमर्हत्येवेन ततसामग्र्यावास्तवकोटिविशिष्टबुद्धिप्रतिबंधकतया प्र
तिबंधकाभावरूपकार्यद्वयमित्तिसंशयस्थलेकार्यद्वयं सामग्रीतुल्यादित्यर्थः उपपत्तेरितिसामग्रीद्वयादपिकार्योत्पत्तेरित्यर्थः श यै ४
मारोपनिश्चयसामग्र्योर्मिप्रतिबंधकत्वं तु धावनमयुक्तमितिवाच्यं दोषस्य संशयव्यापकत्वेपि संशयव्यापकत्वेपि संशयाजनकतयात
भावेन संशयाभावात् संशयाभावासंभवः विनाकारणाभावं कार्याभावस्यानभ्युपगमादित्यभिप्रायात् ननु दोषस्य फलोन्नेयतयापत्त्वे भावा राम
रोपसंशयोनुभवसिद्धस्तत्र वसायोसत्तिशाक्रीतस्थिरस्पशास्छापी दोषोपिफलबलात् कल्प्यते तत्त्वयाधिप्रामारोपसंशयायार्येतिदुत्तरं ५०

४कारणस्यैवाभावादितिभावः नन्वेति प्रत्येककोटिविशिष्टसामग्रीद्वयभिन्नायाकोटिद्वयविषयकारोपसामग्र्या विरह इति शेषः
उत्सत्यादितिआभावयनिश्चयोपयाचकसामग्री (बुद्ध्य)पत्यादित्यर्थः नचदोषाभावादेव संशयाभावस्यानुवचनतया भावा

प्रतिबंधकसामग्री ३

दोषकुसुमनादिसत्वेर्दूषणांतरमाहधर्म्मिज्ञानंचेतिमिश्राः तत्रयत्रनिश्चयसामग्र्यास्तत्पानभ्युपगमान्नस्याःप्रतिबंधकत्वमवतुमश
क्यतेपिसंशयंप्रतिधर्म्मिज्ञानस्यापिहेतुत्वात्तदभावेकथंसंशयइत्यभिप्रायेणासमाधत्तेविरुद्धोभयारोपेतिज्ञानपदंद्विरुहपारोपपदेपा
दानंधर्म्मिज्ञानसाहित्यलाभायतथाचधर्म्मिज्ञानसहितविरुद्धोभयविशिष्टबुद्धिसामग्रीसमाजादेवोभयविषयकारोपएकोभवति
सएवसंशयइतिपोजनाम हतेचधर्म्मिज्ञानाभावात्कथंप्रामाण्यसंशयात्मकोज्ञानग्रह इतिभावः ननुविरुद्धोभयविषयकैकारोप
एवसंशयस्तुशयइत्युक्तंसत्प्रतिपक्षस्थलेविरुद्धोभयविशिष्टबुद्धिसामग्र्याःपरस्परकार्य्यजननेप्रतिबंधकत्वादित्यत आहनत्वितिन
समर्थः एकारोपसामग्र्याः एककोटिविशिष्टबुद्धिसामग्र्याः अपरारोपेतिप्रत्येककोटिविशिष्टबुद्धिसामग्रीजन्यकार्यप्रतिबंधइत्यर्थः अवि
रोधादितिविरोधित्वेमानाभावादित्यर्थः संशयस्यानुभवसिद्धत्वादितिभावः ननुप्रथमंप्रामाण्यमविषयीकृत्यैवज्ञानधर्म्मिग्रहः ततःप्रा
माण्यसंशयः नचतत्रनयेप्रामाण्यस्यज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वात्ज्ञानग्रहेकुतोनप्रामाण्यग्रहइतिवाच्यंप्रामाण्यतदभावोभयवि
षयकारोपसामग्र्याःप्रामाण्यनिश्चयप्रतिबंधकत्वात् नचैवंज्ञानग्राहकयावत्सामग्रीग्राह्यत्वं स्पष्टरूपगतं बाधितमितिवाच्यंप्रा
माण्यग्रहासमवहितयावत्सामग्रीग्राह्यत्वस्यैवाभ्युपगमादिसभिप्रायेणैवतावत्ताके नचेति एकनिश्चयसामग्रीति एकस्यायोत्पत्तीसमर्थस्या

तद्धर्मित्व ४

प्र०चि० ८९

मप्याः कारणक सा परूपत्वाद्भ्रमप्रविषयप्रकारे पसामान्ये वत्तत्रनास्तीसाशयेन समाधत्ते अस्येकेति अन्येककोटिविशिष्टबुद्धिसामग्री
द्वयभिन्नापादुभयविषयकारे पसामग्र्या अभावादित्यर्थः प्रत्येककोटिविशिष्टबुद्धिसामग्रीद्वयं चात्र नास्ति धर्मिज्ञाभस्यारोपहेतुत्वे यात
द्भावेन सामान्यभाववि विशिष्टबुद्धिसामग्रीविरहादिति भावः अन्ये त्वादिग्रंथस्य एवं वदत उपसंहरति तस्मादिति सामान्यनिश्चयसामग्री
सत्वात् सामान्यनिश्चयमात्रसामग्रीसत्वात् सामान्यसंशयसामग्र्यसत्वादित्यावत् ननु साधवाद्यमेंद्रियसन्निकर्षादिरेव भ्रमहेतुर्न
तु धर्मिज्ञानमपीति पूर्वमुक्तत्वादिदमसंगतमितस्त आह धर्मिज्ञानं चेतीति प्राहुः संशयहेतुविति संशयेति प्रवृत्ताभिप्रायेणारोपमात्रस ७५
वतद्धेतुरिति सिद्धांतान्कार्य्यकारणाभावस्तु तद्धर्मितावच्छेदकक तद्धर्मिकभ्रमत्वेन तद्धर्मिणि तद्धर्मितावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन धर्मितो ध
र्मितावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन अतो धर्मितावच्छेदकधर्मिनिर्नो विकल्पकाद्भूयां तरेण धर्मिज्ञानाद्यानसंशयः इदं रजतं नवेति संशयानंत
रं रक्तो इदं रजतं नवेत्यादि संशयानुदयान्निश्चयत्वप्रवेशः न च संसर्गप्रकारभेदेन भ्रमत्वस्य विभिन्नत्वात् कथमनुगतं कार्यतावच्छेदकमिति वाच्यं
तत्तत्संसर्गकत्व तत्तत्प्रकारकज्ञानत्वस्यानन्नुगतस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात् कार्यतावच्छेदकाननुगमस्यादोषत्वात् तदभाववद्विशेष्यक रामः
त्वं तु भ्रमत्वघटकं न निविशते तेन तस्यानुगतस्याभावात् यत्र धर्मिणि वस्तुगत्याबाधितो यो विषयस्तस्यैव विशिष्यतद्धर्मिज्ञानकार्यतावच्छेद ८९

सं ३

कचटत्वत्वेनातिप्रसंगविरहात्तत्पदार्थविशिष्यतत्तत्प्रकारोपि नांतर्भावनीयः किंतु तत्तत्संसर्गमात्रं तथा च तत्तद्धर्मितावच्छेदकतत्तद्धर्मिकसं
योगसंसर्गकतद्धर्मसंयुक्तधर्मप्रकारकज्ञानत्वं तद्धर्मितावच्छेदकतद्धर्मिकसमवायसंसर्गकतद्धर्मसमवेतधर्मप्रकारकज्ञानत्वादिक
मेव कार्यतावच्छेदकं सामान्यादौ समवायादिसंसर्गेण सत्तादिभ्रमस्थले तु सामान्यादिविशेष्यकसमवायादिसंसर्गकज्ञानत्वमेव
कार्यतावच्छेदकं सामान्यादौ समवायादिसंसर्गेण सत्तादिभ्रमस्थले तु सामान्यादिविशेष्यकसमवायादिसंसर्गकज्ञानत्वमेव का
र्यतावच्छेदकं तेन तद्समवेताद्यप्रसिद्धावपि न क्षतिः नन्वेवं हृदः संयोगी नवेत्यादौ पत्रकोटिद्रूपांश एव नारोपः किंतु विरोधांश एवा
रोपस्तत्र संशये हृदत्वादिरूपधर्मिधीयो हेतुत्वं स्यात् तत्र विरोधसंसर्गेण संयोगाभावांश एव संयोगस्य प्रकारतया तेन संसर्गेण हृदा
दावप्रकारत्वादिति वाच्यं तत्राभावरूपधर्मिज्ञानस्यैव हेतुत्वेन हृदत्वादिज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि इष्टापत्तेः वस्तुतः तत्तद्धर्मावच्छिन्नतद्धर्मविशिष्ट
ज्ञानत्वमेव कार्यतावच्छेदकं वैशिष्ट्यं च स्वाधिकरणधर्मनिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नस्वनिष्ठविशेष्यताप्रतियोगित्वसंबंधेन प्रथमस्व
पदं विशेष्यतापरं वृत्तीप्रत्ययस्वपदं धीमपि रं स्वाधिकरणत्वं स्वावच्छेदकसंबंधेन स्वाधिकरणावृत्तित्वं स्वपदं प्रथमेव विशेष्यतापरं संबंधा
२प्र:१ नमुखमस्सारे घतया स्वतस्यानुगतत्वेऽपि न क्षतिः संयोगी नवेत्यादावभावज्ञानमेव हेतुर्न हृदत्वादिज्ञानमित्युक्तमेकमेवोरितप्रमाणं प्रतेव

२ धर्मवद्धर्मिज्ञानत्वेन कारणतावच्छेदकमपि नानुगतं सहचरितत्वस्य संबंधभेदेनाननुगतत्वात् यस्य यत्र संनिधानादिरूपत्वे नाननुगतत्वाच्च न च सहच
रितत्वविरोधिगुणतावशेषसंबंधेन वस्तुत्वमेकमेवानुगतमिति वाच्यं समवायादिसंबंधेन तत्कोटिसहचरितस्य धर्मस्य ज्ञानकाले संशयस्या
त्वत्कोटिकत्वानुपपत्तेः यत्र धर्मिण्येकैकधर्मसहचरितविशेष्यतापर

अपितु प्रामाण्यनिश्चयस्वरूपत्वं अतोनतदुत्तरं प्रामाण्यसंशयः५

प्रसिद्धाराभावात् २

प्र०चि० ५२ धर्मिज्ञानस्य हेतुत्वे यत्र प्रमेयत्वं मतिविषयत्वादेर्व्याप्तत्वग्रहे घटत्वाभावादिहेतुना तत्र प्रसिद्ध एवाभावः प्रमेयत्वप्रकारेण विशेष्यत
याऽनुमितौ भासते तत्र तादृशे धर्मिज्ञानस्य व्यभिचार इति वाच्यं विशिष्टोद्देश्यकवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकविशेष्य
ज्ञानस्याहेतुतया तदभावेनैतत्राभावत्वस्य धर्मितानवच्छेदकत्वात् केचित्तु प्रसिद्धघटत्वत्यावगतस्येवाभावस्य प्रमेयत्वीयत्वे
न तत्र भानमिति समाधुः प्रकृते तावताऽनुव्यवसाये एवं धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानाभावान्न तस्य प्रामाण्यसंशयरूपत्वसंभवः
इति फलितं तदसंगतमेव अनुव्यवसाये एवं धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानाभावेऽनुव्यवसाये प्रामाण्यभानेपि संशयसमान नान्तु५
धर्मितावच्छेदककप्रामाण्यनिश्चयाभावादेव तदुत्तरं तन्मतेपि प्रामाण्यसंशयसंभवः विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य विशिष्टा
धिकरणवैशिष्ट्यबुद्धिसामान्ये हेतुतया धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानं विना समानधर्मितावच्छेदककप्रामाण्यनिर्णयस्याप्यसंभवात्
तथापि ज्ञाननिष्ठं तत्तद्विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्याहेतुत्वात्तद्विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबुद्धिसामान्येपि विशेष्यतावच्छेदकप्रकारक
ज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽप्रमत्वमिति तत्प्रकारकज्ञानाभावेपि तदवच्छेदेनानुव्यवसाये प्रामाण्यनिश्चयत्वसंभवात्तदुत्तरमिदंप्रमाणं वेति संशयसंभवः
पर्य ज्ञाननिष्ठं त्वधर्मितावच्छेदकवसंशयविषयोस्तद्धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानं हेतुरेवेतिसनुव्यवसायस्य न तदवच्छेदेन प्रामाण्यसंशयः राम० ५२

प

यो

पत्वसंभवइतिमन्निरूक्तोनिगर्वधर्मिज्ञानस्यभ्रमहेतुत्वेयुक्तिमाहच्चमयेतिधर्म्मिनिप्रमइतितुरगादिमारुतस्यवेगेनगच्छतोऽ
नंतधर्मोद्रियसन्निकर्षेपियस्यैवधर्मिणोज्ञानतत्रैवसंशयोविपर्ययोवायस्यातुनज्ञानंनतत्रेतिप्रियेमानस्यादित्सर्थः नचतद्वेतोरेव
तिमायाद्धर्मिज्ञानोपधायकसामग्रीत्वेनधर्मिज्ञानसामग्र्येवहेतुरितिवाच्यं धर्मिज्ञानसामग्रीत्वमपेक्ष्यधर्मिज्ञानत्वस्यलघुत्वादि
ज्ञानं तिभावः ननुतत्रयेषांधर्मिणांनैतेषामिंद्रियसन्निकृष्टत्वेपिमानाभावः किंचतत्तद्धर्मिंद्रियसन्निकर्षसत्वेतत्तद्धर्मिणांज्ञानमेव
कुतोनजायतेदोषविशेषसत्वतत्तद्धर्मिज्ञानप्रतिबंधकइतिचेन्नर्हितत्तद्धर्मिकसंशयंप्रत्यपिसएवप्रतिबंधकः संशयस्यापितत्तद्ध
र्मिज्ञानरूपत्वादितिकिंचधर्मिज्ञानसामग्रीत्वमपेक्ष्यधर्मिज्ञानत्वस्यलघुत्वादितिभावः ननुतत्रयेषांधर्मिणांनज्ञानंतेषामिंद्रि
यसन्निकृष्टत्वेपिमानाभावः किंचतत्तद्धर्मिंद्रियसन्निकर्षसत्वेतत्तद्धर्मिणांज्ञानमेवकुतोनजायतेदोषविशेषसत्वतत्तद्धर्मिज्ञान
प्रतिबंधकइतिचेन्नर्हितत्तद्धर्मिकसंशयंप्रत्यपिसएवप्रतिबंधकः संशयस्यापितत्तद्धर्मिज्ञानरूपत्वादितिकिंधर्मिज्ञानस्यरूप्यनुहेतु
[illegible] त्वेनेसरूचेराहकोटीतरकण्टत्वंवेतिधर्मिज्ञानस्यभ्रमहेतुत्वेसंशयस्यविपर्ययस्यवाकिंचिदंशेउत्कटत्वंकिंचिदंशेअनुत्कटत्वंचे
तिनस्यादित्सर्थः तेनतद्धर्मितावच्छेदकतद्धर्मिकतदुत्कटकोटिसहचरितभयोधर्म्मवत्तयातद्धर्मितावच्छेदकविशिष्टतद्धर्मिधीरेव

केचभ्रमेस्फूर्तितत्कोटिसहचरित२

म० चिं० ५३ श्यं हेतुः तत्र धर्मिज्ञानहेतुत्वं चिनानसंभवमेवेति तत्कूटत्वं च विषयिताविशेषः न तु जातिः चाक्षुषत्वादिना संकरात् आंशिकत्वा
त्तु न भ्रमत्वमार्थसमाजग्रस्ततया न कार्यतावच्छेदकमिति वाच्यं तादृशभ्रमस्य तादृशधर्मिज्ञानं विनाऽनुपपन्नत्वे [illegible] समाज नार
ग्रस्तत्वस्यैवासिद्धेः तत्तत्साधुगतस्याभावाद्यत्र धर्मितावच्छेदकमाबाधितो यो विषयस्तद्धर्मिकतदुत्कटकोटिकज्ञानत्वस्यैव का
र्यतावच्छेदकत्वेन भ्रमत्वस्य कार्यतावच्छेदकाप्रवेशात् न चैतावता तादृशसंशये तादृशविपर्यये च तादृशधर्मिज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि
संशयसामान्ये विपर्ययसामान्ये च धर्मिज्ञानसामान्यस्य हेतुतानापत्तिरिति वाच्यं तादृशभ्रमे तादृशधर्मिज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धौ
पद्विशेषयोरिति व्याप्त्या तद्धर्मितावच्छेदककतद्धर्मितावच्छेदकप्रकारकतद्धर्मिनिश्चयस्य हेतुत्वसिद्धेरिति भावः इत्थं यात्र तत्तदुत्कट
न४ कत्वं हि न विषयिताविशेषो मानाभावात् किं तु कोटिसहचरितभूयोधर्मवद्धर्मिज्ञानकालीनत्वमेवोत्कटत्वं तच्च न कार्यतावच्छेदकमा
र्थसमाजग्रस्तत्वान्नहि किंचित्तत्कोटिसहचरितभूयोधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकमपि नानुगतं तत्सहचरितत्वस्य संबंधभेदेनाननु
गमेत्तान्भूयस्त्वस्य द्वित्वत्रित्वादिरूपत्वेनाननुगततया च न च सहचरितत्वं विशेषणताविशेषसंबंधेन वत्त्वम् भूयस्त्वं त्रित्वमिति वाच्यं स राम०
मवायादिसंबंधेन तत्तत्कोटिसहचरितभूयोधर्मितां ज्ञानकाले संशयस्योत्कटकोटिकतानुपपत्तेः पञ्चधर्मिणि एकधर्मसहचरितधर्मेऽप ५३

मध्यस्थसंशयेऽ

वं तज्ज्ञानमन्यधर्मसहचरितैकधर्मवत्त्वज्ञानं तत्त्वोत्कटत्वानुत्कटत्वानुपपत्तेः एवैकधर्मसहचरितधर्मपंचकज्ञानमन्यधर्मस
हचरितदशधर्मवत्त्वज्ञानं तत्रोभयांशेऽउत्कटत्वापत्तेश्च अपि च पक्षविशेषयोरिति आपाततः ज्ञानत्वादिनेव हेतुतासिद्धौ अनुगतो धर्मिज्ञा
नत्वेन गौरवात् तत्र अत एव समानधर्मवद्धर्मिज्ञानं हेतुः न च संशयपक्षमात्रार्थसमाजग्रस्तत्वं कुतो जन्यतावच्छेदकमिति वाच्यं तादृश
धर्मिज्ञानं विनैव अवश्यं संशये हेतुः अन्यथा अन्यत्र समानधर्मवत्त्वधर्मिणोऽपि संशयापत्तेः तथा च पक्षविशेषयोरिति व्यासंग
रोपमात्र एवं धर्मिज्ञानं हेतुः न च संशयपक्षमात्रार्थसमाजग्रस्ततया कुतो जन्यतावच्छेदकमिति वाच्यं तादृशधर्मिज्ञानं विना संशयसाम
ग्रीनियमे आर्थसमाजग्रस्तत्वस्यैवासिद्धेरिति कस्य चित्प्रलपितमप्यपास्तं तादृशज्ञानस्य ज्ञानत्वादिना हेतुत्त्वसिद्धेरेवोचित १९
त्वात् असति प्रतिबंधके साधारणधर्मवत्ताधीविलंबेन संशयविलंबासिद्धेश्च किंचित्कोटिस्मारकतया साधारणधर्मज्ञानोपयोगात्।
स्या३ अथ धर्मितावच्छेदकप्रकारकनिश्चयो हेतुत्वे दंडोऽदंडत्वादिप्रतिबंधकसत्कानंतरमपि दंडो गुरुर्नो न वा दंडो गुरुरित्यादिसंशयविपर्य
ययोरनुत्पत्त्यापत्तिः दंडो रक्तो न वेति संशयानंतरमपि रक्तदंडो गुरुर्न वा रक्तदंडो गुरुरित्यादिसंशयविपर्ययो रनुपपत्तिः किंच
धर्मितावच्छेदकप्रकारकधर्मिनिश्चयस्य हेतुत्वे घटो न वेत्यादिनिर्दिष्टतावच्छेदकोऽपि संशयः स्यात् न च धर्मितावच्छेदकप्रकारकधर्मिनि
र्ण

प्र०चि०
९४

ष्वयस्य तत्तद्धर्मितावच्छेदककतत्तद्धर्मिकसंशयं प्रत्येव हेतुतया तथाप्येष दोषो दुर्वार इति वाच्यं तत्तद्धर्मिकसंशयातिरिक्तसंशयस्याली
कतया तत्तद्धर्मितावच्छेदककतत्तद्धर्मिकसंशयं प्रत्येव हेतुतया तथाप्येष दोषो दुर्वार इति वाच्यं तत्तद्धर्मिकसंशयातिरिक्तसंशयस्यालीकत घ२
क२ यात्तत्तद्धर्मितावच्छेदकाप्रकारकनिश्चयविरहादेव निर्द्धर्मितावच्छेदककसंशयानुत्पत्तेरिति चेन्न रंगो गुणः स्कंदगो द्रव्यं नेत्यादिविपर्ययस्य
विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबुद्धिरूपतया विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकविशेष्यनिश्चयरूपविशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबुद्धिसा
मान्यसामग्रीविरहादेव निर्विकल्पकादिवत्तादृशविपर्ययानुत्पत्तेः। एकत्र द्वयमिति मापेन तादृशविपर्ययेऽव्याप्तेः अन्यथा एकत्र
वास्तवांशेन द्वयमिति मापेऽपि तादृशभ्रमप्रसंगस्य तथापि दुर्वारत्वात् निर्द्धर्मितावच्छेदककसंशयानभ्युपगमेऽपि निर्द्धर्मितावच्छेदककविपर्ययाभ्यु तादृश५
ध्येन वे पगमात् एवं रंगो गुणो नेत्यादिसंशयस्यापि विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबुद्धिरूपतया विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयरूपवि
शिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबुद्धिसामान्यसामग्रीविरहादेव निर्विकल्पकादितोऽनुत्पत्तिः अत एव निर्विकल्पकादित एकत्र द्वयमितिमा
पेन तादृक्तादृशसंशयो व्युदासेन वेत्यादि निर्धर्मितावच्छेदककसंशयोऽपि वचनापादयितुं शक्यते तेन तद्धर्मितावच्छेदकप्रकारकतत्तद्धर्मिनि राम०
श्चयरूपविशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबुद्धिसामान्यसामग्रीविरहादेव तत्संभवात् तस्माद्धर्मितावच्छेदकप्रकारकधर्मिनिश्चयस्य ९४
तत्तद्धर्मितावच्छेदकविशिष्टतत्तद्धर्म्यधिकरणकवैशिष्ट्यबुद्धित्वेन संशयस्यालीकतया २

बुद्धि
पृथक्संशयादिहेतुत्वे मानाभावः वस्तुतस्तु धर्मितावच्छेदकप्रकारकधर्मिनिश्चयस्य पृथक्संशयाहेतुत्वेपि संशयस्य वि
शिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यरूपत्वेपि पमेन विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्याधिकरणकवैशिष्ट्यबुद्धिसामान्यसामग्रीमर्यादयैव धर्मिता
वच्छेदकप्रकारकधर्मिज्ञानस्य हेतुत्वमवर्जनीयमित्येवं तत्त्वविशेषदर्शने पीतिः शंखो न पीतो ना दर्शे मुखमित्याद्यानुमानिकादिविपरीत
दोषविशेषा ४ निश्चयेप्यर्थः दोषान्तरादिति दोषविशेषादित्यर्थः बाजुन्मत्तद्विशिष्टबुद्धेरेव तद्विपरीतनिश्चयप्रतिबध्यत्वादिति भावः दोषान्तरान्तं तत्से ४
शाय इति दोषविशेषात् प्रामाण्यसंशयस्येत्यर्थः तद्द्वैवेति प्रवृत्तिपर्यन्तं तथा च नत्र पथ्यापीतत्वादिभ्रमेपि पूर्वोत्पन्नपीतत्वाद्यभा
वानुमित्यापीतत्वाद्यभावप्रकारकव्यवहारप्रवृत्तिपर्यन्तं तथा च नत्र पथ्यापीतत्वादिभ्रमस्य यात्रापि मामाहस्यसंशयोत्तरं प्रामाण्य
एप ४ निश्चयाधीनश्मांव्यवहारः स्यादित्यर्थः प्रवृत्तिपर्यन्तं तु यथाश्रुतेन संगच्छते प्रवृत्ते एकैतत् पन्न प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रत्यक्षरूपत
दि३ पाभ्यासोत्तरं प्रवृत्तिजनकत्वसंभवेपि दृष्टान्तासंगतेः आनुमानिकपीतत्वाद्यभावज्ञानस्य सिद्धं शंखादिगोचरप्रवृत्तिजनकत्वासंभ
वात्तादृशव्यवहारे कदाचिद्दिष्टापत्तेः संभवाद्दोषान्तरस्याहस्यात्कारिरिभ्रमेर्वेति दोषविशेषजन्याजन्यसाधारणतद्दिद्विपजन्यसा
क्षात्कारिभ्रममात्रेवेत्यर्थः भ्रमेति प्रवृत्ताभिप्रायेण विशिष्टसाक्षात्कारमात्रे इतिवोअंशसाक्षात्कारिविशेषदर्शनेतितद्दिद्विपजन्मसौकि
ण त्वा१ मि१

प्र॰चिं॰
५५

कविपरीतत्वनिश्चयदइत्यर्थः लौकिकप्रत्यक्षं प्रतिविपरीतनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वाभावे दोषविशेषाजन्यत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेद
कदिशिप्रवेशप्रयोजनविरहात्तेरवाच्येतिभावः नन्वेवं दिङ्मोहादावपि तद्दिग्विषयजन्यलौकिकविपरीतनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वाप
त्तिः लौकिकप्रत्यक्षं प्रतिविपरीतनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वाभावे प्रतिबध्यतावच्छेदकतादिशि लौकिकत्वस्य वैयर्थ्येनानुपादेयत्वात्तदुपनी
तभानं प्रत्यपि अप्रतिबंधकत्वे विनिगमनाविरहात्समानेंद्रियजन्यविपरीतनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वादित्यत आह दिङ्मोहादाविति तथा दर्शनात्
दिसंकारत्पशेषः तादृशद्विषयजन्यलौकिकविपरीतनिश्चयस्यैवाप्रसिद्धत्वादित्यर्थः नन्वेवं शंखो न पीत इत्यपन्नो रग इति लौकिकचाक्षु
षविपरीतनिश्चयोत्तरं शंखः पीत इत्यपमुरग इत्यादिदोषविशेषजन्यचाक्षुषप्रत्यक्षं न स्यात् दोषविशेषाजन्यत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेद ७।५
केऽप्रवेशादित्यत आह तत्रेति शंखो न पीतः अपन्नोरग इत्यादिलौकिकचाक्षुषविशेषस्य कार्यसहभावेन प्रतिबंधकत्वादित्यर्थः तेन
दोषविशेषोत्पत्तिकालेऽपि लौकिकचाक्षुषविपरीतदर्शनोत्पत्तिसंभवः तथा च दोषविशेषजन्यमध्यमरछे तेसमानेंद्रियजन्यलौकिकविपरी
तनिश्चय एव न संभवतीति किमर्थं प्रतिबध्यतावच्छेदके दोषविशेषाजन्यत्वं चाक्षुषादिपदमिति भावः ननु तथापि पन्नवस्तुषा शंखो न पीतः राम॰
अपन्नोरगस्फटिको न रक्त इत्यादिलौकिकविपरीतनिश्चयोत्तरं पित्तमंडूकवसांजनजवाकुसुमसंनिध्याद्यात्मकदोषविशेषोत्पत्तौ तत्र तद्धि ५५

२२

पविपरीतदर्शनेऽचेत्यर्थः शंखः पीतः पन्नगरग इति चाक्षुषप्रत्यक्षम्
स्यादिति शेषः पित्तादिना प्रतिबंधादिति पित्तादिदोषविशेष

सह्यरोगः शंखः पीतः अपस्मुरगरक्तः स्फटिक इत्यादिदोषविशेषजन्यचाक्षुषभ्रमोत्पादौ लौकिकप्रत्यक्षं प्रति विपरीतनिश्चयस्य प्रति
बध्यप्रतिबंधकभावेपि दोषविशेषाजन्यत्वमवश्यं प्रतिबध्यतावच्छेदके प्रवेशनीयमिति चेन्न तत्र फलबलात् स्यरोगकविलंबेनैव दोष
विशेषोत्पत्तिकल्पनात् स्यरोगकविलंबाभावस्य सप्रपञ्चनिरोपत्वात् न च शंखो न पीत इत्यादिलौकिकप्रत्यक्षं प्रत्यनंतदोषविशेषाणां प्र
तिबंधकत्वकल्पनामपेक्ष्य दोषविशेषाजन्यत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदके प्रवेश एव लाघवान्नीपानिति वाच्यं पीतः शंख इत्यादिभ्रमोत्पत्तिकाले
निर्धर्मितावच्छेदकक पीतत्वाभावादिलौकिकप्रत्यक्षस्य अप्रामाण्यज्ञानास्कंदितपीतत्वभ्रमोत्पत्तिकाले·तद्भूजरका·लेवा तद्धर्मिताव भाव
च्छेदककपीतत्वाभावादिलौकिकप्रत्यक्षस्य चवारणाय तवापि दोषविशेषविंबंधकत्वावश्यकत्वात् दोषविशेषाजन्यत्वस्य भेदकत्वे रूपतया शेषाद्यो
विशेषणत्वं४ विशेष्याभावे विनिगमकाभावेन तत्र गुरुतरानंतप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावप्रसंगात् किंच दोषविशेषविरहस्थले विपरीतनिश्चयसत्त्वे दोष
विशेषाजन्यविशिष्टप्रत्यक्षानुत्पादेपि दोषविशेषजन्यविशिष्टप्रत्यक्षवारणाय दोषविशेषाणामपि तादृशप्रत्यक्षं प्रति विशिष्य हे
तुत्वं वाच्यमिति महद्गौरवं न च दोषविशेषजन्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकेन प्रवेशनीयमपि तु तेषामुत्तेजकत्वमिति वाच्यं तथापि विशे
षणाविशेष्यभावभेदेन गुरुतरानंतप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावस्य दुर्वारत्वादिति निगर्वः ननु पञ्चाप्रनो रंग इत्याद्यपेक्षाबुद्धात्मकसौ

प्र०चिं० ९६

किंच विपरीतनिश्चयोत्तरं मंडूकवसांजनाद्यात्मकदोषोत्पत्तिस्तत्र तद्ग्रिमसरोऽप्रमुखगदमादिदोषविशेषजन्मीत्वमोत्पन्न
ये दोषविशेषाजन्यत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं दोषविशेषाणामनुगतैजकत्वं वा अवश्यं वक्तव्यं तत्र स्माविलत्वेन दोषोत्पादाभ्युपग
मेऽपि भ्रमोपपादनासंभवात् तत्रापि चतुर्थसरोदोषोत्पादाभ्युपगमे च स्मरणाद्युपायसापप्रसंगात् किंच भवन्मते ज्ञामारोपनिश्चयस्या
नुमितिरूपतया तत्सत्त्वेऽपि दोषविशेषजन्यप्रामारोपसंशयोत्पत्तेर्वाधकाभावः प्रत्यक्षनिश्चयान्यतद्धर्मिकतद्बुद्धौ तद्विपरीतनिश्चयप
सामान्यस्य प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावे प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ दोषविशेषाजन्यत्वस्य दोषविशेषाणामनुगतैजकत्वस्य वा आवश्यकत्वा
त् अन्यथा आनुमानिकादिविपरीतनिश्चयसत्ते दोषविशेषजन्यदिङ्मोहाद्युपनीतभानानुपपत्तेः दोषस्यानुमानिकादिज्ञान
प्रतिबंधकताभाववादिमतरूचेराहुः नचेति नवेत्यर्थः आसेवेति विशेषणेऽपि ततोपानवाद्युपनयवादिसिद्धदोषविशेषजन्यप्रामारोपसंश
यस्थलीयदोषसाधारणदोषत्वरूपानुगतैकजातिविशिष्टः प्रकृते क्वचिद्दोषोऽस्तीत्यर्थः तथा च दोषत्वस्यानुगतस्यैकस्याभावात् क
न प्रामारोपसंशयस्थलीयतत्तत्स्मरणसंबंधादिकं दोषत्वेनाभ्युपेत्य प्रतिबध्यतावच्छेदकोत्तत्तद्जन्यत्वस्य तेषामनुगतैजकत्वस्य वा अभ्युप
गमे महागौरवं नच संशयान्यथानुपपत्त्या प्रामाण्ये एवं गौरवं न दोषायेति वाच्यं अनुव्यवसायादेः प्रामारोपाया हेतुत्वकल्पनयैव प्रामा

राम० ९६

रापसंशयसंभवात्तन्नचसामग्रीसत्तान्नदवश्यंभावः नन्वस्यायेनिरसनीयत्वादितिभावः सांप्रदायिकास्तुयत्रस्यनिश्चयेसमानेन्द्रियजन्यप्र
त्यक्षरूपस्यैवविपरीतनिश्चयस्यप्रतिबंधकत्वनियमेनतद्विरहाच्छंखेनपीतइत्याद्यानुमानिकादिविपरीतनिश्चयेसत्वेपिपीतःशं
खइत्यादिभ्रमः ननुदोषविशेषाजन्यत्वमपिप्रतिबध्यतावच्छेदकं प्रवे[illegible]ते चन्नतथासुवचंयस्यनिश्चयंप्रत्येवतथानियमात्गुरुमि
श्रयोर्मतेतदिन्द्रियजन्यमात्रमात्रपनिश्चयस्यैवसत्वाच्चेत्समभिप्रेतमस्वरसात्तरमाहसाक्षात्कारिभ्रमेचेतियस्यनिश्चयेचेसमर्थः साक्षा
त्कारिविशेषदर्शननिमित्तिसमानेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षरूपस्यैवविपरीतनिश्चयोविरोधीसमर्थः दिङ्मोहादाविति दोषविशेषजन्येऽपीदं
प्राचीसाध्यानुमानिकादिविपरीतनिश्चयस्यप्रतिबंधकत्वाभावदर्शनादिसमर्थः पद्यतथा दर्शनादिसकारप्रसङ्गोपादिपदि
कृतप्राचीत्याद्यानुमानिकादिज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वादर्शनादिसमर्थः तद्वेतिसाक्षात्कारिविपरीतदर्शनंचेसमर्थः शंखःपीतइत्यादिभ्रम
स्थलइतिशेषः नत्याचदोषविशेषाजन्यत्वंविपरीतनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकेकथंप्रवेशनीयमितिभावः ननुयथासमपीन्द्रि
६२ यसन्निकर्षादिदोषान्नपीतत्वाभावग्रहस्तथासन्निपिव्यवसायादेदोषान्नभ्रमारोपनिश्चयइत्यतआहनचेतिनहीनसमर्थः जातौनि
विशेषणतोत्तीपावकम्भितद्विपानवपिनहियामारोपनिश्चयप्रतिबंधकत्वावच्छेदकदोषत्वरूपानुगतजातिमान्कश्चिद्दोषोऽस्तीस

प्रनिकम्पमात्रविषयंहिदृप्राचीत्याद्यानुमा

प्र०चिं०
८७

र्थः तथा च दोषत्वस्यैकस्यानुगतस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकस्याभावात् सामारोपसंशयस्थलीयन तत्तत्स्मरणसंबंधादीनां विशिष्य
प्रतिबंधकत्वाभिधाने महागौरवमिति भावः इतिपर्याप्ततयं थं पीत पंक्तिदसतरैदं रजतं सुरभि चंदनमित्यादि दोषविशेषाजन्योप
नीतभाने आनुमानिकादि विपरीतनिश्चयस्य भिन्नेंद्रियजन्यविपरीतनिश्चयस्य च प्रतिबंधकताया अनुभवसिद्धत्वेन यथोक्तनिय
मस्य व्यभिचारात् तत्साक्षात्कारभ्रम परस्य लौकिकसाक्षात्कारनिश्चयपरत्वे दिग्भ्रमादावि सत्संगतेः लौकिकप्रत्यक्षनिश्चयेतथाक्षिपमे ६४
पि दिग्भ्रमादौ व्यभिचारवारणाय लौकिकप्रत्यक्षानिश्चयान्यतद्विशिष्टबुद्धौ तदभाववन्निश्चयविशेष्यसामान्यस्य प्रतिबध्यप्रतिबंधकभा
वे दोषविशेषाजन्यत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदके आवश्यकतया सामारोपनिश्चयसत्वेपि दोषविशेषात् सामारोपसंशये बाधकाभावाच्च
केचित्तु इदं रजतं सुरभिचंदनमित्याद्युपनीतभानस्थले उक्तनियमो व्यभिचारी सत्वरसादेवाहनच जातैवेति न चेमस्यनवेमर्थः शेषप
र्ववादिसाधु उत्थापि व सात्मसाक्षात्कारित्वनिरूपितविषयिताशालि प्रत्यक्षसमानेंद्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षरूपस्यैव विपरीतनिश्चयस्य प्र
तिबंधकतया तद्विरहात्तथात्वे नयोपनीतभानस्याद्यानुमानिकादि विपरीतनिश्चयेपि पीतः शंखइत्यादिलौकिकभ्रमः संभवति प्रकृते च न त
था लौकिकप्रत्यक्षनिश्चयप्रतिबंधनतथा नियमात्तदुभयमिश्रयोर्मते तदिंद्रियजन्यसामारोपनिश्चयस्यैव सत्वाच्चेत्यपि प्रेमदृष्टान्तस्माहसा

राम०
८७

यस्य भिन्नेन्द्रियजन्यविपरीतनिश्च

क्षात्कारिण्यमे चेति साक्षात्कारत्वनिरूपितविषयिताशालिनिश्चये चेत्यर्थः साक्षात्कारिविशेषदर्शनमित्तिसमानेन्द्रियजन्यलौकिकप्र
त्यक्षरूपएव वा विपरीतनिश्चयस्तद्विरोधीत्यर्थः सुरभिचंदनमित्यादि दोषविशेषाजन्योपनीतभानं यस्यानुमानिकादिविपरीतनिश्च
यत्वप्रवेशः तद्धानिप्रयुक्तस्य प्रतिबंधकत्वापत्ते अनुभवसिद्धत्वात् प्रतिबध्यादिशि विषयिताविशेषप्रवेशः संशयेप्यभिचारवारणाय
प्रतिबंध्यादिशि निश्चयत्वप्रवेशः तच्च नियमएव प्रवेश्यतेन तु प्रतिबध्यतावच्छेदकेपि संशयं प्रत्यपि समानेन्द्रियजन्यलौकिकविपरी
तनिश्चयस्य विरोधित्वेन व्यर्थत्वात् सर्वसमाजयस्तत्वाच्च विषयिताविशेषोपि नियमएव प्रविष्टः न तु प्रतिबध्यतावच्छेदकेपि तत्प्र
वेशः व्यर्थत्वात्तत्प्रत्यक्षत्वमात्रस्यैव सम्यक्त्वादिति ध्येयं दिङ्मोहदशायां दोषविशेषजन्येदं मंदिरं प्राचीत्यादि दिक्भ्रमादावि
त्यर्थः आदि विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वाभावदर्शनादित्यर्थः पद्धातयाः दर्शनादित्सकारे प्रम्रोषादिपं दिक्न प्राचीत्याद्यानु
मानिकादिविपरीतनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वाभावदर्शनादित्यर्थः पद्धातया दर्शनादित्सकारे प्रम्रोषादिपं दिक्न प्राचीत्याद्यानु
मानिकादि ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादर्शनादित्यर्थस्तथा च दोषविशेषाजन्यत्वं विपरीतनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकेन विशेषतो
पमितिभावः यद्यपि च सुवासमंगोलवस्तु प्रित्तद्रव्यमपि वहित गच्छतीति सिद्धांतात्तत्र च द्रव्याभिघातेन च सुखोविपरीतक्षिपमा

प्रतिसंकुचत्संजनादिदोषविशेषजन्यत्वमोरगत्वभ्रमपरिहारः तथा दर्शनादिरितिपंदिक्न प्राची प्रतीत्योरगत्वाद्यानुमादिवि[illegible]परीत

त०चिं०
९८

तादृ ष

सुखादिसंबंध इति सिद्धांताद्व्यपीतः शंखः आद्ये सुखमित्यादिभ्रमस्य तादृशविषयितासंभवेऽपि दोषविशेषजन्यादिकृत्यभ्रमे शोरग
त्वभ्रमादेरुपनीतभानतया तादृशविषयित्वाभावादिदमसंगतं अत एव च तत्रैव व्यभिचारं गापलौकिकप्रत्यक्षनिश्चयानन्तद्विशि
ष्टबुद्धेस्तद्विपरीतनिश्चयसामान्यस्य प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावे दोषविशेषाजन्यत्वमपि प्रतिबध्यतावच्छेदके आवश्यकं तथापि
लौकिकत्वरूपविषयिताविशेषस्य व्यापकीभूतो भगवज्ज्ञानसाधा धारणसाक्षात्कारत्वनिरूपितविषयिताविशेषो लौकिकप्र
त्यक्षस्य दोषविशेषजन्योपनीतभानेऽप्यस्ति साचीत्वं साक्षात्करोमि उरगत्वं साक्षात्करोमीत्याद्यनुभवात् तद्विपरीतनिश्चयसामान्यप्रति
शविषयितावि ५ बध्यतावच्छेदके पितादृशेषशालिप्रत्यक्ष, निश्चयानन्तरमेव बुद्धं कं न तु लौकिकप्रत्यक्षनिश्चयानन्तरं नेनत्तत्र दोषविशेषजन्यप्रत्य
क्षस्य संग्रहः लौकिकसन्निकर्षजन्यतावच्छेदकं तु इदं यज्ञामीत्याद्यनुभवसिद्धं तथाप्यपि इतो लौकिकत्वरूपविषयिताविशेषः तेन दोष
जन्योपनीतभाने लौकिकसन्निकर्षस्य न व्यभिचारः न चेदं रजतमित्यादिदोषविशेषाजन्योपनीतभ्रमेऽपि रजतत्वं साक्षात्करोमीत्याद्यनुभव
साक्षात्त्वेन तादृशविषयितासत्त्वात् तत्राप्यानुमानिकादिविपरीतनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वापत्तिरिति वाच्यं तत्र रजतत्वं पश्यामीत्यनु राम०
भवस्य लौकिकविषयताशेषमत्त्ववज्जलत्वं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायस्यापि साक्षात्कारत्वनिरूपितविषयिताशेषमता ९८

२

द्धितिमणिकृतो निगर्वः ननु शंखो न पीत इत्यादिलौकिकचाक्षुषसत्त्वे पित्तपीतः शंख इत्यादिचाक्षुषभ्रमोऽपि दोषविशेषाजन्यत्व
स्य वस्तुप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे निवेशनीयमित्यत आह तत्रेति साक्षात्कारादिविपरीतदर्शनं चेत्यर्थः शंखः पीत इत्यादिभ्रमस्थल इति शे
षेणान्वयः पूर्वस्य सत्त्वेऽपीत्यादि प्रत्यक्षकर्तरि दोषाजन्यपीतत्वाभावग्रहस्य सत्त्वेऽप्यवसायादौ दोषाजन्यप्रामाण्यनिश्चयः किंच शंखो न
पीत इत्यादिरप्येष्यानुवृत्त्यात्मकतो लौकिकचाक्षुषनिश्चयसत्त्वे पित्तदग्निमध्यस्य रोगात्मनानन्तपित्ताद्यात्मकदोषात् पीतः शंख इत्यादिभ्र
मोऽप्यलौकिकप्रत्यक्षं प्रति विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावे दोषविशेषाजन्यत्वस्य वस्तुप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेऽपि वे
शनीयमत आह न चेति न वेत्यर्थः जात्यैवेति भ्रमे देतत्तीयादोषः दोषत्वरूपो धर्मः नहि दोषत्वमनुगतं जातिरस्ति किंतु समुदितार्थः त
थाच प्रामाण्यसंशयस्थलीयसकलदोषसाधारणस्य दोषत्वस्यैकस्यानुगतस्याभावात् तत्तद्दोषस्य सर्वं धीनामेव प्रातिस्विकरूपेणोप्र
तिबंधकत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं वा वक्तव्यम् एवं च तदपेक्ष्यानुव्यवसायादेः प्रामाण्यग्राहकत्वकल्पने [illegible] भावइति
ग्रंथं योजयति प्रामाण्यसंशयादीति घटवद्भूतलमित्यादिनिश्चये प्रामाण्यसंशयाद्भूतलं घटवन्नवेत्यादिसंशयवदित्यर्थः प्रामा
ण्यज्ञानेऽनुव्यवसायस्य प्रामाण्यनिर्णये प्रामाण्यसंशयः अनुव्यवसाये प्रामाण्यसंशयः ननु यथार्थं घटवद्भूतलमित्यादिनिश्चये भ्रमत्वसंश

चेतनहि दोषाजन्य

का

प्र०वि०
५५

याभूततसंबद्धत्वन्मवेत्यादिविषयसंशयस्तथाव्यवसायनिष्ठप्रामाण्यनिश्चयेपि भ्रमत्वसंशयाद्व्यवसाये प्रामाण्यसंशयः स्यात्
प्रामाण्यनिश्चयेस्वतःप्रामाण्यग्रहेपि भ्रमत्वाभावस्य स्वतोग्रहाभावाद्भ्रमत्वसंशये बाधकाभावादित्याशयेनाशंकते तेनेति ज्ञा
नमात्रं तन्निष्ठप्रमात्वं विरोधिबुद्धीति तदभाववैशिष्ट्यबुद्धीत्यर्थः भ्रमोत्तरमिति भ्रमत्वेन गृहीततन्निष्ठयोत्तरमित्यर्थः बाधक
ज्ञानेनेति तदभाववैशिष्ट्यज्ञानेनेत्यर्थः अन्यथासिद्धत्वेन भ्रमत्वेनागृहीतत्तेन विनापीति तदभाववत्यपीत्यर्थः तज्ज्ञानं तत्प्रकारकज्ञा
नेस्तीति तत्प्रकारकज्ञानत्वरूपसाधारणधर्मदर्शनादिति शेषः अन्यथासिद्धत्वापादकतया तन्निष्ठप्रत्वजादिनिष्ठं परिभूयमा
काप्यप्रामाण्यमस्य ज्ञानविषयत्वादिति तत्प्रकारकज्ञानविषयत्वरूपसाधर्म्यदर्शनादित्यर्थः विषये घटादौ तथा प्रामाण्य इति संश भारत
यस्य येतनेनसंबंधः अन्यथासिद्धिशंकयेति भ्रमत्वशंकासत्त्वेपीत्यर्थः व्यवसायस्येति अनुव्यवसायेन निश्चितत इति शेषः घटविष
यत्वे चेति सविषयकत्वे चेत्यर्थः अनुव्यवसायविषयत्वादिति अनुव्यवसायस्य ज्ञानत्वसविषयकत्वप्रकारकानुव्यवसायविषयत्वा
दित्यर्थः न संशय इति ज्ञानत्वसविषयत्वप्रकारकानुव्यवसायस्य ज्ञानत्वसविषयकत्वांशे भ्रमत्वसंशयाधीनो न संशय इत्यर्थः ज्ञानत्वं राम०
सविषयकत्वप्रकारकानुव्यवसायस्य ज्ञानत्वसविषयकत्वांशे भ्रमत्वाभावावच्छेदकतया तादृशानुव्यवसायत्वस्य ग्रहसत्त्वेन व्यवसा
५५

स्य ग्रहसत्वेनानुव्यवसाये प्रामाण्यांशे भ्रमत्वसंशयस्यैवासंभवानुनदधीनः प्रामाण्यसंभवद्विभावः अविषयेति निर्विकल्पक ज्ञानत्वविषय
त्वयोरिति ज्ञानत्वसविषयकत्वयोरित्यर्थः। तद्विषयकत्वमिति ज्ञानत्वसविषयकत्वप्रकारकानुव्यवसायत्व × ५

रा

मतस्य ग्रहसत्वेन व्यवसायस्य [illegible]नत्वसविषयकत्वग्राहकानुव्यवसाये ज्ञानत्वसविषयकत्वांशे भ्रमत्वसंशयस्यैवासंभवादिति भा
वः न स्यादिति प्रामाण्यप्रकारकानुव्यवसाये प्रामाण्यांशे भ्रमत्वसंशयाधीनः संशयो न स्यादित्यर्थः अनुव्यवसायस्येति प्रामा
ण्यप्रकारकभ्रमत्वस्येत्यर्थः प्रमात्वनियमादिति प्रामाण्यांशे भ्रमत्वसंशयाधीनः संशयो न स्यादित्यर्थः अनुव्यवसायस्येति प्रा
माण्यप्रकारकानुव्यवसायत्वस्येत्यर्थः प्रमात्वनियमादिति प्रामाण्यांशे भ्रमत्वाभावावच्छेदकत्वादित्यर्थः तथा च य[illegible] तेपि प्रा हे
माण्यांशे भ्रमत्वाभावावच्छेदकीभूतस्य प्रामाण्यप्रकारकानुव्यवसायत्वमित्यर्थः अन्यथासिद्धमिति ज्ञानत्वसविषयकत्वांशे द्रा
भ्रमत्वाभावावच्छेदकमित्यर्थः तेन विनापीति प्रामाण्याभावत्वपीत्यर्थः संभवतीति अनुव्यवसायस्य संभवात्तेनत्र संशय इति अ
नुव्यवसाये प्रामाण्यांशे भ्रमत्वसंशयाधीनो व्यवसायस्य प्रामाण्ये संशय इत्यर्थः प्रामाण्यप्रकारकानुव्यवसायत्वस्य प्रामा
फलितार्थसं ण्यांशे भ्रमत्वाभावानवच्छेदकत्वादिति भावः एवं च [illegible]स्य तद्भ्रमत्वमिति अन्यथासिद्धत्वं भ्रमत्वमिति योजना तात्पर्य
क्षेपेन ३ तथा च भ्रमत्वसंशयप्रश्नेति अनुव्यवसाये प्रामाण्यांशे भ्रमत्वसंशयप्रश्नेत्यर्थः तज्ज्ञानाज्ञानाभ्यामिति अन्यथासिद्धत्वं [illegible]
~~ति [illegible] भ्रमत्वसंशय [illegible] इति अनुव्यवसाये प्रामाण्ये [illegible]~~ अनुव्यव

६३ ६

प्र०चि० सापरस्य प्रामाण्यांशे प्रामाण्यनिश्चयानिश्चयाभ्यामित्यर्थः अनुव्यवसाये प्रामाण्यनिश्चयसत्वे तस्यैव प्रतिबंधकत्वान्न तद्

१०० निश्चये च भ्रमत्वसंशयप्रसक्तिरतोऽनुव्यवसायः स्वेवा ज्ञानादिति भावः यद्यपि प्रमात्वनिश्चयस्य कुतो भ्रमत्वसंशयविरोधित्वं

परस्परभावाभावरूपत्वाभावात् न च प्रमात्वस्य भ्रमत्वाभावव्याप्यतया विरोधदर्शनविधया तज्ज्ञानस्य भ्रमत्वसंशयविरो

धित्वं प्रमात्वभ्रमत्वयोर्विशेष्यभेदेनैकत्र सत्वेपि नि[illegible]च्छिन्नभ्रमत्वाभावाभावाधिकरणताप्रयोजकत्वरूपभ्रमत्वाभावव्याप्य

५ सा त्वस्य प्रमात्वेऽसत्वादिति वाच्यं अनुव्यवसायादिनास्वरूपतः प्रमात्वनिश्चयेपि भ्रमत्वाभावव्याप्यतया तन्निश्चयात् न च पुरोवर्तिनि

प्रमात्वग्रहकतया तद्वत्वग्रहे तदभाववत्वग्रहासंभवात् भ्रमत्वग्रहासंभवः भ्रमत्वस्य तदभाववत्वघटितत्वात् इति वाच्यं भ्रम

त्वस्य तदभाववत्वांशे निर्द्धर्मितावच्छेदकतया तद्वत्वग्रहसत्वेपि तद्ग्रहसंभवात् न च तदभावव्याप्यदर्शनमेव तदभावावच्छेदकी व

भूतधर्मदर्शनमपि तद्विशिष्टबुद्धिविरोधि तथा च भ्रमत्वाभावावच्छेदकीभूतधर्मदर्शनविधया प्रमात्वनिश्चयो भ्रमत्वसंश

यविरोधीति वाच्यं तदभावावच्छेदकीभूतधर्मस्यापि स्वरूपतो निश्चयो न विरोधी किंतु तदभावावच्छेदकत्वेन तत्र च प्रकृते नास्ति राम०

अनुव्यवसायादिना स्वरूपत एव प्रामाण्यनिश्चयात् तदभावावच्छेदकत्वं तु व्याप्यतासिद्धं न तदभाववत्वसंसर्गप्रकारभेदेन १००

संबंधेन तदभाववत्वं संसर्गप्रकारकभेदेन व्याप्यदर्शनावच्छेदकधर्मदर्शनयोर्भेदः स्वव्यापकतदभाववत्वसंबंधेन तदभाववच्छेदकसंबंधा
वच्छिन्नभेदान्यव्याप्यदर्शनावच्छेदकधर्मदर्शनयोर्भेद इत्यत्र ४

व्याप्यदर्शनावच्छेदकधर्मदर्शनयोर्भेदः स्वव्यापकतदभाववत्वसंबंधावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नभेदः ... दर्शनावच्छेदकधर्मदर्शि
नयोर्भेदः व्याप्यदर्शनेन तदभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्यत्वस्य प्रकारत्वात्तथापि आवांतरधर्मावच्छेदेन तदभावो निश्चितः स्वरू
पतस्तद्धर्मनिश्चयोपि तद्विशिष्टबुद्धिविरोधी तथा च पनयुरुषेण प्रमातृत्वावच्छेदेन भ्रमत्वाभावो निश्चितस्तस्यापि न प्रामाण्यसं
भ्रमत्वसंशयाधीनः प्रमात्वसंशयः संभवतीति मणिकृतो निर्गवः स्वतस्तत्र भ्रमत्वादिसंशयं विनापि प्रामाण्यसंशयस्वा
नुभवसिद्धत्वान्न प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वसंभवः स्यैव तत्र प्रामाण्यस्य तत्त्वे प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिरूपं बाधकमभिधाय स्व
व्यभूतलस्मितादौ भ्रमत्वसंशयाद्युटादिसंशयानुपपत्तिर्बाधकमाह स्वमिति भ्रमत्वापि घटवद्भूतलस्मितासादौ प्रामाण्यविनि
४टा श्चयातिरिक्तस्थलेपि न विषयसंशयः स्यात् न त्वयैव संशयः इत्यर्थः एवं मते स्यादिति शेषः संनिहितं बाधकमुद्भुद्धं शंकते न च वा
मितिनुसत्वादित्तीसंते नान्विता प्रामाण्यसंशया तद्भ्रमत्वाभाववसंशयात्तेन ... संशयः आनाभावादिति निश्च
योत्तरकालीन विषयसंशयः एवं भ्रमत्वसंशयप्रस्ताव स्पत्वे मानाभावादित्यर्थः सर्वत्रेति विषयनिश्चयसत्त्वेपीति शेषः संशयसंभवेत
निश्चयोच्छेद इति कुचिदप्रामाण्य [redacted]
तानिश्चयसत्त्वादिति ... विषयत्वरूपसाधारणधर्मदर्शनरूपसंशयकारणसत्वादेव संशयोपपत्तेरित्यर्थः २४

[redacted]श्चयसत्त्वे विषयसंशयानुत्पादस्यानुभवसिद्धस्योच्छेदप्रसंगः आमारापसंशयेपीति मा आरोपसंशयोत्तरं निश्चिते विष
येविषयसंशयाप्रभुपमेपीत्यर्थः तस्येति ह्यामारापसंशयस्येत्यर्थः ननु भ्रमापि साधारणधर्मच ज्ञानं न सर्वविदः किंतु आ
हभ्रमत्वसंशयमिति भ्रमत्वादिसंशयमित्यर्थः आदिपदात् प्रमात्वपरिग्रहः ननु निश्चिते विषये भ्रमत्वादिसंशयं विना कथं न सं
शयोत्पादः विनाकारणाभावं कार्याभावस्यासंभवात् न च तद्भाववविशिष्टबुद्धौ तन्निश्चयस्य प्रतिबंधकतया तन्निश्चयसत्त्वादेव च सं
शयानुत्पाद इति वाच्यं तर्हि भ्रमत्वादिसंशयेपि निश्चयसत्त्वे संशयोत्पादस्यासंभवात् प्रतिबंधकसत्त्वादिति चेन्न भ्रमत्वादिज्ञा
नाभावविशिष्टतद्विपरीतनिश्चयस्य तद्विशिष्टबुद्धिप्रतिबंधकतया भ्रमत्वादिसंशयं विना निश्चिते विषये संशयानुत्पादात् भ्र
मत्वादिसंशये च तन्निश्चयसत्त्वेपि भ्रमत्वादिज्ञानभावविशिष्टतद्विनिश्चयस्य प्रतिबंधकस्याभावात् संशयोत्पादात् ननु भ्रमत्वा
दिज्ञानस्योत्तेजकत्वेनाभावः लाघवात् विपरीतनिश्चयत्वेनैव प्रतिबंधकत्वं च विपरीतनिश्चयसत्त्वेपि भ्रमत्वादिसंशये विषय
संशयस्यानुभवसिद्धत्वात् प्रामाण्यकं गौरवमिति वाच्यं तादृशस्थले सामावात् यत्र प्रथमतोऽयं न वेत्यनिश्चयपत्तदनुव्यवसाय
स्तत आमाराप्यामारापको ग्रुपस्थितिस्ततः आमारापादिसंशयस्ततो विषयसंशयस्तत्र आमारापा आमारापकोपस्थितिकाले नि

ग्रपविनाशाच्च चंशयपूर्वकाले विषयनिश्चयस्यैवाभावात् तं च पश्चादनुव्यवसायेमानसोऽयं स च प्रामाण्याप्रामाण्यविषयनद
भावोपस्थितिरूपः तत्रापि चतुर्थ्यं स्मरणोनिषयसंशयोत्पादेनबाधकं तत्पूर्वं विषयनिश्चयासत्वात् न च पश्चादपेक्षाबुद्ध्यात्मको ३
यं नघट इतिनिश्चयस्ततो मानसोऽयं स प्रामाण्याप्रामाण्योपस्थितिरूपोऽनुव्यवसायः ततः प्रामाण्यादिसंशयः ततो विषयसंदेहस्त
त्र पश्चाद्वायोपेक्षाबुद्ध्यात्मको वस प्रामाण्याप्रामाण्योपस्थितिरूपस नघट इतिस्मरणात्मको निश्चयः ततस्तदनुव्यवसायः त
तः प्रामाण्यादिसंशयस्ततो विषयसंशयस्तत्र च विषयनिश्चयस्य विषयसंशयपूर्वसत्वसंभव इतिवाच्यं तत्र स्मरणाविसंवादेन संशया
भ्युपगमेऽपि स्थितिविरहात् स्मरणोकाविसंवस्य संशयपनिर्णयत्वात् एतेन पश्चात्तद्विशेष्यकघटप्रकारकं ज्ञानं सञ्जातवान् प्रामाण्यप्रा
माण्ये ब्रूतं तद्भावो वेत्येवं स्मरणानंतरं तस्यां घटस्मृतौ प्रामाण्यसंशयोऽनंतरं स घटवान्नवेत्यादिसंशयस्तत्र स्मरणात्मकस्य नि
श्चयस्य पूर्वं दृष्टित्वसंभव इतिनिरस्तं तत्रापि स्मरणाविसंवादेन संशयाभ्युपगमेऽपि स्थितिविरहात् स्मरणोकापत्तापस्यादोषत्वादिति चेन्नः
प्रामाण्यादिज्ञानस्यानुमेजकत्वे पश्चादपि स्यादनुव्यात्मकस्य व निरूक्तसमरूहात् तं च न स्मरणात्पोऽनिश्चयस्तत्र च स्मरणाद्यापत्तापापत्ते
किंच पश्चादपि मे वसनघट इत्यादि निश्चयेऽपि प्रथमतोऽप्रामाण्यसंशयस्ततः स घट इत्यादिनिश्चयोत्पत्तिस्ततो हित्तीयं स्मरणाद्धेवसघ

स्म २

प्र० चिं०
१०२

३ वः। यं च रजतविपरीतनिश्चयोत्तरानाहार्यदोषविशेषाजन्यतद्विशिष्टबुद्धित्वं भ्रमत्वज्ञानमिममनुगम इति वाच्यं प्रमामात्र
टोनवेमादिसंशयः तत्प्रवानतद्विशेष्यकत्वे तद्भिन्नत्वादिप्रकारकज्ञानं प्रमानवासघटइत्यादिप्रमारूपसंशयात्मकसमूहालंबननि
श्चयप्रसक्तो द्वितीयस्तु रजतएवस्ववटोनवेत्यादिसंशयस्तत्र च रजतद्वयापत्त्यापत्तेः तत्रैव निश्चयस्य विप्रसावुद्धिरूपत्वे रजतत्वाप
सापादननिश्चयेनि भारोप निश्चयविरोधिज्ञानत्वेनानुगमादिसाऽऽ तदसत् भ्रमत्वादिज्ञानानामरुदितविरोधिनिश्चयस्य संशयरूपत्वेन प	दे
साधारणतद्विशिष्टबुद्धिप्रतिबंधकत्वादेव भ्रमत्वादिसंशयं विनानिश्चयसत्वे संशयानुत्पादसंभवेन तादृशविशेषणकारणत्वा
नेमानाभावात् संति विरोधिनिश्चये भ्रमत्वादिज्ञानरूपविशेषकारणाभावत्वे विपरीतनिश्चयोत्तरतद्विशिष्टबुद्ध्यनुत्पादेपि विशि
ष्टबुद्धिसामान्यांशाद्यसदुर्वारतया विरोधिनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वावश्यकत्वात् भ्रमत्वादिज्ञानस्याप्युत्तेजकत्वावश्यकत्वाच्च
भ्रमथाविरोधिनिश्चयसत्वे भ्रमत्वादिसंशयादस्य संशयानुत्पत्तेः प्रतिबंधकसत्वे कारणसहस्राणामप्यकिंचित्करत्वात् वि
वयामासप्रनिश्चयविरोधित्वेनाप्यनुगमाः संभवः विरोधित्वस्य प्रतिबध्यप्रतिबंधकतावच्छेदकभेदेन भेदात् स्वरूपतो भ्रमत्वज्ञानस्य
प्रामाण्यनिश्चयप्रतिबंधकत्वे मानाभावाच्च न चैवं भ्रमत्वादिज्ञानानामनुगमाद् उत्तेजकत्वमपि कथमिति वाच्यं उत्तेजकानानुगमस्यापि	राम०
सत्वादिति दिक्। अप्रथेति प्रामाण्यप्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तं तत्र [illegible] पदइति किं तु स्वस्य स्वज्ञानत्वविशिष्टज्ञानत्वाद्यैसंशये इति भावः। प्रा	१०२

संशा

रघु: माण्यसंशयादिति इदं प्रमाणं वेत्याकारकसंशयादित्यर्थः न तत्प्रामाण्यमिति तादृशसंशयविषयस्यैव प्रामाण्यत्वमुचितं तमि पद्धति
त्प्रकारकत्वं तु निश्चितं न तथा संशयविषय इति नैतस्य प्रामाण्यत्वमिति भावः एतन्निश्चयादिति नैवं प्रकृतमुपयुक्तमेव च प२
प्रामाण्यत्वादिति भावः भवतु एतस्यैव प्रामाण्यत्वं तथाप्येतस्यापि संशयः अनुभवसिद्धः सत्वानुव्यवसायेन तस्य निश्चयप्रकर्षस्यादिसा
हस्य तत्तावदिति इदं तद्वति तत्प्रकारकत्वं प्रामाण्ये तद्वतीत्यादिरूपेणार्थः तद्वत्त्वमिति प्रामाण्यं वेति शेषः तथा चेति अप्रमाया अनु
व्यवसायेन व्यवसायस्य इदंत्वरजतत्वविशिष्टविषयत्वाविषयीकरणे तच्च प्रमाणत्वानुपपत्तेरिति भावः युक्त्यंतरमाह अन्यथेति ध
र्मिणा इति धर्मितावच्छेदकांशे स्वतः प्रामाण्यग्रहवदित्यर्थः अयं च प्रसाध्यांगको दृष्टान्तः अवर्जनीयमिति रजतत्वप्रकारकत्वं गृह्णन्त स
एव रजतत्वविशिष्टविशेष्यकत्वमपि चेद्गृहीतं तदा प्रामाण्यग्रहे विशेषादिति भावः दृष्टान्तासिद्धिं परिहरति अत एवेति धर्म्यंशे धर्मिता
वच्छेदकांशे अनुभवास्वीकारेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकोभयमेव तद्विषयत्वमित्येवमिति किं त्विदमिति अत्र स्वरूपेणेदंत्वादिर्विषयो बोध्यः ननु तत्र
इदंत्वमपि प्रकारस्तथा सति तदंशे स्वतः प्रामाण्यप्रसंगात् अत इदंत्वरजतत्ववैशिष्ट्यं पुरोवर्तिनो नानुव्यवसायविषय इत्यभिप्रायः यथा
संगतेऽप्रकारकत्वेनेति प्रकारिताविशेषणत्वेनेत्यर्थः यद्वा प्रकारकत्वेन प्रकारितासंसर्गेण ज्ञानमिति शेषः नन्वनुव्यवसाये प्रकारिता

ज्ञा०
प्र० चिं० ज्ञानेकिंभानमितितदस्याशंकांनिराकरोतिअमथेतिप्रकारित्वस्यानुव्यवसायाविषयत्वइत्यर्थः प्रकारत्वावीतिप्रकारितावीवी
१०३ त्यर्थःरजतत्ववैशिष्ट्यस्यपुरोवर्त्तिन्यवितरतत्समवायस्यतदर्थत्वेतत्तीयार्थत्वेइदंरजतत्वेइदंरजतत्वेनेमुद्देश्यत्वापत्तिरित्य
र्थः।नन्वनुव्यवसायस्येदंत्वरजतत्वादिविशिष्टेदंविषयकत्वाभावेअनुव्यवसायस्यधर्म्मिणिरजतत्वेदंत्वादिप्रकारकत्वेमानाभा
वात्तस्यधर्म्मिशेनिष्प्रकारकत्वापत्तिरित्यतआहतथाचेतिअनुव्यवसायेरजतेदंत्वादिप्रकारकत्वाभावेचेत्यर्थः।धर्म्मिणीतिध
र्म्मिशेअव्यवसायस्येदंत्वरजतत्वप्रकारकत्वेइत्यर्थः।विषयेधर्म्मिणितस्यव्यवसायस्यनिर्विकल्पकत्वनिष्प्रकारकत्वउपसंहरति
अतइतिवर्हिर्विशेष्यकज्ञानेमनसोस्वातंत्र्यादितिभावः।नचुवहिर्विशेष्यकेज्ञानेमनसोऽस्वातंत्र्यादिसत्त्वेकिंनामास्वातंत्र्यंअंनतावद्व
स्तुरादिरूपप्रमाणांतरासहकारेणाजनकत्वंदविकल्पादिमूलभूतज्ञानस्यवहिरर्थविषयकस्यप्रमाणांतरासहकारेणापित्वंउत्पत्त
न्नदर्थोपस्थितिसहकारेणमनसाजननात्परमाण्वादिरूपवात्तवेम्यादिसंशयप्रमाणांतरंविनापिकोद्युपस्थितिधर्म्मिज्ञानसं
हकारिणाजननाञ्चनवाज्ञानाद्यसहकारेणाजनकत्वंनहिमहत्तेव्यवसायस्योपनयसहकारिणावहिर्विशेष्यकज्ञानजननंवाधका राम०
भावात्तनचमनोवहिरंतरोभयविशेष्यक।ज्ञानेप्रमाणांतरस्यांतरेणसमर्थंपरमाण्वादिरूपवान्नवेम्यादिसंशयस्तानोभयविशेष्यक १०३

२ विशिष्टस्य धर्मिणो विशेषितांशे विशेषणतयैव भानात्। अस्तु वा बहिरर्थघटितो यथा तथा नियमस्तथापि सुखत्वादिमति सुखत्वादि २
३ विशेष्यकत्वादावित्यर्थः। आदिपदाद्रजतत्वादिप्रकारकपरिग्रहः। अस्वातंत्र्यादित्यस्य विशेषित्वप्रकारित्वयोरनुपस्थितिं विना ज्ञानजन्यत्वासं

भवादित्यर्थः विशेषणज्ञानस्य विशिष्टबुद्धौ हेतुत्वादिति मणिकृतो निर्गर्वं इति चेन्न। प्रतियोगिताभाववद्बुद्धिवाधिश्लेषितत्व × ३

इति वाच्यं गौरोऽहं सुखवानित्यादिशरीरात्मभेदबुद्धिविलयापत्तेः न च मनो बहिरंतरुभयमुख्यविशेष्यकत्वे समर्थमिति वाच्यं तादृश
नियमे मानाभावात् तस्य हेतुत्वेऽपि सति विरहाच्च प्रामाण्यभाने रजतत्वादिप्रकारकत्वरूपांतरर्थघटितप्रामाण्यभाने वा बाधकाभावः अथ
बहिर्विशेष्यकत्वस्य पुरोवर्त्तिविशेष्यित्वप्रकारित्वयोरप्यनुपस्थितयोरेव प्रकारत्वमिति नैयायिकस्यापि सिद्धांतात् तत्प्रम
या पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वरजतत्वप्रकारकत्वयोरपि भानानुपपत्तेर्मा पन्नये प्रामाण्यभानानभ्युपगमेऽपि तयोर्भानाभ्युपगमात्
किंच तद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वं न प्रामाण्यं किंतु विशेष्यितासंबंधेन तद्विशिष्टत्वे सति प्रकारितासंबंधेन तद्वत्त्वमेव प्र
४ धी माण्यं लाघवात् तज्ज्ञानं च विशेष्यितादेः पूर्वमनुपस्थितावपि संभवति तत्र विशेष्यतादेः संसर्गतया विशेषणतया भानादिति अत्रो वा
धी च्यते प्रामाण्यसंशयान्यथानुपपत्त्या प्रामाण्यनिश्चयप्रयोजकसामग्रीकल्पनावश्यकत्वेऽनायत्या तद्वति तत्प्रकारकत्वानुपस्थितिविर
शिष्टतत्प्रकारकज्ञानमेव ज्ञाने तद्विशेष्यकत्वप्रमस्वं प्रति प्रतिबंधकं कल्प्यते स्वरूपेणेदंविशेष्यकत्वं रजतत्वादिप्रकारकत्वं
२ धा तु ज्ञाने गृह्यत एव इदं रजतत्वेन जानामीत्यनुभवस्य दुरपह्नवत्वात् रजतत्वादिविशिष्टविशेष्यकत्वप्रमस्वं मन्मेव तादृशरजतत्वादि
प्रकारकज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वात् एतेनाभ्यासदशापन्नेऽपि न संवादिप्रामाण्यसंशयः किंतु क्वचिदेव तथा च प्रत्ने न प्रामाण्यसंशय

अपि तेन तत्तन्निश्चयस्यैव प्रतिबंधकत्वं कल्पनीयं लाघवात् प्रतिबंधकल्पनामपेक्ष्य रूपप्रतिबंधकसंकोचस्यैव उचितत्वात् इति परास्तं। भेदरूपस्य
परस्परं विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावेनानंतप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावप्रसंगात् ५७

प्र०चिं० स्तत्र भ्रामारोपसंशये किं बाधकमिति निरस्तं भ्रामारोपाग्रहाभावविशिष्टस्य व्यवसायस्य साध्यान्यत एव तद्विशेष्यकत्वप्रसक्तस्य प्र
१०४ तिबंधकत्वात् अथैवं तत्तच्छंशयान्यभ्रामारोपाभावविशिष्टबुद्धेरेव भ्रामारोपनिश्चयो विरोधी लेव कल्प्यतां प्रतिबध्यप्रतिबंधक
भावानंतरकल्पनामपेक्ष्य १ लघुतरप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावे विच्छेदकसंकोचे विशेषणानपेक्षस्यैव लघुत्वादिति चेन्न भ्रमत्वा
सत्ये मारोपनिश्चये [illegible] प्रतिबध्यतच्छंशयान्यभ्रामारोपाभावविशिष्टबुद्ध्यनुत्पादप्रयत्नतः तत्तत्प्रतिविशेषस्य हेतुत्वे पि
तथा वक्तव्यमिति महागौरवापत्तेः तच्छंशयान्यत्वस्य तच्छंशयभेदरूपस्य परस्परं विशेषणविशेष्यभावेनानंतप्रतिबंधक
तरकल्पनमपेक्ष्य लघुप्रतिबंधकतावच्छेदकसंकोचस्योचितत्वादिति परास्तं भेदरूपस्य परस्परं विशेषणविशेष्यभावे विनिगम
काभावेनानंतप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावप्रसंगात् न चानभ्यासदशापन्नज्ञानेपि सर्वत्र न भ्रामारोपसंशयः किंतु क्वचिदेव तथा च
उप पत्र भ्रामारोपसंशयस्तत्र भ्रामा[illegible]संशयहेतुत्वेन [illegible]स्य दोषस्यैव भ्रामारोपनिश्चयप्रतिबंधकत्वं कल्प्यतामन्यत्र तु स्वतः भ्रामा शुद्धः
रोपग्रह एव नास्तीति वाच्यं दोषाणामननुगतत्वादिति ग्रंथानुयायिनस्तु रसतां इदं रजतमिति व्यवसायानंतरमिदं रजतत्वेन रामः
जानामीत्यनुव्यवसायानुपपत्तेः प्रतिबंधकीभूतस्येदंत्वप्रकारकव्यवसायस्य सत्वेन इदंत्वविशिष्टविशेष्यकत्वग्रहास १०४

रजतत्वादिप्रकारकत्वे पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वमपि भासते परंतु रजतत्वादिप्रकारकत्वे रजतत्वादिविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वं 6

मवात्तन्न च तस्मिन्नेदमंशे नाविकल्पकत्वेमेवेतिवाच्यं ज्ञानातिरिक्तपदार्थस्य किंचिद्धर्मप्रकारेणैव प्रकारत्वनियमात् तद्वद्विशेष्य
कत्वतत्प्रकारकत्वोभयविषयकप्रमात्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकम् अत एव प्रमेत्यभासत एव न तु रजतं इदं रजतत्वेन जानामीति इति निवाच्यं इदं रज
सा। तेन जानामीत्यनुव्यवसायोपि उभयविषयकप्रमात्वस्य प्रतिबंधकसत्वेपि रजतत्वप्रकारकत्वभानवद्रजतत्वविशिष्टविशेष्यकत्वभानस्यापि
दुर्वारत्वापत्तेः किंच ज्ञाने तद्वद्विशेष्यकत्वभानं मा भूत् अप्रामाण्यभाने च किं बाधकं न हि तद्वद्विशेष्यकत्वतत्प्रकारकत्वमात्रं प्रामाण्यं र
जतरंगयोरिमे रंगरजते इति विपरीतभ्रमेऽतिव्याप्तेः किंतु तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वं अवच्छिन्नत्वं च इदमेव तद्विशिष्टं एत
त्प्रकारकमिति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबंधविशेषः स च संसर्गमर्यादया प्रतिभाति न ख्यात् पुरोवर्तिनि रजतत्वादिमत्वज्ञाने पि रज
तत्वादिविशिष्टविशेष्यकत्वरजतत्वादिप्रकारकत्वमनुव्यवसायो भासत एव एवं रजतत्वावच्छिन्नत्वं न भासते। अवच्छिन्नतासंबंधेन तत्
प्रकारकत्वविशेष्यकं तद्वद्विशेष्यकत्वप्रकारकप्रमात्वं प्रतितादृशविशिष्टप्रामाण्यानुपस्थितिकालीनानुव्यवसायस्य प्रतिबंधकत्वा
त्तेन च व्यवसायत्वस्यैकस्यानुगतस्यानु[illegible]भावात् कथं मनुगतरूपेण प्रतिबंधकत्वम् ननुगततानामेव प्रतिबंधकत्वे तन्मतेपि प्रा
माण्यसंशयस्थलीयतत्तद्व्यवसायव्यक्तेः प्रामाण्यसंशयानुकूलतत्तद्दोषव्यक्तेर्वा प्रतिबंधकत्वस्य [illegible]वचतया: न च स्वतःप्रामाण्य नि
कु स्व

प्र०वि० अप्रपेवाधकाभावइतिवाच्यंतद्धितितत्प्रकारकज्ञानत्वेनानुगमात् अर्थेतद्धितीयानुव्यवसायएवमापनपेक्ष्यंप्रामाण्यभानंन
१०५ वविशिष्टप्रामाण्योपस्थितिवद्धितीयानुव्यवसायसामग्र्यपुन्नेजिकेतिवाच्यंद्धितीयानुव्यवसामग्रीत्वास्यानुगतस्याभावात्तत्तत्
कारणविशेषव्यक्तीनांशक्तिस्विरूपेणान्येजनकत्वेतदभावानांपरस्परंविशेषणविशेष्यभावेविनिगमकाभावेनानंतप्रतिबध्यप्र
तिबंधकभावापत्तेर्नचानायत्याऽनंतप्रतिबंधकभावोऽभ्युपेतयइतिवाच्यंतथासंतितद्व्यक्तित्वेनैवात्प्रामाण्यसंशयस्यैवासंभवत लो
तद्व्यवसायव्यक्तेस्तत्तद्विषयव्यक्तेर्वाप्रतिबंधकत्वस्यैवोचितपाऽभ्यन्नस्त्वतःप्रामाण्यग्रहस्यदुर्वारत्वादितिचेन्नः द्वितीयानुव्यवसा
येपिप्रामाण्यभानस्यानभ्युपगमात् अप्रयेतत्प्रामाण्यभानाभिधानमेकदेशिमतेन नचतथापिगुरुमतेव्यवसायेस्वतःप्रामाण्यमपि
बाधकाभावः तादृशविशिष्टव्यवसायस्यप्रतिबंधकस्यपूर्वमभावादितिवाच्यं प्रामाण्यसंशयाद्यनुपपत्त्याकार्यसहभा
वेनतादृशविशिष्टव्यवसायस्यानुगतस्यप्रतिबंधकत्वकल्पनात् किंचगुरुमतेव्यवसायेव्यवसायघटितयाप्रामाण्यभानमेवनसंभ
वतिलौकिकविषयत्वसहानवस्थितसामानाधिकरण्यप्रमासस्याघमस्यप्रतिविषयस्यहेतुतयाविशेषणत्वलौकिकविषयत्वघटित राम०
सामानाधिकरण्यप्रमासत्वाप्रतःसंयुक्तसमवायस्यासमवेतमानसप्रत्यक्षहेतुतयाव्यवसायेव्यवसायभानासंभवात्अवसायो १०५

सत्तिशाक्वालेव्यवसायेविषयलौकिकसन्निकर्षयोरभावात्आमारोपेपिलौकिकसन्निकर्षाभावाज्ज्ञानंचज्ञानेतरविषयकलौकि
कप्रत्यक्षप्रत्येवविषयादेर्हेतुत्वमितिवाच्यंज्ञानेतरत्वमवैशेष्योखादितिप्राञ्चःअन्येतुआमारोपसंशयोर्मध्यानुपपन्नासामान्यतः
आमारोपप्रत्यक्षेविशिष्टआमारोपोपास्यतेहेतुत्वंकल्प्यतेतेनआमारोपापत्तिरितिविनाःनुव्यवसायादिनानआमारोपप्रह
अयेचद्वितीयानुव्यवसायेआमारोप[illegible]भिधानमेकदेशिमताभिप्रायेणान[illegible]विशिष्टआमारोपोपस्थितेःआमारोपप्रत्यक्ष तु
त्वावच्छिन्नंप्रतिहेतुत्वेअवसायविरहदशायामपिरवंशःआमारोपघटकपदार्थानमुपस्थित्याविशेष्यविशेषणामिति
न्यायेनमानसआमारोपप्रत्यक्षंनस्यादिष्यपन्नीवविशे[illegible]णामितिन्यायेनआमारोपप्रत्यक्षस्येवासिद्ध्यापत्तेःअथविशेष्यिता ष
घंशेलौकिकआमारोपप्रत्यक्षत्वंकार्यतावच्छेदकंद्वितीयानुव्यवसायेप्रथमानुव्यवसायोपनीतविशेष्यित्वादिविषयकआमा
रोपमानसत्वेचेष्टत्वात्अन्तरवायेद्वितीयानुव्यवसायेनआमारोपग्रहणाभिधानमपितादृशसंगच्छतेइतिचेन्नतथासतिविशि
ष्टआमारोपोपस्थितिंविनापिविशेष्यितासंबंधेनरजतत्वादिविशिष्टवत्वेसतिप्रकारितासंबंधेनरजतत्वादिमत्तत्रूपसआमा नु
[illegible]प्रथमानुव्यवसाये[illegible]पनीतमान्नेबाघकाभावात्तत्रपिशेष्यितादेःसंसर्गत्वात्तत्स्वाबगाहस्येवआमारोपत्वात्नचज्ञाना
यो

प्र० चिं० शेलौकिकप्रत्यक्षात्मकप्रामारोपप्रत्यक्षत्वंकार्यतावच्छेदकंप्रथमानुव्यवसायेऽछूरवलप्रा[redacted]मारोपमानस्यचैवत्वादिति
१०६ वाच्यंव्यवसायोत्पत्तिकाले[redacted]ज्ञानोपस्थितिसत्वेप्रथमानुव्यवसायेऽपनीतज्ञानविशेष्यकप्रामारोपमानस्यदुर्वारत्वा
पत्तेः प्रथमानुव्यवसायेऽछूरवलप्रामारोपभानाभ्युपगमेतदनंतरं रजतत्वप्रकारकत्वं रजतत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नं नवेत्यादिसंशया
यानुपपत्तेश्चेतिमैवंविशेष्येविशेषणमितिन्यायेनाभावादिप्रत्यक्षवत्प्रामारोपप्रत्यक्षस्यानभ्युपगमात्तन्नैवमनवच्छेतिवाच्यं
ॐ:। वीजांकुरवदनादित्वादिरिति संक्षेपः उक्तमेवार्थं प्रयोगारूढमाह तस्मादिति अनभ्यासदशेति अनभ्यासदशापन्नं यत्प्रामाण्योत्पत्तिप्र
रागवधिकृत्तीपक्षरागाहत्तिसंसर्गविषयीभूतंयज्ज्ञानप्रामारोपप्रकृत्वादिमतिघटत्वादिप्रकारकत्वमित्यर्थः प्रकदल्लयाद्य ये
तितिअनुपदमेवविवेचनीयासांशापिकत्वादितिस्वाश्रयोयत्तिस्तरागावधिकत्तीपक्षरागाहत्तिसंशयविषयत्वादित्यर्थः अत्रा
ले पिप्रसेकदेवाहतिरनुपदविवेचनीयापरयात्यत्वादितिसिद्धसाधनमित्ययेतनेनान्वेपः ननुपरमाग्रायात्यत्वंवक्तेऽअंतत्वा ने
हस्तस्यापीतितथाचमानुपदअवच्छेघाप्रसिद्धिरितिभावः ननुघटत्ववतिघटत्वकारकत्वंयाचतत्वाप्रयायत्घत्वेसतियात्यत्वमिति
साधमीपंतचाहमदूमतइतिमिश्रमतेचेत्यपिबोध्यंतस्यापीत्सप्रशंकत्तेनचेतिग्रात्यप्रामाण्येतियात्यप्रामाण्यप्रत्यक्षःग्राहकत्सा राम० १०६

अर

पीतिहेतुकत्वेन नैयायिकाभिमतस्यापीत्यर्थः तद्रूपेत्यस्य पाग्राह्याभासारोपकापेक्षपापुक्त्वाभावात् भिन्नत्वाभावात् तस्य ग्राह्येति तद्ग्राह्यआ
भारोपस्य ग्राह्यत्वेन परामुपगतस्य भामारोपस्य घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादेराश्रयस्य तदसमाचग्राह्यत्वेसाध्ये इत्यर्थः आभासा
४ अर्थस्य रोपेति तादृशआभासाश्रयस्यापि आभासएवानुमितीश्वरज्ञानादेस्तद्धेतुकत्वेन विषयवाधादनुमितेरआभासारोपस्यादित्यर्थः आभासानुमि
तेरपि आभासारोपघटकतया घटत्वविशिष्टाद्यवगाहित्वेन घटत्ववतीत्यादि आभासारोपाश्रयत्वादिति भावः अग्राह्यआभासारोपापेक्ष्येति
पाठे ग्राह्याभासारोपस्य ग्राह्यत्वेन नैयायिकाभिमतस्य घटत्ववतीत्यादेरा[illegible]स्तथा च पूर्वोक्तएवार्थ इति। अनभ्यासदशापन्नेति अय ५
अनभ्यासदशापन्नत्वाश्रयो सन्निकर्षणावधिकत्वतीयस्मरणे ह्यग्निसंशयविषयीभूतं पञ्जीनआभासारोपप्रवृत्तत्वादिमतिघटत्वा
दिप्रकारकत्वमित्यर्थः पक्षे हेतोः सत्त्वप्रदर्शनाय भक्तार्थकमनभ्यासदशापन्नपदं स्वरूपकथनं न तु पक्षतावच्छेदकप्रविष्टार्थकं वि
प्रतिपत्तौ तस्य पक्षतावच्छेदकाघटकतया अन्यतेन रूपेण पक्षत्वेऽर्थान्तरापत्तेः अनभिमेदेपि घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादेरभिन्नत्वे
नाभावत्तेकत्वाद्धेन च यस्य विषयविशेषघटितआभासारोपत्वाश्रयो सन्निकृष्टतीयस्मरणोसंशयएव न जातस्तत्र तत्स्वरूपासिद्धिर्वा स्यात्
यतस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वमावश्यकमिति वाच्यं घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादेः व्याप्तिस्विके रूपेणैव पक्षत्वात् तस्य पक्षत्व

प्र० चिं० हिर्भावादेवस्वरूपासिद्धिविरहात् अन्यथा तस्य पक्षत्वे घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादेतद्विशेषणोपादाने पि तत्र स्वरूपासिद्धेर्दुर्वा
१०८ रत्वात् न च तत्रैव तद्विशेषणमिति वाच्यं काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानित्यादाविवाश्रयासिद्ध्यापत्तेः न च घटत्ववति घटत्वप्रकारक
त्वादिना प्रातिस्विकरूपेणानपक्षत्वमपि तु सामान्यतः प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन तथा च यस्य विषयविशेषणं हि तत्प्रामाण्य
पदप्रवृत्तिनिमित्तस्य तत्रोपस्थितौ न संशयस्तत्र भागासिद्धिवारणाय तस्य पक्षतावच्छेदकं घटत्वादिकत्वमावश्यकमिति वाच्यं प्र
मापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वे साध्येपि स्वपक्षसामान्यतः प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तपरत्वेन तदाश्रयया च प्रामाण्यत्वस्य प्रतियो
गिनो ऽमापत्तेः प्रसिद्धसाध्याप्रसिद्ध्यापत्तेः विशिष्य घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाद्येकैकपरत्वे पटत्ववति पटत्वप्रकारकत्वादे
प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तान्तरे ऽंशतः सिद्धसाधनापत्तेः न च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेनांशतः सिद्धसाधनं न दो
षायेति वाच्यं साध्ये सुपदस्य प्रामाण्यवति प्रामाण्यप्रकारकत्वपरतायां दृष्टान्तदृष्टकीभूतप्रामाण्ये ऽंशतो बाधापत्तेर्विप्रतिपत्तौ
घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिरूपेणापक्षतया प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनात्र पक्षत्वे ऽर्थान्तरापत्तेश्च एतेन ज्ञानं यदि न घटत्वव राम०
ति घटत्वप्रकारकत्वे धर्मिज्ञानत्वात् यत्स्याद् घटत्ववति घटप्रकारकत्वमनेकत्रोपस्थितौ न संशयस्तत्र भागासिद्धिवारणाय तस्य पक्षताव १०८

छेदकघटकत्वमावश्यकं साक्षेचरवाश्रयपदं तत्तज्ज्ञानआक्षेपंरंपस्तं तावच्छेदकावच्छेदकावच्छेदेवसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वान्ना
शतः सिद्धसाधनमन्यथास्वाश्रयपदस्य सामान्यतः प्रसीद्धघटत्वप्रकारकधीश्रयपरत्वे यावत्तद्व्याप्यत्वाभावस्य चात्वनीमा
पेन सर्वत्र सत्वात् सिद्धसाधनापत्तेरिति कस्यचित्प्रलपितमप्यपास्तं तस्य प्रसृतावच्छेदकघटकत्वे विप्रतिपत्तेन रूपेणापस्य
त्वादर्थान्तरापत्तेः किंतु ज्ञानभेदेनशामारापभेदमते वस्तुगत्यापज्ञानत्वाव्यक्तिरुक्तरत्तीयस्यरोगत्रयामारापसंशयः प्राप्ति
त्विकरूपेणातत्तज्ज्ञानवृत्तिघटत्ववत्तिघटत्वप्रकारकत्वादिनाप्रसीद्धसतत्तज्ज्ञानयात्यत्वाभावः साधनीय इति दिक्॥ नस्वा
श्रयपरात्यमिति ज्ञानभेदेपि घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादेरभेनैयस्य पदं सामान्यतः प्रसीद्धतत्तघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादिप्र
= रंयावत्वेन चाश्रयो विशेषणीयः अन्यथा सकलशामारणाश्रयस्य सर्वैविषयकेश्वरादिज्ञानयात्यतयाशामारापनुमितेरपिशामा
व ५ रापघटकत्वेन घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वाघाश्रयत्वात्व्याप्यतयाचबाधापत्तेर्न चतथापि सर्वविषयकत्ववति सर्वविषयकत्वा
दैसर्वांतर्गतत्वेन यावत्स्वाश्रयस्याप्यात्यबाध इति वाच्यं तस्याप्रसत्वात् घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादिकं प्रतिज्ञानमन्यदिति
मतेनुस्वाश्रयपदं तत्तज्ज्ञानव्यक्तिपरं प्रसत्तापि तत्तज्ज्ञानवृत्तिघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादिनेनुक्रमेव तथाचेतज्ज्ञानवृत्ति

प्र०चिं० घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वंनैतज्ज्ञानग्राह्यमितिपरास्तं अन्यथासामान्यतोघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वाद्याग्रप्रपरत्वेयावत्त्ववि
१०८ शेषणस्याप्युक्तमेणावरूपकतयाकुत्रापिघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वस्यमतौयावद्घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वाग्रप्रयाह्यत्वासत्वे
नसिद्धसाधनापत्तेर्ननुस्वाग्रप्रयाह्यत्वाभावस्यसिद्धावपिपरतोग्राह्यत्वंनसिद्धंग्राह्यत्वेपितुदुपपत्तेरित्यतःसाध्यांतरमाहस्वाग्र
याह्यतिरिक्तेतिननत्ववाधः नैयायिकसिद्धप्रामाण्यानुमित्यादेरपिप्रामाण्यघटकतयाघटत्वादिमत्त्वावगाहित्वेनघटत्ववतिघटप्र
कारकत्वाद्याग्रप्रयतयास्वाग्रयाह्यातिरिक्तत्वाभावात्तन्नचस्वाग्रप्रयपदंनसामान्यतोघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वाद्याग्रप्रयपरमपितुतद
ग्रपः स्वोपलक्षिततत्तद्व्यवसायपरमितिवाच्यंअसिद्धसाधनापत्तेर्गुरुत्वाच्च यायिकसिद्धप्रामाण्यानुमित्यादिनापिप्रामाण्यग्रहस्वीका नै
रादितिचेन्नस्वाग्रयातिरिक्तमात्रयाह्यत्वस्यसाध्यत्वात्स्वाग्रयातिरिक्तमात्रंयाह्यत्वंचयावत्स्वाग्रयाह्यत्वेसतिग्राह्यत्वंनातोवा
धतादवस्थ्यंस्वपदंसर्ववत्परंस्वीकृतंघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादिपरंनैविलप्रामाण्याग्रयसर्वविषयकभगवज्ज्ञानादिमादाय
प्रामाण्यानुमितिमादायअन्यवाधवारणायवावत्त्वोपादानंयदितुज्ञानभेदेनघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादिकंविभिन्नंतदातुस्वाग्र राम०
यपदंतत्तद्व्यवसायव्यक्तिपरंयावत्त्वंचनोपादेयंतथाचैतज्ज्ञानहत्तिघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वंयतज्ज्ञानाग्राह्यत्वेसतिग्राह्यमितिप्र १०८

फलितमितिदिक्। स्वाश्रयेसतीतिसप्तमीमहिम्ना स्वाश्रयसामानाधिकरण्यं संशयविशेषणं लभ्यते तथा च स्वाश्रयसमानाधिकरणसंशयं
संश प्रत्युत्तरतृतीयक्षणवृत्तिसंशयस्तद्विषयत्वादिसार्थः स्वपदं परं सीकृततप्रामाण्यपरं तन्निष्ठं स्वरूपासिद्धव्यवसायोत्पत्तिस्ततो नु
व्यवसायः ततः प्रामाण्यग्रहोपस्थितिस्ततः प्रामाण्यसंशय इति क्रमेण व्यवसायचतुर्थक्षण एव प्रामाण्यसंशयोत्पत्तेर्न च द्वि
तीयक्षणे स्वव्यापकनीयत्वं विवक्षितं तच्च चतुर्थक्षणोत्पत्तीति वाच्यं गुरुमतेऽप्रयोजकत्वापत्तेः प्रामाण्यग्रहस्वापात्मकव्यवसा
यस्य तृतीयक्षण एव विनष्टतया निरुक्तविषयत्वे संशयासंभवरूपस्यानुकूलतर्कस्यासंभवादिति चेन्न यत्र सत्वे घटः प्रामाण्यं प्रामाण्यं वे
घ ति समूहालंबनस्मरणात्मको व्यवसायस्ततो घटविषयकं ज्ञानमिति स्मरणोत्पत्तिधर्मिज्ञानं ततस्तृतीयक्षणे घटविषयकज्ञानं प्रमान
ति वेति प्रामाण्यसंशयसंभवात्स्वभावः अत्र संशयविषयत्वमात्रोक्तावयं घटो न वेत्यादिसंशयविषये घटत्वादौ व्यभिचारस्तत्र घटत्व
तीत्यादिप्रामाण्यग्रह्यत्वाभावविरहादततदुत्तरतृतीयक्षणवृत्तीति अयं घटो न वेत्यादिसंशयस्याप्य [redacted] घटइत्यादिव्यवसायोत्तरतृतीयक्षणा
वृत्तिरेव नेति न व्यभिचारः तदुत्तरक्षणवृत्तिसंशयविषयत्वोक्तावपि अयं घट इत्यादि निष्प्रये प्रामाण्यसंशयाधीनसंशयविशेषणं

क्षण इति संशयविषयत्वमादाय स्थाणुत्वे व्यभिचारः स्यादतो ध्वंसघटिततृतीयत्वलक्षणाभावयुक्तरेति ध्वंसघटिततृतीयत्वं २४

प्र० वि० टत्वादौ व्यभिचारोऽतस्तृतीयेति प्रामाण्यसंशयाधीनार्थसंशयस्य चतुर्थक्षणादिवृत्तेरेवेति तन्न व्यभिचारः तत्तृतीयक्षणावृत्ति
१०५ संशयविषयत्वमित्युक्तो यं स्थाणुर्न वेति संशयः ततो विशेषदर्शनं ततोऽयं स्थाणुरिति निश्चयस्तत्र पूर्वं तृतीयत्वं च तद्ध्वंसाधिकर
णकालध्वंसानधिकरणत्वे सति तद्ध्वंसाधिकरणत्वं तत्तत्पदं च यद्व्यवसाय अनेन तृतीयक्षणे प्रामाण्यसंशयोऽनुभवसिद्धानाद
शयात् किं विद्वद्व्यक्तिव्यवसायं ननु स्वाश्रयसामान्यपरं तथा सस्रनादौ संसारे सर्वस्मिन्नेव क्षणे घटत्ववतीत्यादि प्रामाण्यप्र
यत्नाध्वंससत्त्वेन तद्ध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणक्षणस्यैवाप्रसिद्धेस्तद्व्यक्तितृतीयक्षणावृत्तिपुरुषांतरीयसंशयमा
दाय घटत्वादावव्यभिचार इति स्वाश्रयसमानाधिकरणेति संशयविशेषणं न च पुरुषांतरीयसंशयोपि तत्पुरुषीयसाश्रयस
मानाधिकरण एवेति तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं स्वाश्रयपदस्य तद्व्यक्तिपरत्वात् तथा च तद्व्यक्तिसमानाधिकरणतर्ह्यनुत्तरक्ष ६५
तीयक्षणावृत्तिसंशयविषयत्वादिसमर्थः विषयत्वं च कोटित्वपर्याप्त्यधिकरणत्वं नातः प्रामाण्यसंशयमादाय प्रामाण्यघटका
र्थे व्यभिचारः अयं घटविषयकज्ञानं स घटः प्रामाण्यप्रामाण्ये वेति समूहालंबनस्मरणात्मको व्यवसायस्ततस्तस्मिन् व्यवसाये रामः
प्रामाण्यसंशयोऽनंतरसंशयस्तत्तद्विषयत्वमादाय घटत्वे व्यभिचारः एवं यत्राप्ययं घट इति ज्ञानानंतरं घटत्वतदभावोपस्थितिः १०५

नं २

ततःपक्षेघटोनवेतिसंशयस्तुचतद्विषयत्वमादायघटत्वेऽभिचारःपवनादौअपंचवइतिद्वानंततःसमवायेनघटाभावोयत्स्थितित्वतोवृथः
समयायवान्नवेतिसंशयस्तुचतद्विषयत्वमादायसमवायेऽभिचारस्तुनआमारोपाश्रयतालत्वाभावाभावादितिचेन्नतदुत्तरेस्तुनतत्प
दिनयसीसृतआमारोपाश्रयपदघटकेरुत्तरन्तीयसृगोतस्यपसःआमारोपरोपसंशयोनतद्धर्मादिपतघ्यक्तिरूक्तत्वात्संशयप
दंचकोटितारूपविशेषपताविशेषलाभायपतिवध्यपतिवंधकाभावात्मकानुकूलतर्कास्फोरणायवानतुसंशयत्वंहेतुघटकंपसप
ष्टांतसाधारणस्यमापमतनुरूमतोऽसाधारणस्यचसंशयत्वस्यानुगतस्यैकस्यदुर्वचत्वात्प्रयोजनविरहवत्त्वात्तेनसंशयप
दवाच्यत्वंसंशयत्वंसर्वसाधारणमनुगतंसुवचमित्यपिनिरस्तंतथापिव्यर्थविशेषणत्वादितिनकाप्यनुपपत्तिःआमारोप नु
तिनचाआमारोपसंशयजन्यरसिकसंशयविषयेघटत्वेऽभिचारइतिवाच्यंनैवमासेनाआमारोपसंशयजन्यसंशयावि भैवे
षयत्वस्यविवक्षिततात्तत्रचैवंआमारोपस्यापिआमारोपवर्तिआमारोपप्रकारकत्वरूपेयाआमारोपज्ञानआमारोपसंशयाधीनसंश
यविषयतयास्वरूपासिद्धिरितिवाच्यंआमारोपपदेनयसीघटवृत्तिघटत्वप्रकारकत्वादिरूपआमारोपविरोधिनोघटत्व
प्रकारकत्वाभावस्यघटत्वाभावस्यघटत्वेववृत्तिघटत्वप्रकारकत्वरूपआमत्वस्यचोक्तत्वातननचयचार्थविशेषेआमारोपसंशया
भा

प्र०चिं० हितसंशयः कदापि नतु तत्र तथार्थे अभिचार इति वाच्यं तद्घटितप्रामाण्यपक्षीकृततदाश्रयत्वाभावस्य साधनीयत्वादिति न वैय
११० र्थ्यमपि स्वरूपासिद्धिः धारावाहिकाप्रामाण्यसंशयस्थले तु ज्ञानान्तरे तत्संशयस्य विशेषणाज्ञानविधया पूर्वं सत्त्वेऽपि तत्संशयजन्यत्वाभा र
दप्रामाण्यतदीयज्ञानप्रामाण्योपयपसंहृत्यैवनजन्यसंशयस्य च विषयत्वान्न च न च तन्नद्प्रामाण्यसंशयत्वेन जनकत्व
विवक्षितमिति वाच्यं कुत्रचिदपि तथा जनकत्वाभावात् अप्रामाण्यसंशयस्य निश्चयप्रतिबंधकतायां अन्येजनकत्वादिति चेन्न
दू जन्यत्वं हि इन्द्रेजनकतया प्रयोज्यत्वं तथा च प्र[illegible]त प्रामाण्यविरोधिविषयकबुद्ध्यनाक्रान्तत्वविशिष्टधर्मावच्छिन्नप्रतिबंधकता
कसंशयाविषयत्वं हेतुरिति न कोपि दोषो हेतुद्वयस्य घटत्वादावर्थे अभिचारस्तु दूरे अन्यार्थे निश्चिते योति स्वार्थे घटत्वादौ अर्थसं
शयः घटत्वादौ संशयः प्रामाण्यासंशयं विनेति अर्थे निश्चितेऽर्थसंशयस्यानुत्पत्ते गुरुमतं नितरां स्वमतं मिश्रो परमतं निराकर्तुं
तन्मतसिद्धस्य व्यतिरेकं साधयति विवादेति विवादेति या हर्त्तुं यह आत्यविषयः तथा च स्वाश्रयाविषयकः प्रावकृ इति विं
षयकसंशयः घटप[illegible] द्वेपक्षीकृतघटात्ववत्वित्वद्विशेष्यकत्वप्रकारकत्वादिपरं पक्षत प्रामाण्यग्रहप्रतिबंधकाभावविहितत्वेन वयहे विशेषणी राम०
यः तेन न सिद्धसाधनमेवं तृतीयविशतिपन्नौसा ध्यपद्य द्वितस्मिन्न तत्सर्वमत्रापि बोध्यं हेतौ च तद्रूपनिश्चयत्वेन पावतावि शेषितत्वात् संशयस्य ११०

दर्वकालीनत्व

रामर्शनीयः संदिह्यमानत्वं च तच्च संदिह्यमानत्वं बोध्यं तेन धर्म्मितरे संदिह्यमाने ज्ञानत्वादेर्न व्यभिचारः अमतस्सर्वं एवं वदितिज्ञा
नमेदेन प्राग्रूपभेदमते प्रकारान्तरेणानुमानमाह यद्वेति अत्र हादिति एतत्पदार्थयस्त्रियापार्थमनभ्यासदशेसादिविशेषणांन
अ तुल्यावर्त्तकं स्व तत्पदेनैव विशेषणाभावात् यामारोपानुमित्यात्मकं तं ज्ञानं निश्चयस्यैतदुक्तं प्रमावद्गन हमित्यादि निश्चयस्य विष चै
यत्वाद्यारणायसाध्ये कालीनान्तं निश्चयपुविशेषणं एवं तत्तीपक्षराग्रह्ने त्वं नीतोवा धनादवस्थेयं । एतज्ज्ञाननिश्चयपानं तर्तिनन्तीपक्ष भि
राइति शेषः तातो ज्ञानत्वादेर्व्यभिचारः संदिह्यमानत्वादिस्य अत्र ज्ञानेदमादिः अमयाघंर्मीतरे संदिह्यमाने ज्ञानत्वादेर्व्यभिचार
पत्तेः एवं च साध्ये पि ज्ञानइति परस्यापि अमयात तीपक्षगोज्ञाने संदिह्यमाने घटत्वादेर्व्यभिचारापत्तेरिति । कृतदाश्रया
श्रयत्व इति साध्य इति शेषः बाध इति असिद्धिरित्यर्थः सर्वस्यैव यम्याविषयत्वादिति भावः संबंधियरत्वेन समभिव्याहृतपरत्वेन स
मभिव्याहृतेसिंय स्वीकृतमामात्यपर अमयासमभिव्याहृतपरत्वाभावेननुतत्वमेनत्वं वास्वत्वं तदन्यत्वमेतदमत्वं
वापरत्वं मितमतम्याहतदिति त्वया स्वतेरवाभ्रपुमाखत्वे परिशेषेराखाभ्रपाघ्रा तथेतेन अमयायायात्वमित्यस्य विवरणं परतोया
सात्वमिति त्वाभ्रपातिरिश्चमात्रयात्वयमित्यर्थः नु किंचिदित्यनेनास्वरसोदर्शितः तद्वीजं तु एवं निश्चमेरावतोयात्वलाभाव प्रसाध्यपक्ष्या

तथा च मितिभाव: त्वविशिष्ट्याह्य

प्र०चि०
११२

तेनैव हेतुना त्वाग्रव्याप्तिरिक्तमात्रग्राह्यत्वस्य परतोग्राह्यत्वं साध्यमित्यनुमानद्वयं कल्पने गौरवमिति ननु प्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यत्वा
भावे प्रामाण्यग्रहः कथं स्यादित्यतः स्वमते प्रामाण्यज्ञानप्रकारमाह प्रथमं चेति व्यतिरेकिणेति वह्निविशेष्यकज्ञानमिदं वह्निमदिति प्रवृ व्य२
त्त्यनवच्छिन्नं दाहसमर्थविशेष्यकं प्रवृत्तिजनकत्वादित्यतिरेकिणेत्यर्थः आद्यात्तदंशे भ्रमत्वेनेति प्रमा नास्तीति शङ्कारूपो यः पक्षः पक्षा
न्तःस एव निराकरणहेतुत्वादंऽः तस्य भयेन तत्प्रतियोगिज्ञानं विनाऽनुपपत्तेरित्यर्थः तथा चेदं वाक्यं प्रतियोगिज्ञानपूर्वकं अभावज्ञा
नपूर्वकत्वात् इत्यनुमानेन प्रतियोगिज्ञानं विनाऽभावज्ञानासंभवादिति तर्कसहकृतेन प्रमासिद्धिरिति भावः तद्विषयेति प्रमासिद्धौ प्रमा
सविषया ज्ञानत्वादित्यनुमानेन प्रमाविषयसिद्धिरित्यर्थः तद्दृष्टान्तेनेति सामान्यतः सिद्धप्रमाविषयदृष्टान्तेनेत्यर्थः ज्ञेयत्वादिने
ति वह्निविशेष्या दाहप्रकारकज्ञानविषयो ज्ञेयत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थः इदं च प्रामाण्यविशेषस्योक्तव्यतिरेकिसाध्यस्य प्रसिद्धयेऽन्त
द्वाभ्यां पक्षधर्मताबलादिति साधारणवादे स्फुटं न च व्याघातः तदंशे भ्रमत्वेन प्रमासिद्धौ वह्निज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादित्यतिरेकि
णैव पक्षधर्मताबलात् प्रामाण्यविशेषलाभोऽपि किमनेनाव्यतिरेकिणेति वाच्यं एतस्याप्युपायान्तरत्वादिति भावः सामान्यतद्वत्त्विज्ञानतत्पे राम०
राध्य व कुत्र विह्निज्ञानिरित्यर्थः तत्सिद्धौ वह्निविशेष्यकाज्ञानवच्छिन्नत्वसिद्धौ न साध्याप्रसिद्धिरिति वह्निविशेष्यकज्ञानमिदं वह्निमदिति प्र ११२

कारानवच्छिन्नं दाहसमर्थविशेष्यकप्रवृत्तिजनकत्वादिति व्यतिरेकिणि नसाध्याप्रसिद्धिरित्यर्थः नन्वेवमन्वयिनैव पक्षधर्मताबलाद्
द्विज्ञानस्य सामान्यविशेषसिद्धेः किमनेन व्यतिरेकिणेति वाच्यं ज्ञातत्वरूपेण पक्षतेत्युक्ते च विह्वन्हिज्ञाने प्रमात्वे ज्ञातेपि प्रवृत्तिजनकवह्नि
ज्ञाने इदं वह्निविशेष्यकं ज्ञानं वह्नित्ववृत्तिप्रकारानवच्छिन्नमित्याकारकस्य निश्चयं प्रमवृत्तेरनुपपत्तेः तस्यासिद्धेः अत एवोक्तं सामान्यतः
विशिष्येति हेतुसामानाधिकरण्येन हेत्वभावसामानाधिकरण्येन च निश्चयादित्यर्थः ननु व्यतिरेकिणा वह्नित्ववृत्तिप्रकारानवच्छि
न्नत्वं साध्यं तद्धि न ज्ञेयत्वहेतुकानुमानेन प्रसिद्धं न हि वह्निर्वह्नित्ववृत्तिप्रकारानवच्छिन्नज्ञानविषयः ज्ञेयत्वादिति साधनीयमभि
चारात् तस्मात् ज्ञानादपि तादृशसाध्याप्रसिद्धेः असिद्धौ वा किं ज्ञेयत्वहेतुकानुमानेनेत्याशंक्य निराकरोति न चेति साध्यं व्यतिरेकिणा
साध्यात्वाप्रसिद्धिमिति ज्ञेयत्वहेतुकानुमानेन सामान्यतः प्रमात्वस्यैव सिद्धिरिति भावः वह्निज्ञानस्येति वह्निविशेष्यावृत्तिज्ञा
नविषयत्वं साध्यमानमित्यर्थः वह्निविषयकप्रमान्तरेति वह्नित्ववृत्तिप्रकारानवच्छिन्नत्वादित्यर्थः यद्यपीत्यमुक्तं ज्ञेयत्वहेतुमा अ
स्ता नेन पक्षधर्मताबलात् न वाच्यविकवह्निप्रमासिद्धावपि वह्नित्ववृत्तिप्रकारानवच्छिन्नत्वरूपेणासिद्धेः अनुमितेर्व्याप्यकतावच्छेदकप्र
कारकत्वनियमात् तस्यानुपस्थितत्वाद्यनुपस्थितौ प्रथमं तदनुमानस्य अर्थत्वात् तथापि स्फुटत्वादित्यनुयोगस्य दोषान्तरमाह

संबंधितः एतदुपलक्षणं परवाक्यश्रोत्रप्रमातेन प्रतियोगित्वेन वा प्रमानुमेयाआद्येः प्रसिद्धिः द्वितीयप्रमात्वे

प्र० चिं० ११२

तर्हीति ननु परकीयप्रामाण्याज्ञानानवतारेपि स्वीयप्रामाण्यनिश्चयानुपपत्त्यैव प्रामाण्यप्रसिद्धिरेव व्येत्यत आह स्वपरमिति ननु प्रामाण्यस्य
ज्ञातत्वापि प्रामाण्यं निश्चेतुमिष्यत आह प्रामाण्यमिति अज्ञानात् अज्ञातप्रवृत्तत्वात् अपि नास्तीत्यानिष्टप्रकारकव्यतिरेकिणापनुपयोग इत
पिद्वयानुसंवादिप्रवृत्तिर्विसंवादिप्रवृत्तिकारणाविचित्रकारणाजन्मात् तद्विलक्षणकार्यत्वाददृष्टवदित्यनुमानादेव पक्षधर्मता
बलेन प्रामाण्यात्मकवैचित्र्यसत्त्वमिति सत आह प्रवृत्तीति प्रवृत्तिनिष्ठसंवादित्वप्रकारेण समर्थः तद्धेतुज्ञाने ति संवादिप्रवृत्तिहेतु
ज्ञाने समर्थः उक्तरूपप्रामाण्यस्येति उक्तरूपप्रामाण्यत्वेन विशेषः वैचित्र्यत्वेनैव तस्य मानादिति भावः प्रामाण्यं बोध्यमिति जन्मान्तरीये समर्थः
सर्वनामेति सामान्यतः सर्वविषयकस्य स्मरणासहकारेण समर्थः विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादौ आदिपदाद्धितत्ववति [redacted] वि
त्वप्रकारकत्वपरिग्रहः स्वतः प्रामाण्ये इति प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वनिषेधे इत्यर्थः संग्रहपदार्थं दर्शयति अत्रेदमस्वरसबीजं विशेष्यत्वस्य
मात्रस्यैकत्वस्य चैकस्याभावात् कथं सामान्यतः स्मरणं न च विशिष्यैव स्मरणीयं प्रवृत्तवत्त्वात् प्रामाण्यस्य पूर्वम् अननुभ
वादिति वाच्यं अप्रवृत्तिबीजाद्विज्ञानप्रामाण्ये तथात्वासंभवादिति। एतस्य सुग्रहत्वेपि प्रवृत्तौ पिपक्षं प्रामाण्यं दुर्ग्रहमेवेत्यत आह
ततएवेति अप्रामाण्यशंकाविधूननस्य ततोपि भावादिति भावः साध्यवाजहत्तीत्यादिज्ञानं प्रवृत्तिहेतुरिति योग्यतां प्रतिपत्तुत्व

हर राम० ११२

तिव्याप्तेनाहत्तदेव धेतिननुपक्षधर्मताबलादपिव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नमेवसिध्यतितद्वतीयमिदि कंनुनत्तथाऽप्रामाण्याभावमा
माण्याभावप्रामाण्ययोर्भेदादित्यत आहतदनंतरमिति अर्थाद्व्यतिरेकानुमानात्। अयमितिसाहसमर्थविशेष्यक इत्यर्थः इद
ववह्निभ्रमेऽश्रातीवाधवारणाय वह्न्यावच्छिन्नमभागासिद्धिवारणायवह्नित्वेनेति अनुभवोनिश्चयात्मकोऽनुभवः नातोऽनिश्च
येभागासिद्धिः अनुभवत्वघटनान्नहेतुपक्षतावच्छेदकयोरभेदः तदभाववतीतिवह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकार
कताश्रयोनेत्यर्थः अवह्नीति अवह्नित्वन्निर्यावह्नित्वप्रकारकतातदाश्रयोनेत्यर्थः इतित्वमवच्छेदकतासंबंधेनतथावावच्छि
न्नवह्नित्वप्रकारकताश्रयोनेतिप्रसितार्थः ननुयथाश्रुतंननप्रतियोगिनोवह्नित्वाप्रमात्वरूपत्वाभावानयमुपरतेनताकवह्नित्वप्रमा
श्री अ
द्वा
आपेः इदंजलमित्यादिचतुष्टयातिव्याप्तेश्चकिंचयथोतेवाधएवस्मात्तद्वह्निस्वनिमन्नादेरपितत्प्रकारत्वात्तनचविवक्षितेनपर्वा
भेदः वह्नित्वासंताभाववद्विशेष्याभावाम्यांभेदात् विशेष्याद्वृत्तेस्वविशेष्याद्वह्निप्रकारकवंच~~त्वमितिवा~~ऽयंवह्निर्युजोरविसमहा
दंवनप्रमायाप्रतिव्याप्तेः भ्रमेऽपितेवाधापत्तेश्चइदंत्वांशेपरिमाणाद्वेरपिप्रकारत्वात्तनचवह्नौवह्न्यारूपिप्रकारकत्वंविवक्षितमि
तिवाच्यं अस्यापिवह्नित्वाप्रामाण्याभावानात्मकत्वात् लोहितोवह्निरित्यत्रापितत्सत्वात्तनवह्नित्वप्रकारकप्रतियोगिकत्वेननदमा

न्याः
कृ २

त्यर्थः ननु ३ पो १२

नाप्रामाण्य ३

प्र० चि० वस्यैव च सिषाधयिषितत्वादिति चेन्न वह्न्यवच्छिन्नवह्नित्वप्रकारितात द्वत्वन्नेसमर्थात्तद्व्यक्तिताचवह्नेवेतत्प्रकारकं ज्ञानमि
११३ तिमतीतिसिद्धावच्छेदकतासंबंधेन वेधत्वतिवह्न्यविशेष्यकोनेतिअव्यक्ति विशेष्यकोनेसमर्थः ननु पर्याप्त्या तत्तत्व्यक्तियोगिनो
वह्नित्वाश्रमारोपात्मकत्वाद्वह्निगुंजावह्नीति प्रमाद्याप्रेन प्रथमभेदः विशेषणाविशेष्यभावभेदेन भेदात्तवह्नित्वेतिवह्नि
त्वानधिकरणे तत्प्रकारकोनेसमर्थः न च प्रथमाभेदः इत्थाधिकरणत्वाभावप्रवेशात वह्न्यवृत्तीति वह्न्यवृत्तिर्या वह्नित्वप्रका
रकताताद्वन्नेसमर्थः न च तृतीयाभेदः वृत्तित्वाद्यताभावतद्वद्न्योन्याभावभेदाभ्यां भेदादिति दिक् इदाहसमर्थेति दारसमर्थेनेज्ञा
विशेष्यकप्रवृत्तिजनकतांशेवह्नित्वप्रकारकनिश्चयत्वादिसमर्थः तेन वह्निगुंजयोर्गुंजावह्नीति विपरीतभ्रमे अभिचारेनवाचाज्ञा
दितेजो विशेष्यकवह्नित्वप्रमेदाहजनान विशेष्यकवह्नित्वभ्रमोजलव्यभिचारः अग्रतादृशप्रपत्त्यप्रलोपधानं न सार्वविकं तु ज्ञे
य॰ ग्रहीतपदत्ज्ञानकार्य्यकारणाभावात्तत्स्वरूपयोग्यतावच्छेदकापरिचयेऽज्ञेयंसुग्रहतरं चेमतः तदुपेक्ष्य हेत्वंतरमाहदाहस ॐ
मर्थेति अत्र च प्रथमे साध्ये दाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारताकनिश्चयत्वादिसमर्थः तेन वह्निगुंजयोर्गुंजावह्नीतिज्ञा राम०
नेन व्यभिचारवह्न्यवह्न्योर्वह्नित्वज्ञानेव्यभिचारणायनिश्चयेतिनिश्चयत्वं च दाहसमर्थ्यासमर्थयोर्वह्नित्वप्रकारकामत्वमितिएवंद्विती ११३

४ वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारक[illegible]त्वरूप२

पक्षाद्धेपि तत्तीपे च निश्चयत्वं नोपादेयं व्यर्थत्वात् एवं षष्ठेपि चतुर्थपंचमयोक्तप्रथमवदित्यलं विस्तरेणेति प्रदेवेतन्नैव
मित्येव पाठः प्रतियोगिहेत्वभावयोरेव व्याप्तेरभिमतत्वात् पक्षेषमिति पाठस्तु सामान्यादिकः साध्याप्रसिद्धौ तदभावाप्रसिद्धेरिति
ध्येपन नुमामारोपवद्व्यामारोपमपि स्यान्मनोदुर्ज्ञेयमिति कथं तदभावोनुमेयइत्यत आह तन्नेति तर्कप्रमायां परिच्छिद्यत इत्य
नफवाधावतारे निर्विषयवाधनिश्चयानंतरमिति स्मर्थः स्मृत्युपनीतइतिस्वभेदेस्मृत्युपनीते सतीमर्थः मन्यत्वमनसा न न ज्ञानं मे
तत्राप्यनुमानादेव तज्ज्ञानमित्याह मानान्तरेणेति न चाप्यामारोपाप्रसिद्धौ कथमनुमानावद्धद्वह इति वाच्यं वह्नित्वप्रकारकत्वेन
ज्ञानं पक्षीकृत्य वह्नित्वाभाववद्वृत्तिशेष्यकप्रवृत्तिजनकत्वहेतुना वह्नित्वाभाववद्वृत्तिशेष्यकत्वसाधने नोक्ताहार्यमारोपप्रसिद्धेरि
ति भ्रमामारोपस्य परतस्त्वेमीमांसकस्याप्यविवादादिति भावः वह्नित्वप्रकारकत्वादीति प्रसक्तसाध्याभावरूपेसमर्थेर्व्यापकत थ
येति पतस्मादिननुभ्रमामारोपप्रसिद्धावपि तदभावरूपसाध्याप्रसिद्धावकथं व्याप्तिग्रह इत्यत आह पक्षत्वभावेतिभावाभिन्न
साध्याभावेनमर्थः नांतिनेति प्रतियोगिनः साध्यस्याज्ञानं विना तदभावज्ञानासंभवादिति भावः भावव्यापकत्वेति भावरूपसाध्या
भावेनमर्थः तेन विनापीति भावग्रहे प्रतियोगिज्ञानानुपयोगादिति भावः इतरेति आकाशेतरेमर्थः तादात्म्यसंबंधेनेति भावः इतराभी

प्र॰चि॰ न्याभावः आकाशेतरान्योन्याभावः पृथिवीत्वादिहेतुस्थलेपक्षस्येतरापि साध्यप्रसिद्धिसंभवादाकाशत्वेनरूपसामारोपविशि
११४ ष्टानुमितिस्समामारोपभावविशिष्टानुमितिःनकथंचित्तत्संध्यप्रमितिसमनंतरंतृत्येदः[redacted]सामारोप अप्रसामारोपाभावः स्यानुमित्सनंत
रंसाध्यविशेष्यकानुमित्सनंतरंतेनैवहेतुनेति पूर्वोक्तेनैवहेतुनेत्यर्थः तथैवेज्ञानेप्रसामारोपविशिष्टेतिअप्रसामारोपाभाव
= विशिष्टानुमिति[redacted]रित्यर्थः समानप्रकारकसिद्धेरजनकत्वान्नसिद्धसाधनेनमितिभावः तदेवसिद्ध्यादितिपूर्वोक्तिमुपपाद ५
पतिएवंचेतितद्वतीतितत्तद्विशेष्यकतदभाववद्विशेष्यकत्वेत्यर्थः उपसंहर्तुंज्ञानज्ञानमित्यत्ववह्नित्यधास्थितिर्ज्ञानज
न्याकाप्यत्वादितिविशेषराजुमाने नित्यज्ञानवाधेनज्ञानस्यानित्यत्वसिद्धिरित्यर्थः नाविदमनुवंइदंवह्नित्वप्रकारकंज्ञानंनव
ह्नित्वाभाववतिवह्नित्वप्रकारकमित्यनुमितेर्वह्नितवतिवह्नित्वप्रकारकत्वमप्रविषयीकृत्यापिसंभवात् किंचपक्षधर्मता ६
वलादपिव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नं पूर्वोपस्थितमेवसिध्यतितद्वतीत्यादिप्रसामारोपत्वेनाप्रसामारोपाभावत्वावच्छिन्नंनवा
वस्ता २ तेनरूपेणपूर्वोपस्थितमि[redacted]मरहस्ये इतिवह्नित्ववद्विषयकंचह्नित्ववद्विशेष्यकंवाह्नित्वाभाववदितिवाह्नित्वाभाववदवि राम॰
शेष्यकत्वेसातिसविशेष्यकत्वादित्यर्थः तेनवह्नित्वाभाववतो[redacted]वह्नित्वादेर्विषयत्वेपिनासिद्धिः नवानिर्विकल्प ११४

केव्यभिचारान्न चायसमंतदलमेवासिद्धं पूर्वोक्तानुमानाद्वह्नित्वाभाववत्तिवह्नित्वप्रकारकत्वाभावरूपस्य विशिष्टाभावस्य सि
द्धावपि वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वाभावासिद्धेरितिवाच्यं पूर्वोक्तविशिष्टाभावानुमानानंतरेवह्नित्वप्रकारकत्वे सतीति समंत
ले दर्शसहकृतेन तेनैव हेतुना वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वाभावस्यापि सिद्धेः सविशेष्यकत्वं चानुव्यवसायादेव सिद्धं विशेष्यत्वा
देरनुपस्थितस्यापि प्रकारतयाप्रथमानुव्यवसायेपि तद्भानेबाधकाभावात्प्रथमानुव्यवसायेन विशेष्यत्वस्यानिर्विकल्पको
पस्थितस्याद्वितीयानुव्यवसायेन तत्प्रकारकभानसंभवाच्च [illegible] नच तथापि वह्नित्ववद्विशेष्यकत्वं साध्यमप्रसिद्धमितिवा
च्यं विशिष्टसामान्यस्यैवानुव्यवसायाद्यात्तत्तया केवलस्य वह्नित्ववद्विशेष्यकत्वस्यानुव्यवसायेन ग्रहे बाधकाभावात् नचैव
मनुमानवैयर्थ्यमितिवाच्यं वह्नित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नवह्नित्ववद्विशेष्यकत्वरूपविशिष्टसामान्यसिद्ध्यर्थमनुमानस्या
वश्यकत्वात् नचैतदनुमानादपि विशिष्टसामान्यसिद्धिर्वह्नित्ववद्विशेष्यकत्वस्यैव साध्यत्वादितिवाच्यं वह्नित्वप्रकारकत्वस्य
पक्षतावच्छेदकतया [illegible] तदवच्छिन्नतया वह्नित्ववद्विशेष्यकत्वसिद्ध्या वह्नित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नवह्नित्ववद्विशेष्यकत्वरू
पसामान्यसिद्धेः नच पक्षतावच्छेदकस्य स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकतयानुमितिविषयत्वे मानाभावः व्यापकत्वरूपस्यैवावच्छेद

प्र०चिं० त्ववत्तविशेष्यकत्वंसंपादनीयंहेतुमद्दा॥हसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारितात्वंवच्छिन्नवह्नित्वभ्रमस्यवह्नि३
११५ कत्वस्यतद्विषयकत्वोपगमादितिवाच्यंअसातेवाधूनिष्ठपस्वरूपसंबंधरूपावच्छिन्नतासंबंधेनपक्षतावच्छेदकस्यापिसाध्ये
त्व कारिभ्यमानाभ्युपगमात्अन्यथामत्तावच्छिन्नेहिसःकपिसंयोगीनघटागभावकालावच्छिन्नोवर्ध्वेगंधवानित्यादिनमितेभ्र टी०
मत्वानुपपत्तेरितिभावःअन्येतुवह्निप्रकारकत्वमेवपक्षीकृत्यावच्छिन्नतासंबंधेनवह्नित्वप्रकारित्वंव्यतिरेकेदृष्टान्तःतदन्
तरंचइदंवह्निज्ञानंवह्नित्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वंवत्वप्रकारकत्ववत्दा॥हसमर्थवह्नित्वप्रकारत्वात्तयन्नैवंतत्रैकम्येघा
वह्नित्वभ्रमइतिज्ञानविशेष्यकआमारापज्ञानमित्याहुःअतिरिक्तविषयतापक्षइतिविषयताविशेष्यवृत्तिरतिरिक्तपदार्थः
सेवचसप्रकारिकासविशेष्यकाचनतुज्ञानंसविशेष्यकेसप्रकारकंचेतिमतइत्यर्थःअयमितिदा॥हसमर्थवृत्तिर्यावह्नित्वप्रका
रकविषयतातन्निरूपकोऽनुभवइत्यर्थःवह्नित्वभ्रमेत्यातोवाधवारणायवृत्त्यन्तंविषयताविशेषणांवह्नित्वंचवह्निभ्रमेभागा
सिद्धिवारणायवह्नित्वप्रकारकेतितद्विशेषणमितिभावःअवह्नीतिवह्निभिन्नवृत्तिर्यावह्नित्वप्रकारकविषयतातन्निरूपको
नेत्यर्थःवह्निर्गुंजेइतिप्रमायांव्यभिचारवारणायवह्नित्वकारकेतिविषयताविशेषणंहेतुमद्दा॥हसमर्थवृत्तिवह्नित्वप्रकार
कविषयताकनिरूपत्वंनिरूपत्वंचदा॥हसमर्थासमर्थासमर्थोभयवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकामत्वंतेनवक्ष्यद्भौव राम० ११५

च्छित्वज्ञानेनव्यभिचारः पक्षेप्यनुभवपदस्येतादृशनिश्चयपरंतेनतादृशवह्नित्वज्ञानेनभागासिद्धिवाधौकेचित्तुःह्रदसमर्थयंत्व
न्निवह्नित्वप्रकारकविषयताकान्यत्वं हेतुरित्याहुः तदसत् पक्षेवह्नित्वप्रकारकत्वपदवैयर्थ्यापत्तेः वह्नित्वासमानाधिकरणेति
ञ वह्निह्रदत्वीत्यर्थः हेतुश्चाभावः एवंविषयताश्रयेतिस्वाधिकरणवृत्तिवह्नित्वेप्रकारकत्वेप्रकारकत्वपदवैयर्थ्यापत्तेः वह्नित्वासमा
नाधिकरणेतिवक्ष्यह्रदत्वीत्यर्थः हेतुश्चाभावः एवंविषयताश्रयेतिस्वाधिकरणवृत्तिवह्नित्वेप्रकारकविषयताकेत्यर्थः वाधवारणा
यस्वाधिकरणवृत्तीतिवह्नित्वविशेषणांस्वविषयताहेतुश्चएवंवत। नन्वेवंतावतापिभ्रमभावसिद्धावपिनभावरूपअप्रामाण्य
सिद्धिरितितत्राह वह्निरित्यादि विषयताश्रयेतिस्वाधिकरणवृत्तिप्रकारकविषयताकत्वमित्यर्थः अर्थादितिइयंवह्नित्वप्रका
रकविषयतावह्निवह्निमद्ह्रदसमर्थविशेष्यकवह्नित्वप्रकारकविषयतात्वात इयंविषयतास्वाधिकरणवृत्तिप्रकारिकाह्रदसम
यन्नैवं तन्नै र्थविशेष्यकवह्नित्वप्रकारकविषयतात्वात [redacted] यथावह्नित्वभ्रमीयवह्नित्वप्रकारकविषयतात्वात् यदेवं तदेवं यथा
वं ५८ वह्नित्वभ्रमीयवह्नित्वप्रकारकविषयतेतिक्रमेणास्वंशः प्रसिद्ध्याव्यतिरेकानंतरमिदंज्ञानंवह्नित्ववह्निवह्नित्वप्रकारकविषयता
कंस्वाधिकरणवृत्तिप्रकारकविषयताकंवाह्रदसमर्थंवह्निवह्नित्वप्रकारकविषयतावत्त्वात। यन्नैवंयथावह्नित्वभ्रमइतिव्यतिरे
तन्नैवं

प्र० चिं० कथंतर्हि समर्थः साध्याप्रसिद्धेरिति विशिष्टस्य सामारोपस्याप्रसिद्धेः समर्थः ननु पथ्योक्तपक्षतावच्छेदकस्य वह्नेस्तादात्म्यारोपसाध्या
११६ रात्वात्तत्राभावसाध्यकोनुमाने द्वितीयसाध्येंऽशतः सिद्धसाधनं तत्र वह्नित्वप्रकारकविषयतायाविशेषणीभूतवह्नि ह्नित्वेन वह्नि ६२
त्वसमानाधिकरणत्वात् प्राचीननये पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेप्यंशतः सिद्धसाधनस्यादोषत्वादित्यत आह व
ह्निरूपमेवेति वह्नेस्तादात्म्यारोपे येचेत्यर्थः विशेष्यवृत्तित्वादिति मुख्यविशेष्यमात्रवृत्तित्वादित्यर्थः भ्रमत्वेनेति वैशिष्ट्यांतनीपा
र्थः भ्रमत्वविशिष्टे सिद्धसाधनमित्यर्थः तस्य पथ्योक्तपक्षतावच्छेदकानाक्रांतत्वादिति भावः इदमुपलक्षणं अप्रसिद्धसाध्यक
त्वादेवनांशतः सिद्धसाधनावकाशः स्यपि वोध्यं केचित्तु विशेष्यताख्यमुख्यविशेष्यमात्रवृत्तित्वे साध्यासत्वात् सिद्धसाधनमिति
४ इतोनेष्टतो समाधानतो निरर्वइत्याहुः तदसद्विशेषणितावि षयताविरहे तद्विशेष्यतादृशविषयताकत्वविरहस्तत्वेन साध्यसत्वसंभवात् वह्नि
भ्रमइति वह्नितादात्म्यारोपइत्यर्थः। अभिन्नेतीति मतेयीति शेषः। नसेति तथा च वह्नित्वासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नवह्नित्वप्रका
रकविषयताकेनैनेव साध्यमिति भावः अवच्छिन्नत्वं च सामानाधिकरण्यं अत्रेदमवधेयं रसवीजं तांव सत्तिवाधः स्यात् वह्नित्वप्रमा राम०
पामपितादृशविषयतापा वह्नित्वह्नितया वह्नित्वसमानाधिकरणवह्नित्वावच्छिन्नत्वात् नचमणिकारस्येति सामारोपानुमाने ११६

मणिगोचरप्रत्यक्षजनकत्वे सति मणित्वप्रकारकानिश्चयत्वेन हेतुना प्रामाण्यानुमाने मणिप्राप्तौ मणिप्राप्तिस्थले ऽनैकान्तिक
 मिति मणिप्रभायां मणित्वभ्रमे ऽनैकान्तिकत्वमिति स्पष्टार्थः नान्तरीयकत्वादिति मणिप्रभाधिकरणे देशे मणेरप्यवश्यं सत्त्वादित्यर्थः प्रत्यक्षव
मपि मणिर्मणिर्मणिजनक इति मणित्वप्रकारकप्रमाजनकता ज्ञानाघटकमणेः सन्निकृष्टत्वेन तज्ज्ञाने व्यभिचारः तथापीति प्रप
देन मणिप्रमणिपुष्पविशेष्यकमणित्वप्रकारकज्ञानस्य विवक्षितत्वादेव न तत्र व्यभिचार इति भावः न तु ज्ञानप्रपत्त्योर्युगपदन
वस्थानाद्युगपत्सन्निकर्षासंभावेन तयोः कार्यकारणभावग्रहासंभवाद्ज्ञानासिद्धो हेतुरित्यत आह ज्ञानप्रपत्त्योरिति
मानसेति ज्ञानप्रपत्त्योरुपनयस्मरणसन्निकर्षसहकारादिति शेषः न च प्रयत्नो यथा पक्षज्ञानस्य व्यक्तेः कदाचिदप्यग्रहात्
कथं तदुपनय इति वाच्यं ज्ञानत्वसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्याऽनुमानेन वा प्राप्तौ पथा पक्षज्ञानव्यक्तेरपि ग्रहसंभवात् फलोपधा
यकव्यक्तेर्ज्ञानाभावेऽपि स्मृतिविरहात् सर्वज्ञानुपधायकज्ञानं स्मारं स्मारमेव कार्यकारणभावग्रहसंभवात् तस्यापि स्वरूप
योग्यतानत्वरूपयोग्यतायाश्च याच्यत्वादिति भावः अभावसाधके चेति अप्रामाण्याभावरूपप्रामाण्यसाधके चेत्यर्थः निर्वि
कल्पकस्य सप्रकारकभिन्नस्य निष्प्रकारकज्ञानवदादेरिति यावत् सपक्षत्वेनानिश्चयादिति साध्याप्रसिद्ध्या साध्यवत्त्वेनानि

प्र० चिं०
११७

ष्वपादित्यर्थः वह्निज्ञानस्य प्रामाण्यानुमानप्रकारकमभिप्रायपृथिवीज्ञानस्य प्रामाण्यानुमानप्रकारमाह तथेति अप्रमि
तिगंधवद्विशेष्यकइत्यर्थः प्रमात्वेकृदृत्व प्रयोजनं तु पूर्ववत् अपृथिवीवृत्तीति अपृथिवीवृत्तिर्या पृथिवीत्वप्रकारकता तदा अ
योनेति यावत् विशेष्या वृत्तीति पृथिव्यवृत्तिर्या पृथिवी पृथिवीत्वप्रकारकता तद्भिन्नेत्यर्थः पृथिव्यवृत्तित्वं पृथिव्यनवच्छिन्न
त्वं पृथिव्यविशेष्यकाइति पृथिवीभिन्नविशेष्यकइत्यर्थः विशेषणाविशेष्यभावभेदेन प्रथमतो भेदः पृथिवीत्वाधिक
रणोति पृथिवीत्वानधिकरणो पृथिवीत्वप्रकारकोनेत्यर्थः अधिकरणत्वाभावप्रवेशानुपपत्त्याभेदः पृथिव्यवृत्तीति पृथि
व्यवृत्तिर्या पृथिवीत्वप्रकारता तद्भिन्नेत्यर्थः पृथिव्यवृत्तित्वं पृथिव्यनवच्छिन्नत्वं न च तत्ता याभेदः अवच्छिन्नत्वासंतताभाव तद्दूषा
भाभावभेदाभ्यां भेदादिति कृव्याख्यावीजंतु वह्निज्ञानप्रामाण्यानुमानवद्दोष्टांतं तु पृथिवीत्वप्रकारकत्वाभावसाध्यस्य पृथि
वीत्वाभ्रमेपिसत्वात् कुतः प्रामाण्यरूपत्वमित्यत आह पृथिवीत्वभ्रम इति भ्रमत्वेनेति विशिष्य तृतीयार्थः पृथिवीत्वभ्रमत्वविशिष्टइत्य
र्थः सिद्धसाधनं साध्यसत्वेन्न्वेयंतत्रैव व्यभिचार इत्यत आह नचेति पृथिवीत्वभ्रमइत्यनुषज्यते अर्थादिति अयंपृथिवीत्वप्रकारकोनु
भवः पृथिवीत्ववद्विशेष्यकः पृथिवीत्वाभाववद्विशेष्यकत्वेसतिविशेष्यकत्वात् एवंमन्वेयथा पृथिवीत्वाभ्रमेत्यत्रव्यतिरेकी तरा

राम०
११७

दित्यर्थः विषयतापक्षस्य इत्यतिरिक्तविषयताया एव सप्रकारकत्वमिति मतद्रूस्यार्थः अप्रमं पृथिवीत्वेनेत्यादि सच पूर्वोक्तक्रमेण वि
शानस्थले च दोषांहेतुस्त्वान्न गंधवद्वृत्तिपृथिवीत्वप्रकारकविषयताकनिश्चयत्वं अप्रमेति पृथिवीत्वासमानाधिकरणः पृथिव्य
वृत्तिः यः प्रकारीयो धर्मः तदवच्छिन्नविषयताकान्यत्वमित्यर्थः तदवच्छिन्नत्वं च न तत्प्रकारकत्वं च तत्प्रकारकत्वं प्रमुक्ततेचाकत्र
मसाधारणाप्रसंमानत्वमात्रवृत्तिधर्मस्यैव चान्नासिद्धावधिषितत्वात् हेतौ गंधसमानाधिकरणापरत्वे पर्यवसंगतत्व अपितु तत
सामानाधिकरण्यं तथा च पृथिव्यवृत्तिधर्मसमानाधिकरणाविषयताकान्यत्वं पर्यवसितं न चैवं पृथिवीत्वप्रमायां बाधः वि
अ शेष्यशेऽपि विषयतांगीकारात् तद्विषयतायाः अपि पृथिव्यवृत्तिपृथिवीत्वत्वसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यं विशेष्यतायामु
ख्यविशेष्यमात्रवृत्तित्वात् अरेव चात्र चिंचिपीजतात हेते च वद्दत्वावच्छेदेन पृथिवीत्वप्रमे जलादिधर्मिकपृथिवीत्वसंशये व
व्यभिचारवारणाय गंधासमानाधिकरणाप्रकारकेति तदर्थस्त्व गंधवद्वत्त्वसप्रकारकत्वं मतेतेन गगने मने गगनत्वमिति प्रधानहृत्तिप्रका
रकज्ञानेन व्यभिचारः जलादिनिर्विकल्पकप्रमुखनभाव पृथिवीत्वप्रमे च व्यभिचारवारणाय गंधसमानाधिकरणाप्रकारकेति स्ववि
शेष्यार्थकं प्रमुक्ततांक अप्रमे च पृथिवीत्वं न विधेय विषयता च स्वातिरिक्तवृत्तिधर्मानवच्छिन्नविशेष्यताकत्वेन स्वातिरिक्तवृत्ति

प्र०चिं० धर्मानवच्छिन्नत्वेन वा विशेषणतापातेन द्रव्यं पृथिवी गंधवती पृथिवी चेत्यादौ द्रव्यत्वगंधवत्त्वादिरूपेण जलादौ पृथिवीत्वभ्रमेण

११८ व्यभिचारः गंधवन्मात्रविशेष्यकज्ञानस्य पक्षत्वांशतो बाधभागासिद्धी इति भावः तेनेति गंधासमानाधिकरणप्रकारकत्वस्य

ज्ञानविशेषणत्वेनेत्यर्थः संशयव्यवच्छेदः इदानीं जलादिधर्मिकपृथिवीत्वसंशयव्यवच्छेदः इत्यर्थः इत्यमुपलक्षणं इदं पृथिवी नेतिभ्र

मेव न व्यभिचार इत्यपि बोध्यं तत्त्ववारा हनिष्कृष्यपत्वं तेनेत्र प्रकारतां विशेषणतां विहाय निष्कृष्यपत्वबाधे व हितमित्यर्थः निष्कृष्यपत्वं

च पृथिवीत्वविरहप्रकारकत्वं पृथिव्यमन्यत्सप्रकारकत्वमित्यावत्तेन इदं जलमित्यादिप्रमायां इदंत्वावच्छेदेन पृथिवीत्व

भ्रमेव न व्यभिचारः विषयतावपूर्वोक्तविशेषणतेन विशेषणताप्तने न गंधवत्त्वादिरूपेण जलादौ पृथिवीत्वभ्रमेन व्यभिचार इति

भावः ननु मवन्मते पृथिवीभिन्नवृत्ति पृथिवीत्वप्रकारकविषयताकत्वाभावस्य प्रथमसाध्यस्य प्रमात्वरूपत्वे शीता पृथिवीतिभ्रम

स्यापि प्रमात्वापत्तिरित्यत आह शीतेति तेन वै कदेशि प्रयोगे पाथः पृथिव्यां प्याथसि प्रमुष्यत्ताकस्पर्शांशे च इदंत्वावच्छेदेन

पृथिवीत्वप्रकारकं पज्ञानं भ्रमाभ्रमरूपं तत्र व्यभिचार इत्यत आह भ्रमाभ्रमे विच्छ्वंशे पृथिव्यंशे प्रमात्वादिति पृथिव्यवृत्तिधर्मस

मानाधिकरणविषयताकत्वाभावादित्यर्थः ननु तादृशसमूहालंबनभ्रमस्य पृथिवीजलवृत्तित्वे विषयताप्रकारत्वे इदंत्वेन विषयता राम० ११८

व्यं॰ भेदान्नथाचवक्तं पृथिवींशेतादृशविषयताभाववत्त्वमित्यत आह विशेष्यभेदेनेति अग्रिमजकारोऽत्रयोजनीयः सचाप्यर्थः तथा
चविशेष्यभेदेनापिविषयताभेदादित्यर्थः ननुप्रकारभेदेनप्रकारदेनैवमानाभावात् विनिगमकाभावात् पृथिवीत्वस
मानाधिकरणेतिपृथिवीवृत्तिधर्मप्रकारकत्वमवछिन्नानार्थः पृथिवीविशेष्यकत्वंपृथिवीवृत्तित्वएवमग्रेपिपृथिवीत्व
अधिकरणेतिपृथिव्यवृत्तिधर्मप्रकारकेसर्थः पृ[illegible]थिव्यवृत्तीतिपृथिव्यवृत्तिधर्मासमानाधिकरणेत्यर्थः पृथिवीवृ
त्तीतिपृथिवीत्वप्रकारकेत्यर्थः गंधासमानाधिकरणेतिअत्रेदं जलमित्यादिज्ञानेव्यभिचारवारणाय प्रकारेतं विषयवि रां
ताविशेषणांतदर्थश्च गंधवद्वृत्तिधर्मप्रकारकत्वगंधवद्वृत्तिधर्मसमानाधिकरणत्वान्यतरस्मिन्सत्वं तेन पृथिव्यांजलत्व
मे जलेपृथुबुध्नत्वाकपृथिवीत्वभ्रमे वनव्यभिचारः अयंच द्वितीयसाध्ये हेतुः ननुप्रथमतृतीययोः पृथिवीत्वनिर्विकल्पकेव्यभि
चारापत्तेः त्रितयसाधारणहेतुमाह अगंधेतिपृथिवीत्वप्रकारकभ्रमेव्यभिचारवारणाय हेत्वंतं विषयताविशेषणांतदर्थ
द्वि २ श्चगंधवद्वृत्तित्वाद्वृत्तित्वं पृथिवीत्वप्रकारकंसनुक्तो प्रथमतृतीयसाध्येपृथिव्यांप्रमुद्धत्त्वाक जलत्वभ्रमेपृथिवीत्वनिर्विक
ल्पकेव्यभिचारः द्वितीयसाध्येपृथिव्यांजलत्वभ्रमेनाते व्यभिचारइतितदुपादानंत्रितयसाधारणहेत्वंतरमाह अगंधेतिअत्रापिवि

प्र० चिं० षयता पृथिवीत्वप्रकारकत्वेन विशेषणीया क्वचिन्न र्थेव पाठः साध्याप्रसिद्धेरिति प्रथमतृतीयसाध्ययोः पृथिवीविशेष्यकगंधा तथेद
११८ दिप्रकारकज्ञानेपि सत्वेन पृथिवीत्वप्रमात्वानात्मकतया तत्सिद्धावपि पृथिवीत्वांशे प्रमात्वस्यासिद्धेरित्यपि वोध्यं किंत्वर्थादिवे ति२
ति इयं पृथिवीवृत्तिधर्मप्रकारिका पृथिव्यवृत्तिधर्मप्रकारिका वा विषयता पृथिवीवृत्तिगंधवद्वृत्तित्वादियं पृथिवीत्वप्रकारक
विषयता विषयता पृथिव्यवृत्तिधर्मासमानाधिकरणगंधवद्वृत्तित्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवीत्वभ्रमस्य विषयतेति क्रमेणारवं प्र
त्यात् ःप्रसिद्ध्याव्यतिरेकानंतरमेवैतदनुमानात्तत्सिध्यतीत्यर्थः समर्थप्रवृत्तिजनकत्वेत्यादाह समर्थत्वेत्यर्थः आमारोपज्ञानआ
मारोपानुमानादिप्रायेणोदमित्यपिके चित्तदाह समर्थविषयत्वं दाह समर्थविशेष्यकत्वं तद् सामर्थ्यादिति मनसोः सामर्थ्या
दिमर्थः स्वतः प्रामाण्यपतिप्रामाण्यस्यानुव्यवसायग्राह्यत्वापत्तेरित्यर्थः वह्नित्वप्रकारकेति वह्नित्वप्रकारकप्रमापाक्षतुव्य
वसाये सतीत्यर्थः। तत्र विषयइतिमानांतरादिति शेषः ज्ञानानंतरमिति तज्ज्ञाननाशे सतीति शेषः। वह्निव्यवसाये पुरोवर्त्तिवि
शेष्यकवह्नित्वप्रकारकप्रमायांस्मसुपनीतेतिउक्तं त्वतस्मसुपनीतं दाह समपत्वरूपेणास्मसुपनीतं पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वं राम०
मनसायरिछियतेइतियोजनानचैतावतादाह समर्थविशेष्यकत्वग्रहेपि तदवछिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वस्याविशेषस्याग्रहादुक्त्व ११८

सिद्धिरितिवाऽयंतदानीमुपनीतेवह्नित्वप्रकारकत्वेऽवच्छिन्नतासंबंधेनदाहसमर्थविशेष्यकत्ववह्नित्वप्रकारकग्रहेप्रबाधकाभावा
दितिभावःज्ञानोपनीतेत्युद्धृत्यखलस्यस्तुपनीतंगंधस्नेहादिमत्वरूपेणास्यस्तुपनीतंपुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वंमनसायाःसिद्धिघतइस
र्थःशंकतेतर्हीतिपृथिवीत्वोपनयानंतरमितिपृथिवीत्वप्रकारकअवसायानंतरमित्यर्थःउपनीतइतिपुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वेस
तिपृथिवीत्वप्रकारकत्वरूपेणानुव्यवसितइत्यर्थःअवसायनाशेसतीतिशेषःपृथिवीत्ववतीतिपृथिवीत्वतद्विशेष्यकत्वपृ
थिवीत्वप्रकारकत्वव्यवसायानांसर्वेषामेवोपनयसत्वात्प्रतिबंधकस्यअवसायस्यासत्वादितिभावःप्रामाण्यमितिस्यस्तुप
४ प्रल नीतमितिशेषः।मनसैवेतिमचकारोऽप्यर्थेस्वतएवप्रामाण्यग्रहइतिनप्रामाण्यस्यपरतोग्रहइत्यर्थःज्ञानेतरेतिमनसाज्ञाने
तरोपस्थापितेज्ञानेऽवच्छिन्नप्रामाण्यग्रहइत्यर्थः[illegible]यायेहेतुमाह यावज्ज्ञानग्राहकेतियावत्स्वाश्रयग्राहकेतिस्वाश्रयविषय
कयावद्ग्रहविषयत्वमित्यर्थःतदसमर्थेतितादृशस्वतस्त्वाभाववत्वेसतिग्राह्यत्वमित्यर्थःननुयावज्ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वाभावादिरूपस्य ह
परतस्त्वस्याहानावपितज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानविषयत्वाभावरूपस्यपरतस्त्वस्यहानिरेवेसतआहमनसाचेतितज्ज्ञान
विषयकजन्यज्ञानजन्यत्वादितिपाठःतज्ज्ञानविषयकजन्यज्ञान[illegible]जन्यज्ञानग्राह्यत्वादितिपाठेग्राह्यत्वादिस्वरूपत्वादित्यर्थः

स्मृतिकालेवन्हित्ववद्विशेष्यकत्वेसतिवन्हित्वप्रकारकत्वस्य ५

प्र०चिं० नपरतस्त्वहानिरितिनतज्ज्ञानविषयकेसारिरूपस्येपिपरतस्त्वसुहानिरित्यर्थः नचपरतस्त्वानयापेपितदुक्तमेरागादासमर्थविशे
१२० ष्यकत्वेसतिवन्हित्वप्रकारकत्वस्योपनयमर्यादयामानसायहकालेचवन्हित्ववद्विशेष्यकत्वेसतिवन्हित्वप्रकारकत्वस्यापिग्रहे र
बाधकाभावात्सिद्धसाधनंदुर्वारमितिवाच्यंकदाचिन्मानसादाहसमर्थविशेष्यकत्वेसतिवन्हित्वप्रकारकत्वस्यापिग्रहे [redacted] मात्रस्मरणादे
गे वमाभारापनुमानुमानसंवातनहिदाहसमर्थविशेष्यकत्वेसतिवन्हित्वप्रकारकत्वस्यस्मृतिनियमेपिनसिद्धसाधनंस्यादितिभावः
मिति अतिरेकपनंतरंकुत्रचिज्ज्ञानेव्यतिरेकित्वाभावप्रामाण्यानुमानांतरमित्यर्थः तदुक्तरवत्रिपुक्तानांतरेक्षितिशेषः व्याप्तिग्रहणेनेतिग्रह न्वे
वापिनायीत्यर्थः प्रमेतिशरीरत्ववतिशरीरत्वप्रकारकमित्यर्थः करचरणादीतिशरीरज्ञानत्वात्शरीरत्वप्रकारकज्ञानत्वात्करी
रकंतुप्रमेत्कमेवहेतुवपक्षंनतुमिक्षितंव्यर्थत्वात्स्वशरीरज्ञानेतिस्वीयपूर्वशरीरज्ञानंमित्यर्थः शरीरामेदभ्रमेव्यभिचारमाशंक्य
निराकरोतितिनचेतिकरचरणांतरवतीतिकरचरणावच्छिन्नेत्यर्थः करचरणांतरवत्वज्ञानइतिशरीरभेदभ्रमइत्यर्थः शरीरांशइति राम०
मुख्यविशेष्यतापर्यंतस्यसाध्येविवक्षितत्वादितिभावः एतेनेतिवक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः इत्यतेनेतिकरचरणवइतिशरीरत्वज्ञान १२०

प्र- त्वादित्यर्थक इति शेषः तच्चैतं ज्ञानत्वविशेषणांकरकरणावत्वमिति करणवाचकपदमित्यर्थः नोपलक्षणमिति न ज्ञानवृत्तिधर्म्मांतरे
ण्योपलक्षणमित्यर्थः आवृत्तित्विति लक्षणीयस्य भ्रमस्याहंतस्य धर्मांतरस्य तदानीं ज्ञानीभावादित्यर्थः विषयतयेति प्रकारितयेत्य
र्थः तथा च प्रकारितासंबंधेन यत्किं करणादिमत् ज्ञानं तद्वृत्तिशरीरत्वतानत्वादिति हेत्वर्थ इति भावः शरीरज्ञानत्वस्येति शरीरत्व
ज्ञानत्वस्येत्यर्थः फलितहेत्वर्थस्येति शेषः अभिचारादिति एवादेकरणवत्त्वशरीरत्वोभयप्रकारकभ्रमे व्यभिचारादि
त्यर्थः ज्ञान इति यस्यामृत इति शेषः विषयविशेषणत्व इति करणादिमत्त्वं विषयेस्व च ज्ञाने विशेषणमित्युक्ते इत्यर्थः शरीरे ज्ञानत्वसे
ति शरीरत्वस्यावत्वस्येत्यर्थः फलितहेत्वर्थस्येति शेषः अभिचारादिति अयथाभेदसंबंधेन शरीरत्वप्रकारकभ्रमे व्यभिचारादित्य
र्थः अभिचारमेव विवृणोति शरीरभ्रमस्यापीति शरीरसंबंधेन शरीरत्वप्रकारकभ्रमस्यापीत्यर्थः अप्रसिद्धेरिति अप्रसिद्धेरित्य
रा र्थः शरीर[illegible]नस्य शरीरत्वज्ञानस्य तत्तीयार्थमादाय दूषणादानाय पुनराशंकते नापीति करणवत्त्वादिरूप इत्यर्थः पक्षशरीरत्वेन ज्ञा
नं करणवत्त्वाप्रमेनेन भवतीत्यर्थः उक्तदोषादिति अप्रसिद्धेरित्यर्थः शरीरभ्रमे चेति शरीरसंबंधेन शरीरत्वप्रकारकभ्रम इत्यर्थः वि
शेषणतादिति अविशेष्यत्वादित्यर्थः पदार्थविशेषणतावच्छेदकसंबंधत्वादित्यर्थः दीधितिमनुपाधिनस्य करणवत्त्वानां तत्त्वज्ञान इति

प्र०चिं०
१२१

करचरणांतरवत्त्वावच्छेदेनशरीरत्वप्रकारकज्ञानइत्यर्थःशरीरांशइतिशरीरत्वांशइत्यर्थःएतेनेसाद्दिग्यंयस्यपूर्ववत्शरीरस्य
मस्यापीतिशरीराभेदारोपस्यापीत्यर्थःमुख्यंविशेष्यत्वस्यसाध्यप्रवृत्त्युत्पन्नतयाचसाध्याभावादितिभावःकरचरणावच्छिन्नविशेष्यकेति
करचरणाचमुख्यविशेष्यकेत्यर्थःशरीरस्यमेचेतिशरीराभेदारोपेचेत्यर्थइत्याहुःविषयतापक्षइतिविषयतायाएवचसविशेष्य
कत्वसप्रकारकत्वमतइत्यर्थःशरीरज्ञानत्वादितिशरीरत्वप्रकारकविषयताप्रतियोगिज्ञानत्वादित्यर्थःइमेस्थाणुशरीरे
तिसमूहालंबनप्रमायांभागासिद्धिवारणायप्रतियोगिकोटौशरीरत्वप्रकारकेतिअत्रचअभावतयाचनवैयर्थ्यंस्थाणु
शरीरयोःशरीरेइतिभ्रमात्मसमूहालंबनंचनपक्षइतिनतत्रभागासिद्धिरिदमुपलक्षणंकरचरणावच्छिन्नशरीरत्वप्रकार
विषयताप्रतियोगिज्ञानत्वादित्यपिहेतुःसंभवतीतिबोध्यंज्ञायमानाप्रामाण्यमितिस्वस्मिन्स्वप्रामाण्यविषयकंज्ञानमित्यर्थःस्व
विषयनिष्ठप्रकारित्वेतिस्वविषयनिष्ठप्रकारतायास्साध्यत्वमित्यर्थःविषयनिष्ठयार्थविषयनिष्ठप्रकार्यापार्थ्यअर्थनिष्ठप्रइति
अर्थनिष्ठप्रकार्यमित्यर्थःअप्रामाण्यनिष्ठप्रइतिअप्रामाण्यनिष्ठप्रकार्यमित्यर्थःअर्थनिष्ठप्रइति[illegible]कार्यमित्यर्थःएवमप्र
पिअप्रमाभ्यासदशायामितिअप्रामाण्यसंशयप्रतिबंधकाभ्यासवदनदशायामित्यर्थःपरीक्ष्येतेतिनिष्कंपप्रवृत्तिलक्षणार्थवत्कार्यक्षमे

राम०
१२१

प्रा २ ज्ञसेत्यर्थः प्रामाण्यनिश्चयेऽधीनज्ञानादिति पूर्वोक्तान्वार्थनिश्चयविशेष्यकप्रामाण्यनिश्चयोत्तरवर्त्तिज्ञानांतरादित्यर्थः यंच
प्यर्थोऽभेदः अव्यवस्थस्य निश्चिते तत्र निश्चये ना अत एवेति निश्चयप्रकाराप्रतिसर्वत्र निश्चयनिष्ठप्रामाण्यनिश्चयस्या
नपेक्षितत्वादेवेत्यर्थः ज्ञाने प्रामाण्यज्ञानं परप्रामाण्यनिश्चयं प्रतिपरप्रामाण्यनिश्चयप्रकाराप्रजनयतीत्यर्थः प्रामाण्यनि
श्चयापादेवप्रामाण्यज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयापादेव प्रामाण्यनिर्णयः प्रामाण्यज्ञान प्रामाण्यनिश्चये प्रामाण्यनिश्चयस्यापे
क्षितत्वइत्यर्थः गुरुमते वेति गुरुमतेपीत्यर्थः प्रामाण्यस्य स्वनिष्ठप्रामाण्यस्य स्वग्राह्यत्वं स्वविषयत्वे स्वरूपे प्रामाण्यभा
मितितन्मतसिद्धस्वग्राह्यमात्रोपसंहारं परग्राह्यत्वे परस्यानवस्थत्वे परिशेषानुमानेनेति एतज्ज्ञानप्रामाण्यमेतज्ज्ञान
ग्राह्यं एतज्ज्ञानभिन्नाग्राह्यत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थः प्रमाणांतरेनवेति शाब्दिनवित्यर्थः तत्प्रामाण्यस्यापीति स्वग्राह्यत्वज्ञा
ननिष्ठप्रामाण्यस्यापीत्यर्थः इदमुपलक्षणं भिश्रमतेप्यनुव्यवसायांतरेण ग्राह्यमेवं तत्प्रामाण्यप्रत्यनुव्यवसायांतरेणे
त्यनवस्थतापि इष्टव्यं तस्यापि प्रामाण्यनिश्चयस्यापि प्रामाण्यं प्रामाण्यज्ञानेकाप्यपेक्षितत्वमितिशेषः नवेति प्रामाण्यनिश्च
ये प्रामाण्यनिश्चयाभावइतिशेषः प्रामाण्यसंशयात्प्रामाण्यज्ञाने प्रामाण्यसंशयात्‌औधिसावर्जितइतिअवसायेप्रामा

प्र० चि० ण्यसंशयाधीनइत्यर्थः विषयसंशयः अवसायस्य विषये संशयः स्यादिति शेषः निश्चित इति अवसायस्य प्रामाण्ये निश्चितइ
१२२ त्यर्थः संशयाभावादिति अवसाये प्रामाण्यसंशयासंभवादित्यर्थः स्वतोग्रहेपि अवसायनिष्ठप्रामाण्यस्यानुव्यवसायादिनानिश्च
यितत्संशयेऽनुव्यवसायादौ प्रामाण्यसंशयाद्यवसायनिष्ठप्रामाण्यसंशयेऽनवस्थेतिभिः आदिमतेपि अनुव्यवसायादौ
प्रामाण्यनिश्चयार्थमनुव्यवसायांतरापेक्षायामनवस्थेत्यर्थः प्रामाण्यसंयादिति निश्चये प्रामाण्यसंशयादित्यर्थः विषये त
ति द्विषये विषयनिश्चयार्थमिति प्रामाण्यसंशयाधीनविषयसंशयनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः प्रामाण्यनिश्चयाव्यवसायनिष्ठप्रामाण्य
निश्चयः विषयसंशयमिति अवसायविषये प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशयमित्यर्थः संनादृत्यसनभ्युपगम्यप्रवृत्तिहेतुःसास्य अ
थ दिवमष्टत्रिहेतुः उक्तैश्चिदुक्तेर्यांकतेः स्वसंशयादिति तद्विषयसंशयहेतुत्वमिति निश्चयोत्तरविषयसंशयहेतुत्वमित्यर्थः
ननु ज्ञानविषयत्वेतस्मानधर्मादपिताद्वशसंशयोदयात्कथं प्रामाण्यसंशयस्य तद्धेतुत्वमित्यत आह ज्ञानविषयत्वमर्यादिति
विशिष्यवर्तीवह्निमानकूमादिसाधारणविति शेषः हेत्वसिद्धिरिति कारणासिद्धिरित्यर्थः अभिप्रायानभिज्ञः कारणासिद्धिं परिहरति अथोत्ते राम०
स्वविषये तिरवाप्यात्येत्यर्थः अनुमानमात्रेति अवबस्थापा प्रामाण्यनिश्चयासंभवादिति भावः अभिसंधिमुद्धरंस्थापयतिप्रामाण्य १२२

अ२

शयेनेति लिंगसंदेहदशायामगृहीताप्रामाण्यकनिश्चयाभावापरं तथा चागृहीताप्रामाण्यकलिंगनिश्चयाभावादित्यर्थः तस्यैवानु
मितिहेतुत्वादिति भावः अविरोधादिति बाधकाभावादित्यर्थः लिंगादिज्ञानस्यैवेति लिंगादिनिश्चयस्यैवेत्यर्थः एवकारात्प्रामाण्यनि
श्चयव्यवच्छेदः तत्कालं केतु ततसत्वेतुऽस्यैव प्रामाण्यसंशयास्य न सार्वत्रिकत्वं किंतु क्वाचित्कत्वमित्यत्र किंबीजमित्यत आह यस्त्विति
यत्पुनरित्यर्थः स्वव्याप्तीत्यस्य पर्वतेन दितसंख्याहाप्यत् तथा च संशयसामग्र्याः सार्वत्रिकत्वमुभयानुगतत्वमिति भावः एवमिति पक्षा
निश्चितप्रामाण्यकपरामर्श एव नानुमितिहेतुस्तत्पेत्यर्थः तज्ज्ञानेति निश्चितप्रामाण्यकज्ञानेत्यर्थः ज्ञानांतरमेवेति उत्तरोत्पन्न
ज्ञानांतरमेवेत्यर्थः नन्वनुमितिसर्वज्ञानांतरस्यैव पर्यवसायकत्वे तत्समानविषयकज्ञानांतरस्येति न चात्र प्रामाण्यनिश्चयोदयाप्र
सक्तेन शंकेति वा अंतादृशज्ञानत्वावच्छेदेन प्रामाण्यवत्तानिश्चयादित्वीयज्ञानानुव्यवसायेन तादृशज्ञानानुव्यवसायेन
तादृशज्ञानत्ववत्तायहादेव प्रामाण्यसंशयासंभवात् अनुव्यवसायाभावे च धर्मिज्ञानाभावादिति भावः ननु प्रामाण्यस्य स्वतोग्रा
ह्यत्वाभावे टीकाकृतोऽनुमितौ स्वतः प्रामाण्यग्रहाभिधानं विरुद्धमित्यत आह यत्त्विति निरस्तसमस्तेति अप्रामाण्यशंकासामग्री
विरहविशिष्टस्येत्यर्थः उक्तटीकाकृत भिरुक्ततात्वादिति पक्षमत मव्यपंतस्येत्यर्थः इममभिप्रायमस्य एतेनानाद्यपःऽपनीतमिति

प्र० चि०
१२३

येदोपनयमर्य्यादयाविषयीक्षतमित्यर्थः तदेतिशेषः अतइतितस्मादित्यर्थः तत्रानुमितौ अर्थेनिष्किन्नसेति अर्थविषय
कानुमित्युत्तरसेवेत्यर्थः नचैवमनुमितिपर्य्यतानुसरणवैयर्थ्यमितिवाच्यं अनुमानपदस्यार्थेनिश्चयसामान्यपरत्वा
दितिभावः वस्तुतस्त्विति वस्तुगत्या पुनरित्यर्थः परतः पक्षेन्यायनये प्रामाण्यग्रहः स्वतः प्रामाण्यग्रहं वक्तुंकः प्रवृत्ति
प्रयोजकः ननु यदि क्वचिदपि न स्वतः प्रामाण्यग्रहस्तदा अनुव्यवसायः रजतत्वादिप्रकारकत्वांशे ज्ञानांशेन प्रामाण्यसंश नां
यापत्तिरित्यत आह एवमिति अनुव्यवसायस्य तत्प्रकारकज्ञानानुव्यवसायत्व स प्रामाण्यनियतत्वावधारणान्नास्ति त
दातादृशांशे प्रामाण्यतएवेतिभावः प्रामाण्यनियतत्वमेवोपपादयति नहीति तद्विशेष्यानेवद्वत्वप्रकारकज्ञानोपदं जानामीति द्या
पदत्वेनजानामीत्यर्थः प्रसक्तेतीतमनुपपत्तेर्ननु रजतत्वादिप्रकारकभ्रमानुव्यवसायस्य रजतत्वादिप्रकारकत्वांशे प्रमात्वा
त्कथमनुव्यवसायस्य तदंशे प्रमात्वनियतत्वमित्यत आह भ्रमेपीति भ्रमस्थलेपीत्यर्थः तथैवव्यवसायप्रकारएव तथा च र
जतत्वादिप्रकारकभ्रमानुव्यवसायस्यापि न रजतत्वादिप्रकारकत्वांशे भ्रमत्वमिति भ्रमस्य तदाशायामिति पुरोवर्त्तिनि म
वारंवारंशरीरत्वादिप्रकारकज्ञानदशायामित्यर्थः प्रकारानवच्छिन्नत्वादिकमिति धर्मप्रकारकत्वादिकमित्यर्थः आदिनाइति

राम०
१२३

त्वंसर्वडित्वन्निर्यद्धर्माश्रयाधीनाबाधकं विनाशधर्मः तद्धर्माश्रयकार्य्यतावच्छेदकं इति पर्य्यवसितं तत्साधधानं वस्तुजन्यत्वं क्ष
णावृत्तध्वंसइतिमस्यपादुत्पत्तेरपिजन्यत्वात्तदंशपिहृतदधिकरणक्षणाध्वंसोत्पत्तिव्याप्यत्वंवक्तव्यमितिलिंकंउत्पत्तिप्रवेशाव्यभिचा
रिरोगनिरासः बाधकं विनेतिविशेषणादेवाप्रयोजकत्वासिद्धस्यनिरासइतिभावः दिज्ञानं त्वंचतथेतिज्ञानत्वांश्रयस्यसर्वमेवासतः
सत्वंज्ञानसामान्यहेतुमनःप्रभृत्यधीनं इति तज्जन्यतावच्छेदकं ज्ञानत्वमित्यर्थः अधिकमित्तितथाचनित्यज्ञानसात्वस्यहेत्वनधी
नतयाज्ञानत्वस्यनकार्य्यतावच्छेदकत्वमितिभावः एतद्वाधीनत्वस्यजन्यत्वरूपत्वेपयाश्रुतमेवतदधिकरणक्षणाक्षणाध्वंसो
त्पत्तिव्याप्यत्वरूपत्वेतुमहाप्रलयीयतत्सत्त्वएवव्यभिचारोबोध्यः ओमादिसाधारणसत्वमात्रस्यउत्पन्नमतिरिक्तकालसंबं
धमात्रस्यतथाचवठ्ठत्वादेरपिदंशादिजन्यतावच्छेदकत्वेनस्यादितिभावः पदालिंगातस्येतिस्वरूपंसर्वस्वरूपंपदालिंगितंसर्व
मित्यर्थः सौत्ववादितिउत्पत्त्याव्याप्तित्वादितिभावः ध्वंसादिजन्यतावच्छेदकंतुनत्वेपत्वंकिंतुकार्य्यत्वमितिहृदयंज्ञानत्वमितिनित्य
ज्ञानस्यकारणानधीनत्वादितिभावः अनित्यज्ञानत्वेतिज्ञानतावच्छिन्नेतस्यस्थानेनित्यज्ञानत्वावच्छिन्नेइतिकरणोइत्यर्थः इंद्रिया
दीति आदिनाव्याप्तिज्ञानसादृश्यज्ञानपदज्ञानादिसंग्रहः उद्वखमतावच्छेजेनपरन्नयोस्तुनित्यज्ञानाप्रसिद्ध्याज्ञानत्वसैवात्मम

प्र॰वि॰ १२७ नःप्रभृतीनां कार्य्यतावच्छेदकत्वेनानित्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्य्यत्वाप्रसिद्ध्यासाध्याप्रसिद्धिरेव दूषकत्वात्तेनेति प्रमात्वं घटत्ववति घट
त्वप्रकारकानुभवत्वादिकमित्यर्थः ज्ञानत्वावच्छिन्नेति जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नसमर्थः क्वचित्तथैव पाठः जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नत्वं तु जन्यज्ञान
निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वं जन्यज्ञानतान्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वमिति यावत् सकलतद्व्यक्तित्वमात्र
स्यान्नत्वं तस्यपार्ष्यत्वात्तेन न पक्षं येषां घटस्याप्रसिद्ध्या जन्यज्ञानत्वस्याशरीरीशरादेः कार्य्यतानवच्छेदकत्वेऽपिनाप्रसिद्धिः अन्यका
र्य्यतावच्छेदकत्वमात्रे साध्ये ज्ञानसामान्यकारणशरीरादिविरूपितकारणताप्रतियोगिककार्य्यतावच्छेदकत्वेनार्थान्तरप्रसंगः
जन्यत्वसंयोगत्वाभ्यां द्रव्यत्वावच्छिन्नजन्यत्वदर्शनेन सामान्यविशेषयोरप्येकरूपयोर्ज्यत्वसंभवात् ततः प्रतियोगिकां तत्का
र्य्यताविशेषणं कारणताभिन्नत्वं तादृशकारणतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वं तेन कार्य्यतावच्छेदकभेदेनैव कारणताभेदान्नार्थां
न्तरतादवस्थ्यमिति भावः अथवा प्रागुक्तकार्य्यतावच्छेदकत्वमात्रकार्य्यतानतिरिक्तवृत्तित्वं न तु स्वरूपसंबन्धविशेषः तथा च ज्ञा
नादिसामान्यकारणजन्यतानतिरिक्तवृत्तित्वेन सिद्धसाधवारणाय तत्प्रतियोगिकां तत्कार्य्यताविशेषणं शेषं पूर्ववदित्याहुः रा॰म॰
तदसदन्यथावच्छेदकत्वस्य कार्य्यतानतिरिक्तवृत्तित्वरूपत्वे प्रमानुमानेऽपि तथा शब्देन निरुक्तकार्य्यतानतिरिक्तवृत्तित्वसंभ १२७

साध्यस्य परामर्शाज्ञीलब्धत्वादौ तत्त्वव्यभिचाराधानस्यासंगतत्वापत्तेः स्वस्वसंबंधविशेषरूपकार्य्यतावच्छेदकत्वमान्यप
रत्वे च संदर्भविरोधापत्तेः तस्य पूर्वपक्षांतत्वादिति ध्येयं। ज्ञानत्वसाक्षाद्व्याप्येति धर्मत्वमात्रस्य सत्तादौ व्यभिचारीति व्याप्यं
तं भ्रमत्वसत्वे व्यभिचारवारणाय साक्षादिति ननु अनुभवत्वे व्यभिचारः न च ज्ञानत्वपदमनुभवतत्परं भ्रमत्वे व्यभिचारतौ
दवस्थात् किंच साक्षाद्व्याप्यत्वं न तद्व्याप्यव्याप्यत्वे सति तद्व्याप्यत्वं प्रमात्वाप्रमात्वयोर्हेतुत्वसिद्धेः तयोस्तादृशस्य खसैव
व्याप्यत्वात् नापि त[illegible]द्व्याप्याभूतन्यूनवृत्तित्वे सति तद्व्याप्यत्वं भ्रमी। प्रामाण्यान्तरत्वभ्रमैतत्वप्रामाण्यवत्वादिव्याप्य
त्वापाप्रमात्वाप्रमात्वयोर्हेतुत्वासिद्धिः तादृशस्य तन्नापि तद्व्याप्यतादृशन्यूनवृत्तित्वे सतीत्यादि तथा प्रमाप्रमान्यतरत्वादौ तत्र
ज्ञानभिन्नज्ञानत्वादौ व्यभिचारात् बाधकाभावे सतीति विशेषणाच्च दोष इति चेत् तावन्मात्रस्यैव सार्थकत्वात्तादृशा
नुभववत्वन्यूनवृत्तितया स्वरूपासिद्ध्यभावप्रसंगात् अतो ज्ञानत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मत्वं ज्ञानसाक्षाद्विभाजकोपाधित्वमेव तच्च भ्र
मत्वं प्रमात्वं च यथा चज्ञानं द्विविधं — वाविद्या चेति प्रथमं विभागात्तद्वयं च विभागोपधिद्वयस्य भेदस्य चायाताः ननु वैशे
षिकस्यतत्र निर्विकल्पकसाधारणपार्थाविद्यात्वस्य भ्रमभिन्नज्ञानत्वरूपासिद्धव्याप्तेः पदज्ञानत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मत्वभ्रमत्व

प्रमात्वान्तरत्वंअप्रमाप्रमान्तरयद्दृत्तिनिमित्तत्वंवातेनननकाप्यनुपपत्तिःप्रमात्वस्येतितथात्ववाधाधइतिभावः तथा
कार्यतावछेदकंसतितासम्पर्यन्तथादिपदानामेकदेशपरामर्शकत्वस्यसंभुपपत्तिसिद्धत्वात् अवछेदकंतत्त्वचस्वरूपसंबंधवि
शेषः अतोनानिसप्रज्ञानत्वावछिन्नकार्यतानतिरिक्तवृत्तित्वेनसिद्धसाधनंनीलघटत्वादिनेति आदिनान्यतरत्वादिपरि
ग्रहः एवंप्रमात्वेपक्षीकृतंअज्ञानिसप्रमात्वंमितिनपुनरुक्तिःपद्यतथाऽनिसप्रज्ञानत्वावछिन्नकार्यत्वनिरूप्येतकार
णताप्रतियोगिककार्यतावछेदकमिसर्थःअतोनपुनरुक्तिःनीलघटत्वादिनेति आदिनाऽनिसप्रज्ञानत्वादिपरिग्रहः
प्रमोऽप्रमोभयेतिप्रमाहेतुभिन्नहेतुजन्यत्वेसाध्येवाधः अप्रमाहेतुजन्यत्वेसाध्येदृष्टान्तासिद्धिरतउभयेतिशंकुयादिकं
चतदुभयहेतुरेवेतिनतेनसिद्धसाधनमितिभावः अप्रमापामितितथाचदृष्टान्तासिद्धिभावः घटदृष्टान्तत्वइतियद्यपिस्ववि
षयकप्रमोऽप्रमोभेषहेतुदंडादिहेतुकतयाघटोपिनदृष्टान्तस्तथापिघरपुकदृष्टान्तत्वतात्पर्यतेयेवअप्रमपेवाननुविष
यतात्तिरिक्तरूपेणहेतुत्वविवक्षणापद्योक्तदोषरस्मरवेराहशंखवेतिप्रमात्वादितितथाचतज्जनकीभूतदोषोपिप्रमाप्रमोभ
यहेतरेवेतितदुभयहेतुरेवेतिनदुभयहेतुभिन्नजन्यताभावात्तव्यभिचारइतिभावः व्यभिचारस्फूसर्वांशेःसोकिकप्रमस्था

नुमित्यात्मकप्रतीतः शंखश्वेतिज्ञान एव न तु शंखत्वाद्यंशे तेनोक्तिकप्रमत्वात्मके तत्र व्यभिचारस्तत्र विषयतातिरिक्तरूपेण प्रमात्वम
हेतुभिन्नो हेतुः शंख एव तज्जन्यत्वेन साध्यात्वात् इत्यमंशतो बाधोपि तत्रैव दुष्टत्वं ननु साध्ये प्रमात्वपदेन भ्रमभिन्नज्ञानविवक्षणाद्योक्तदोष
इत्यरुचेराह कारणेति व्यक्तिभेदेति व्यक्तिविशेषस्यार्थः प्रत्यक्षसन्निकर्षव्यक्त्याः प्रमाणतानिता प्रमैव जनिता तज्जन्येन सिद्धसाधनादि
मर्थः व्याप्यत्वमेवेति प्रमात्वनिरूपमात्र प्रमाव्यावृत्तेति भ्रमप्रमाव्यावृत्तत्वं न भ्रमभिन्नवृत्तित्वं जन्यज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नकार्यतामा
दाय सिद्धसाधनापत्तेस्तादृशकार्यतामादाय भ्रमेपि साध्यसत्वेन हेतौ विजातीयांतवैयर्थ्यापत्तेश्च किंतु एकमात्रविशेष्यकभ्र
मोवृत्तित्वे एकमात्रविशेष्यकेतुपादानात् भ्रमात्वस्यापि प्रमाभ्रमोभयसमवहितावनवृत्तित्वेपि न प्रवृत्तासिद्धिः न च तथा
पि रूपत्वाद्यवच्छिन्नकार्यत्वतियोगिककारणताप्रयात्मो दिजन्यत्वेन संयोगभिन्ने मर्थः प्रमात्वावच्छेदकसामानाधिकरण्ये न
साध्याप्रसिद्धेरुद्देश्यताच्छिन्नभागासिद्धिः भ्रमभिन्नप्रमैव वा पक्षः भ्रमप्रमायामपि साध्यसत्वेन भ्रमाविजातीयेति विशेषणा
हेतौ मर्थ्यमिति वा संकारणजन्येतरजन्येन कारणजन्यत्वतियोगिककार्यतावत्वविवक्षणात् भ्रमप्रमाविजातीयेति भ्रमत्वाद्यव
च्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताप्रयोज्यजन्यत्वेन च सिद्धसाधनं तादृशजन्यतामादाय भ्रमानमानेतं प्रदर्शयन्नियमादिति भ्र

प्र०वि० प्रमाण्यावर्त्तकधर्मावच्छिन्नेसम्यविवरणप्रमात्वेतिअप्रमास्यादितिनचेश्वरज्ञानाकाशादौव्यभिचारइतिवाच्यंजन्यत्वेसतीतिआ
१२५ पायादकेविशेषणात्विपर्ययानुमानेजन्यत्वाभाववबाधेनपक्षधर्मत्वावलात्अनंतरंवाजन्यत्वविशेषितेनविशिष्टाभावेनउक्त
साध्यसिद्धिःभिप्रायात्अप्रमास्यात्अप्रमाविजातीयकार्य्यनस्यादित्यर्थः अग्रेचाप्रमातादात्म्यइत्यस्याप्रमाविजातीयकार्य्या
मत्वत्वइत्यर्थइत्याहुः कचित्तुअप्रमास्यात्जन्यप्रमानस्यादित्यर्थःअप्रमात्वाभावएवचप्रमात्वंनातःपरमतेजन्यपदव्यावृत्त्या
प्रसिद्धिःआकाशादेवेवृत्तादशत्वात्अग्रेवाप्रमातादात्म्यप्रयोजकभिन्नस्यजन्यप्रमाभिन्नत्वव्याप्यभिन्नत्वमित्यर्थइत्याहुःनव्यास्तुअ
प्रमास्यात्प्रमाभिन्नःस्यात्रजतमात्रविशेष्यकत्वेसतिरजतत्वप्रकारकत्वाभाववान्स्यादितियावत्ईश्वरज्ञानेचरजमात्रवि
शेष्यकत्वाभावेनापाद्यसत्वान्नव्यभिचारस्तादृशज्ञानस्यैवपक्षत्वात्पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनविपर्ययेसासिद्धेश्चे
रूपत्वाद्यान्नविपर्ययानुमानेभागासिद्धिरग्रेःप्रमातादात्म्यप्रयोजकभिन्नस्यरजतमात्रविशेष्यकरजतत्वप्रकारकभिन्नत्वेव्याप्य
भिन्नत्वमित्यर्थइत्याहुःयथाश्रुतानुमानाभिप्रायेणाहअप्रमेतिसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वेनजनकत्वादिंडिपमपिइष्यंतथैतितज्जन्म रामः
त्वेनसिद्धसाधनमित्यर्थःननुविवक्षितानुमानमदुष्टमेवेतितद्दूषणमाहअप्रमासाधारणेतिअप्रमासाधारणकारणजन्यत्वमेवअ १२५

प्रमातादात्म्यप्रयोजकं अप्रमातादात्म्यव्याप्यंतव्यापारकीकृततादृशजन्यत्वाभावइतितत्कोपिअप्रयोजकइत्यर्थः तथाचतदुप
जीव्यकमनुमानमपिसुतरामप्रयोजकमिति अपेरर्थः इदमुपलक्षणंप्रमाहेतुज्ञानव्यक्तितावच्छिन्नकार्यतामादायप्रसिद्धसाधन
मर्थांतरंवेत्यपिबोध्यं अनित्यप्रमेतिदृष्टांतेप्रमाप्रतिबंधकदोषजन्यतामादायसाध्यसत्वेपक्षेतत्त्ववाधात्प्रमाप्रतिबंधक
गुणाजन्यत्वमादायपर्यवसानस्पतीतिभावः अप्रमाप्रतिबंधकजन्यत्वमात्रेसाध्येअप्रमायांव्यभिचारः प्रमाप्रतिबंधकजन्य
त्वमात्रसाध्येवाधः इत्यतउपादानं प्रमाः प्रामाण्यतरत्वादितिनचेश्वरज्ञानेव्यभिचारइतिवाच्यं अनित्यत्वेसतीतिविशेषणा
त्तन्नवजन्यज्ञानत्वादित्येवास्त्वितिवाच्यं अखंडाभावत्वात्वाचाक्षुषप्रमेतिपक्षेचाक्षुषपदं ईश्वरज्ञानवाधवारणायसाध्येचतत्त्वदृष्टां
तत्वभायद्धेतौप्रमापदंचाक्षुषभ्रमेव्यभिचारवारणाय अनित्यपदमीश्वरज्ञानेव्यभिचारवारणाय प्रमाजनकेतिव्यक्तिभेदस्यव्यक्तिविशेषस्यप्रमात्वं.
जनयतियत्सन्निकर्षादिव्यक्तिः तस्या अप्रमाप्रतिबंधकत्वेनचाक्षुषप्रमाजनकत्वेनचप्रमायास्तज्जन्यत्वात्सिद्धसाधनमित्यर्थः अत्रप्रमाः प्रामा
ण्यन्नरप्रतिबंधकत्वंनतत्कारणीभूताभावप्रतियोगित्वंकिंतुप्रमाः प्रामाण्यतरजनकत्वमित्यभिप्रत्याप्रमाप्रतिबंधकत्वेनेत्युक्तं स्वविरोधी
तिस्वस्यविरोधीप्रतिबंधकयोः ऽनुभवदृत्यर्थः सचभ्रमरागप्रमाप्रतिबंधकज्ञानस्यभ्रमत्वनियमादितिभ्रमप्रतिबंधकजन्यत्वंप्रमायासि

प्र० ख०
१३०

ध्याते अत्र स्वप्रतिबंधकग्राह्याभावविषयकस्मृतिबंधकानुभवसामग्रीजन्यतया लौकिकप्रत्यक्षं निश्चयात्मप्रमाणमंशे अतः सिद्धसाधनस्यास्वतोऽर्थां
तरस्य वारणाय साध्ये अनुभवपदं स्मृतौ त्रम प्रतिबंधकगुणजन्यत्वानभ्युपगमात् स्मृतिसामग्र्याऽनुभवाप्रतिबंधकत्वाच्च स्मृतौ व्यभिचारवारणाय अनु
तथापि स्वप्रतिबंधकग्राह्याभावविषयकमानसज्ञानप्रतिबंधकसामग्रीजन्यतया मानसेतरानुभवेंऽशे अतः सिद्धसाधनं अथ तद्वति तत्प्रकारकानुत
रस्य पक्षतया तदवच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वान्नांशतः सिद्धसाधनं दोषः यत्तदवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धसाधनं तु नास्त्येव मानसप्रत्यक्षसा
मग्र्या ज्ञानांतराप्रतिबंधकतया मानसप्रमायामेव साध्यसिद्धेः नचैवं साध्येऽनुभवपदवैयर्थ्यं लौकिकप्रत्यक्षप्रमायां ग्राह्याभावस्मृतेरप्रतिबं
धकतया स्वविरोधिग्राह्याभावस्मृतिप्रतिबंधकीभूतानुभवसामग्रीजन्यत्वस्य तत्रैवाभावेन न सिद्धसाधनविरहादंशतः सिद्धसाधनस्य
चादोषत्वात् इति वाच्यं साध्ये स्वविरोधित्वं न स्वप्रतिबंधकत्वं अपि तु स्वविरोधिविषयकत्वं स्वविशेष्ये स्वप्रकाराभावविषयकत्वमि
ति यावत् तथा च ग्राह्याभावस्मृतेरपि लौकिकप्रत्यक्षप्रमाविरोधितया तत्रापि स्वविरोधिग्राह्याभावस्मृतिप्रतिबंधकीभूतानुभवसामग्री
जन्यत्वसत्त्वेन सिद्धसाधनस्यैव संभवादिति चेन्न नव्यनये सामान्यतः प्रत्यक्षसामग्रीत्वेनैवानुमितिप्रतिबंधकतया मानससामग्र्या हेरंब
ऽपि अनुमितिप्रतिबंधकत्वात् तत्प्रत्यक्षसामग्रीत्वं च स्वसमानाधिकरणत्वे सति स्वव्यवहितपूर्ववर्तित्वे प्रत्यक्षविशिष्टत्वं तेन नातिप्रसंगः १३०

अत एवानुमितीच्छादेरपि नोत्तेजकत्वं न वा लौकिकत्वसमानविषयकत्वयोः प्रवेशः संप्रदायमतेऽपि मानसप्रत्यक्षं जायतां बाह्यव्यतिरिक्तं प्रत्यक्षं
जायतामित्यादिदूषणदृष्टान्तयोर्मान ~~समानविषयकत्वयोः प्रवेशः~~ प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽपि अनुमितेरनुदयात् तत्र दिदृक्षाभावकूटाभावविशिष्टमा
नससामग्रीत्वेन मानसेतरकारणं प्रतिबंधकत्वावश्यकत्वाच्च तथा च याह्याभावविषयकमानसप्रत्यक्षप्रतिबंधकसामग्रीजन्यतया मान
सेतरानुभवत्वस्य याह्याभावविषयकानुमितिप्रतिबंधकसामग्रीजन्यतया मानसप्रमात्वाऽपि सिद्धसाधनसंभवेन पक्षीकृतप्रमात्वा
त्र शैवसिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात् मानसप्रत्यक्षंप्रति मानसेतरज्ञानसामग्रीत्वेनैव प्रतिबंधकतया स्मृतिसामग्र्याऽपि मानसप्रत्यक्षप्र
तिबंधकत्वेन याह्याभावविषयकमानसप्रतिबंधकस्मृतिसामग्रीजन्यतायाद्यपि च स्मृतावपि साध्यसंभवादुक्तानुभवपदवैयर्थ्यं
चेति चेदेवं मानसेतरानुभवे ऽज्ञातः सिद्धसाधनस्योक्तक्रमेणाप्रमामात्रावसिद्धसाधनस्य च वारणाय प्रतिबंधकपदेन ज्ञानसाक्षा
द्विजकोपाध्यवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकताया विवक्षितत्वात् ज्ञानसाक्षाद्विभाजकोपाधित्वं च ज्ञानत्वव्याप्यविभाज
कोपाध्याव्याप्यत्वे सति ज्ञानविभाजकोपाधित्वं तादृशं च प्रमात्वप्रमात्वे स्मृतित्वानुभवत्वे च न तु अनुमितित्वादिः मानसत्वादि अतो न दो
तौ नानुभवपदवैयर्थ्यं स्मृतिसामग्र्या मानसेतरक्षज्ञानसामग्रीत्वेन मानसप्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वेऽपि मानसत्वस्यैव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदक

तथा तादृशविभाजकोपाधेस्तत्प्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वात्

प्र० ख० त्वादिति भावः अप्रमावदिति प्रमाप्रतिबंधकज्ञानस्य प्रमात्वनियमेन प्रमाप्रतिबंधकदोषजन्यत्वादेव तत्र साध्यसत्वादिति भावः अप्रयोजक
१३१ त्वं निवस्यति दरादिति सन्निधौ चेति तज्ज्ञानेन तदभावज्ञाना ज्ञानेन चेति शेषः। विशेषविरोधिस्याणुत्वाभावप्रमाविरोधिपुरुषज्ञानजनकत्वं
स्याणुत्वाभावप्रयोजकत्वं तथा चान्वयव्यतिरेकसिद्धमेव प्रमाविशेषतया च मितिभावः ननु तथापि साध्यधिकरणदृष्टांतरं त्यत आह
अप्रमायामिति लिंगादिभ्रमस्य चेति न विरोधिप्रमाप्रतिबंधकस्येति शेषः तथा ~~त्वमिति भावः ननु तथापि साध्यधिकरणदृष्टांतरं त्यत आह~~
[illegible] जनकत्वं प्रमाजनकव्यक्तेर्विशेषस्येति प्रमोपधायकतत्तज्ज्ञानादिव्यक्तिविशेषस्येत्यर्थः अप्रमाप्रतिबंधकत्वं अप्रमात्वावच्छिन्नप्रति
बंधकत्वं प्रमाजनकत्वं तत्तत्प्रमाव्यक्तित्वावच्छिन्नजनकत्वं अस्ति अस्तु असिद्धस्य धनात् प्रमात्वनिष्ठकार्य्यतावच्छेदकत्वस्योद्दृष्टासिद्ध्या अर्थांतर
ता उपसंहरति द्रुतिनेति अतिरिक्तगुणसिद्धिः प्रमात्वावच्छिन्नकार्य्यतानिरूपितकारणताकगुणसिद्धिः। ननु प्रमात्वावच्छिन्नस्यप
सत्वात्तदवच्छेदेनैव साध्यसिद्ध्या तादृशगुणसिद्धिरित्यत आह किंचेति। अर्थांतरस्य पदार्थांतरस्य गुणपदवाच्यस्य तथा च प्रमा
प त्वावच्छेदेन साध्यसिद्ध्ये याधर इति भावः दोषो दृष्टांतत्वेनोपन्नेः ननु प्रमाजनकत्वादिना तदनुगम इत्यत आह प्रमेति प्रसक्तं कात्वात्मा हेरंब
त्वाच्चतिप्रसक्तं तन्मात्रजनकत्वं तदन्यतानाजनकत्वे सति जनकत्वं तच्छब्देन यथायथं प्रमाभ्रमयोः परामर्शः प्रसिद्धिमितिगुणत्वेना १३१

भिमतस्य सल्लिंगपरामर्शादेरपि सन्निकर्षदो[illegible]कतया विषयविधयाः स्वविषयकप्रमाजनकत्वात् भ्रमजनकत्वेनाभिमतस्यापि तादृ स्वविषयक
प्रमाजनकत्वादिति भावः ॥ उत्पत्ति पूर्वपक्षरहस्य ॥१॥ एवमप्रमाविशिष्टतरावस्थादिति प्रमात्ववदप्रमात्वमपि कार्य्यतानवच्छेदकमेव स्यादित्य
र्थः एवकारार्थमेव विवृणोति न तु परतद्वित्यादि न तु कार्य्यतावच्छेदकमित्यर्थः ॥ असाधारणकारणादेवेति मनुपपादकसाधारणकार
णताक्रांततत्तद्व्यक्तितराविव्यर्थः अहेतुत्वात् अहेतुतायाः स्वच्चत्वात् आगंतुकेति प्रमाजनके इत्यर्थः नानुतावेत्ताप्रमांप्रतिविशेषदर्श
तापितृत्राद्यभावानां कारणत्वमस्तु प्रमत्वस्य कथं कार्य्यतावच्छेदकं तत्तद्व्यक्तित्वेनैव कार्य्यकारणभावसंभवात् इत्यत आह अपिचेति
॥ नियमाश्चेति कार्य्यकारणभावघटकनिश्चय इत्यर्थः नव्यक्तेरेवन तत्तद्व्यक्त्योरपि न तु चेत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितानुयोगिताकोपी
ति यावत्कार्य्यकारणाभावघटकनियमप्रतियोगितानुयोगितयोः स्वरूपसंबंधविशेषात्मकावच्छेदकतानभ्युपगमे तु तत्तोपादेयं त
द्व्यक्तिकुलीनवच्छेदकतदाहृव्यभिचारप्रवृत्ति प्रसंगाच्चेति यदि सामान्यरूपेण प्रतियोगित्वा अनुयोगितावत तद्व्यक्तितेन न तदा व्यभिचा
रः तद्व्यक्तिमंतरेणापि सामान्यधर्म्मावच्छिन्नोत्पत्तेः यदि चप्रतियोगित्वमनुयोगित्वं च द्वयमेव तत्तद्व्यक्तितेन यदि वा प्रतियोगित्व
तद्व्यक्तित्वेन अनुयोगित्व असामान्यरूपेण तदा अतिप्रसंगः आद्ये तद्घटव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतितद्धटासमव्यक्तित्वेनापि कारणत्वप्रसंगात्

कारणतयाऽदितिज्ञाह व्यभिचारादिति घटव्यक्तिमन्तरेणापि सामान्यधर्मावच्छिन्नस्योत्पत्तेः यदि च कार्यतापि तत्तद्व्यक्तित्वेन २४
[redacted]

 अंत्ये सामान्यधर्म्मावच्छिन्नाव्यक्त्यंतरोत्पत्तिसमयेपि तद्व्यक्तेरुपादप्रसंगादित्यर्थः सामान्यरूपेण कार्य्यतातत्तद्व्यक्तित्वेन तत्राह प्रतिस्वप्रसं
गादिति तद्घटप्रसापि तद्ग्रासभस्यकारणापत्तेः इत्यर्थः नियमनिरूपकं नियतत्वावच्छेदकं कार्य्यतावच्छेदकमिति यावत् दलगुण गुणत्वा
वच्छेदककारणकारणतावच्छेदकमिति यावत् अस्येयं प्रकृतचास्येयं तद्व्यपरिशेषात् प्रमात्वमेवेति भावः रूपसंख्येति रावं चेति प्रमायाम
पि प्रमात्वावच्छिन्नेपि विशेषदर्शनेविपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षमात्रेहेतुनन्नु प्रमासामान्यव्यभिचारात्तदुत्तरप्रमात्वं चतत्प्रमाघटविशेष्य[illegible] र
समवहन्यथासिद्धा एवं पित्ताद्यभावेपि न प्रमामात्रेहेतु शंखश्वैत्यप्रत्ययस्त्वावच्छिन्नं प्रत्येवतद्धेतुत्वात्सित्यादि सत्वेपि शंखश्वैत्या
नुमित्युदयात् पटादौ श्वैत्यप्रत्यक्षादयाच्च न चैतावताप्यतत्वं तथा सत्येतन्मरुत्वानसत्वविशिष्टवह्न्यनुमितिप्रतिपरामर्शविशेषका
कारणतामात्रायैवतदुपपत्तेः प्रतिबादि सुत्तरमिस्यरूपे चेवाह किं चेति यत्कार्य्यविनानीयपत्कार्य्यापेक्षयावेधर्म्मवत्तत्कार
णविजातीयेतितदवृत्तिकार्य्यताप्रातियोगिककार्य्यताश्रयइत्यर्थः यद्वृत्तवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नकार्य्यताश्रय इत्यर्थः । यमजयोर
पि दृष्टविशेषअप्रयोजकत्वादिति भावः आकास्मिकं त्वेतिनिर्निमित्तकत्वेत्यर्थः न च घटप्रत्यक्षाद्वौव्यभिचारः तद्भिन्नपटप्रत्यक्षाविवि
जातीयं न तत्कारणविजातीयकारणजन्यं इंद्रियसन्निकर्षादीनां प्रत्यक्षेपि कारणत्वादित्यत आह घटज्ञानेति घटज्ञानजाती

यघटप्रत्यक्षादितद्भिन्नजातीयंकार्य्यंघटत्वानवि जातीयंकार्य्यंघटप्रत्यक्षादिवैरारावैरूप्येणयत्तत्सामान्यतोव्याप्तौअप्रमाकारणेतिअप्रमावृत्तिका
र्य्यताप्रतियोगिककारणतान्यकारणताप्रतियोगिककार्य्यताश्रयइत्यर्थः।तद्वत्इतिधर्म्मावच्छिन्नकार्य्यताश्रयइत्यर्थः।ननुचातेनतत्तत्प्रमा
प्रतितत्तत्सिन्नाभायानांकारणत्वसिद्धावपिनप्रमात्वस्यकार्य्यतावच्छेदकत्वसिद्धिःप्रमामात्रजनकतयातियत्सन्निकर्षव्यक्त्यादितज्जन्यत्वेनसिद्धसाधनं
चमेवंप्रमात्वावच्छेदेनसाध्यसिद्धिरुद्देश्यत्वात्प्रमात्वेतादृशजन्यत्वरूपसाध्यस्यस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वसिद्धेः एवंचतादृशीसिद्धिर्नापि
नप्रतिबंधिकापक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसाध्यानुमितिप्रतितादृशसिद्धेरेवप्रतिबंधकत्वादितिभावः पूर्वोक्तार्थांतरदोषमुद्धरतिएवंचेतिप्रमात्वेतुले
प्रमात्वावच्छिन्नंप्रतिहेतुत्वेआवश्यकेइतिशेषः नसिद्धसाधनमितिनप्रमात्वनिष्ठकार्य्यतावच्छेदकत्वस्योद्देश्यस्यासिद्धत्वार्थांतरमित्यर्थः प्रमा
त्वविशिष्टस्यपक्षत्वतयातदप्रमात्वावच्छेदेनैववच्छेदेनैवतादृशजन्यतासिद्धावुद्देश्यसिद्धेः तादृशसिद्धेरनुगतकारणासंभवस्यैवपूर्वंबाधक
त्वेनाभिधानात् इतिभावः अनित्यप्रमात्वमितिविषयभेदेनानित्यप्रमात्वस्यएकस्याभावात् अनित्यत्वविशिष्टघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वा
दीत्यर्थः एवंसर्वत्रकार्य्यतावच्छेदकमितिपक्षधर्म्मतावलादुपजन्यतावच्छेदकत्वसिद्धिरितिभावः इतोनीलघटत्ववारणायबाधकंविनेतिका
र्य्यमात्रेतिनचमेयत्वादौअकार्य्यवृत्तित्वरूपबाधकसत्वेनव्यभिचाराभावात्किंमात्रपदेनेतिवाच्यंबाधकंविनेसत्रअकार्य्यवृत्तित्वइ

पवाधकाप्रवेशात्तत्सैयत्वे व्यभिचारवारणाय तदुपादानात् कार्य्यमात्रवृत्तिधर्म्मत्वंच कार्य्यान्यावृत्तिधर्म्मत्वं येन संबंधेन कार्य्यतावच्छेदकत्वं
तेन कार्य्यान्यावृत्तित्वंचा च्यं तेन महाकालादिवृत्तितया नासिद्धिः प्रत्येकेति नीलसामग्र्या नीलघटसामग्र्याश्च घटत्वयोः समाजादर्थवसा
नं पन्नं विशिष्ट न तु विशिष्टनिर्वाय नीलकपालत्वादिना तादृशविशिष्टं प्रति हेतुत्व अत एव नीलसामग्र्यभावादेव नीलाभावसंभवे नीलेतरघ
टत्वादिकमप्यार्थसमाजसिद्धमिति भावः अत्रेदं चिंत्यं प्रमात्वमपि अर्थसमाजग्रस्तं तथाहि प्रमात्वं तत्तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारका-
त्वं तथा च तत्प्रकारकज्ञानसामग्रीसत्वात् तत्प्रकारकत्वं तत्तदिंद्रियजन्यसन्निकर्षादेः तद्वति असंसर्गाग्रहादेश्च सत्वात् तद्विशेष्यकत्वाव
च्छिन्नत्वमिति अनित्यघटत्वाज्ञानत्वादौ व्यभिचारमुद्धरति घटेति अनित्यघटत्वानत्वादावित्यर्थः बाधकमिति अस्तीति शेषः असंभवात्का
रणतावच्छेदकत्वमेव बाधकमिति भावः तत्रापि घटज्ञानत्वादावपि अनुगतभोजकादृष्टहेतुकत्वं अनुगताभोजकादृष्टजन्यतावच्छेदक
त्वं प्रसक्तेति च तादृशादृष्टविशेषसिद्ध्यापि गुणजन्यत्वसिद्धिरप्रत्युहैवेति भावः अन्यथेति घटज्ञानं प्रति भोजकादृष्टस्य कारणत्वे इत्य
र्थः इत्यापाततः अदृष्टत्वेन हेतुत्वेपि विशेषरूपेण हेतुत्वे मानाभावादिति बोध्यं पूर्वानुमाने आत्ममनोयोगादिजन्यतावच्छेदकबा
धात्मसिद्धं पक्षधर्मतावत्वात्कारणविशेषजन्यतावच्छेदकत्वमेव सिद्धमिदानीं साक्षादेव तत्साधयति एवमिति यद्यपि अनेनापि सा

क्षात्कारणविशेषजन्यतावच्छेदकत्वं नासिद्ध्यतीति तादृशकारणताभिन्नकारणता[redacted]अनित्यप्रमात्वावच्छिन्नस्य आत्ममनोयोगवृत्तिकारणतानत्प्र
तियोगिककार्य्यतावच्छेदकत्वसंभवात् तथापि कारणता। ताभिन्नित्यस्य कारणताप्रभिन्नवृत्ती त्यर्थः। नचचक्षुरादिनिष्ठकारणताप्रतियोगिककार्य्य
तावच्छेदकत्वेनार्थान्तरं बाधान्नैवं प्रतियोग्यंतमापि हीयतां वाधादेवनार्थान्तरत्वमिति वाच्यं तथैवोद्देश्यत्वात् अनित्यज्ञानात्वव्याप्येति अनि
त्यज्ञानत्वेव्यभिचारवारणाय व्याप्यांशे व्याप्यत्वं न्यूनवृत्तित्वं तत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति यावत् यथाश्रुते
दी अनित्यज्ञानत्वेव्यभिचारतादवस्थ्यात् अनित्यज्ञानत्वाव्याप्यत्व अनित्यज्ञानत्वान्यनुमित्यपि केचित् अनित्यघटज्ञानत्वादौ व्यभिचारं कार्य्यता
वच्छेदकेति अनित्यत्वविशिष्टकारणताताद्याः पि प्रमा अप्रमासमूहालंबनमादाय न तादृशकारणतावच्छेदकावच्छिन्नत्व प्रतिनासिद्धि।
(अप्रमापदेनदाक मात्रविशेष्यक घटत्वाभाववति घटत्वप्रकारकज्ञानं वा विवक्षितं तथाच यथाश्रुतमेवसाधुएवमग्रेपिबोध्यं प्रमात्व
व्यभिचारवारणाय हेतौ भ्रमावृत्तीति भ्रमावृत्तिघटत्वांशेया प्रमात[द्धि?]न्नज्ञानावृत्तित्वं भ्रमत्वान्यत्वं वा तेन न प्रमात्वस्यापि वारवा
(~~[illegible]~~) भ्रमवृत्तितयास्वरूपासिद्धिः चाक्षुषप्रमेति घटत्ववति घटत्वप्रकारकचाक्षुषत्वेत्यर्थः। ननु य
दि प्रमासामान्ये नुगतोहेतुः सिद्धतदा चाक्षुषसामग्री प्रमासामग्री। भ्यां चाक्षुषप्रमासिद्धौ नीलघटत्ववच्चाक्षुषप्रमात्वस्यानका-

प्र॰ख॰ १३७

र्य्यतावच्छेदकत्वं अतो बाधः स्वरूपासिद्धिश्चैवं प्रमामात्रे साक्षात्कारिप्रमायां वा यद्विनानुगतो गुणो नास्तीत्युच्यते परैस्तदेतदनुमानां
गीकारात् अनतिरिक्तवृत्तित्वमात्रावच्छेदकत्वमिति केचिच्चाक्षुषभ्रमेति चाक्षुषभ्रमत्वे व्यभिचारवारणाय यद्व्यत्वं तं घटत्वप्रमाभिन्नचाक्षु
षावृत्तित्वे तदर्थः तेन न स्वरूपासिद्धिः दृष्टान्तासिद्धिवारणाय चाक्षुषत्वमखण्डाभावघटकं न च तद्वारणाय ज्ञानत्वेनैव प्रवेशोऽस्त्विति वाच्यं ज्ञा
नत्वचाक्षुषत्वयोरुक्तत्वशरीरत्वात् गगनादौ व्यभिचारवारणाय कार्य्यतावच्छेदकेति इदानीं रजताभेदभ्रमात्वस्याविशेषकारणजन्यताव
च्छेदकत्वं साधयति अनित्येति रजतप्रमावृत्तीति पूर्ववद् रजतांशे प्रामाण्यज्ञानावृत्तीत्यर्थः रजतवृत्तिप्रकारकं रजतविशेष्यकात्वावच्छिन्न
रजतत्वप्रकारितरकं रजतावृत्तिप्रकारकं रजतत्वाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारिताकं तादृशप्रामाण्यस्यैव पक्षत्वे तथैव
वस्तुसुचितत्वादिति ध्येयं। प्राथमिकानुमाने कश्चिदुपाधिमाहतन्मतमुत्थापयति यत्विति प्रमाण्यस्यैव [redacted] असाधारणका
रणजन्यत्वे - प्रमाया अप्रमाकारणविजातीयकारणजन्यत्वे साध्येन च पक्षेतरत्वमिति चेन्नो प्राप्तिरिति शेषः पक्षेतरत्वस्यानुपाधित्वे
वीजद्वयं विषयपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणवत्वं व्यतिरेके असाधारण्येऽपि चन तत्रा घमात्रनास्तीत्याहतरेति प्रामाण्ये त्वोपा[illegible]प्रमवि धोर
शेषणस्य तन्मते ईश्वरज्ञानरूपविपक्षव्यावर्त्तकत्वात् ईश्वरलिंगिकर्त्तृतन्मते भवत्सक्षस्य प्रमायाएवविपक्षत्वेनतत्व्यावर्त्तकत्वा

दी॰ख॰ १३७

दित्यर्थः। ननु उभयमतसिद्धविपक्षस्य व्यावर्त्तकत्वं उभयाधिकत्वे तत्रमित्यर्थः। गौरवादिति व्यावर्त्तक। तच्चात्र नास्ती त्यात आह उभयसिद्धे
ति उभयसिद्धं विपक्षव्यावर्त्तकत्वं तंत्रं न चांद्रास्येव ननु उभयसिद्धो यो विपक्षः तद्व्यावर्त्तकत्वं तंत्रमित्यर्थः गौरवादिति व्यावर्त्तकत्वं नोभयमता
सिद्धं विपक्षस्तु उभयमतसिद्धः तथापि नो पार्थिवतो ऽवश्यं व्यावर्त्तकत्वं तु उभयमतसिद्धत्ववाच्यं तथा चोभय एतत्स्वविशेषणगौरवमित्यर्थः नाद्य
भयत्रास्ती त्याह व्यतिरेक इति तत्र तदपि भगवज्ज्ञानस्येश्वरस्य तन्मात्रत इत्यादिः तन्मतस्य तन्मते भवत्ता पक्षत्वेनाभिमतस्येति यावत्स्वपक्ष
त्वाद्व्यतिरेके साध्ये सपक्षत्वात् तन्न नु उक्तेनुमानेषु दोषाभावजन्यतावच्छेदकत्वेनैवार्थांतरमिति न गुणजन्यत्वसिद्धिरित्याशंकते नन्विति ननु
तथापि प्रमायाः स्वतउत्पत्तिकत्वव्याघात इत्यत आह आगंतुकेति आगंतुकत्वं प्रमाकारणत्वं अभावः कारणतावच्छेदकेन कारणमिति
मिश्राभिमतमुपापयानित्यन्विति तथा च दोषाभावस्य हि तद्व्याप्तविशेषणत्वमेव कारणतावच्छेदकभावात् प्रमाणश्चेत्स प्रमा अतन्यथा। ५१
सिद्धत्वेन अनन्यथासिद्धत्वे पि तस्य बाधकत्वापत्तेरिति भावः भूयोवयवेति भूयोवयवावच्छेदेन सन्निकर्ष इत्यर्थः तथा च प्रमाया
गुणो दोषाभावश्च कारणं प्रमायां दोषो गुणाभावश्चेत्कारणं तुल्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति भावः अप्रमा प्रति गुणाभा
वस्य हेतुत्वं न संभवतीत्याशंकते अथेति असदर्थविषयकत्वे इति असंसर्गविषयकं ज्ञानं भ्रम इत्यभिप्रायेन सदर्थविषयकेति सदर्थ

ःभ्रमस्यापि सद्विषयकत्वेनव्यभिचारादितिभावः प्रमायांतुदोषाभावस्यापि हेतुत्वंसंभवत्येवेत्याह सद २
असदर्थविषयकत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयमाश्रित्यर्थः २

कारणत्वादितिभावः इत्यास्त्विति अपेतत: गुणस्यकारणत्वात् अप्रमात्मा तेजस्त्वे प्रमा: १

प्र·ख· १३५ विषयकज्ञानहेतुत्वभाव इत्यर्थः नियमेनेति भ्रमेपि सत्व परागेनैवासद्विषयज्ञानांगीकारादितिभावः तदसंभवादिति असद्विषयकत्वरूपभ्र
मत्वावच्छिन्नंप्रतिसद्विषयकज्ञानहेतुत्वभावस्यकारणत्वासंभवादित्यर्थः विषयकत्वकारणाभावः असदर्थविषयकत्वावच्छिन्नकार्य्यतानिरू
पितकारणताश्रयाभावः हेतुः प्रयोजकः सदर्थविषयिन्याः प्रमाया असदर्थविषयकत्वाभावादितिभावः नत्वेवमप्रमायामपिसदर्थवि
षयकं ज्ञानहेतुत्वभावस्य हेतुत्वे इत्यर्थः हेत्वभावात् असदर्थविषयकं ज्ञानकारणाभावरूपहेत्वभावात् सदर्थविषयकत्वे इतिसदर्थमा
त्रविषयकत्वंसर्वांशेप्रमात्वमेव हेतुः प्रयोजकः तत्र हेतुः सदर्थमात्रविषयकज्ञानेहेतुः तदभावस्त्विति धर्म्म्यंशेप्रमात्मकभ्रमस्थले
गुणाभावोवर्त्ततएवसर्वांशेप्रमां प्रत्येवगुणस्यकारणत्वं भ्रमंप्रतिगुणाभावइतिहृदयं ननुयदि प्रमांप्रतिगुणः कारणं भ्रमंप्रतिगु
णाभावः तदैकमेव ज्ञानंप्रमाद्भ्रमाच्च कथंस्यादित्याशंक्य तेनास्त्विति साधारण्यात् विषयावेशेषाक्ष यंत्रितत्वात्तेवेवेति एकमे
वज्ञानमित्यर्थः दोषाभावेपीति दोषाभावस्यप्रमाहेतुत्वस्वीकारेपीत्यर्थः क्वचिदिति क्वचिदंश इत्यर्थः तथाचतदंशे दोषाभावः तदं
शेप्रमांप्रतिकारणमितिभावः गुणाभावादिति कुत्रचित् सर्वांशेगुणाभावात् असन्मात्रविषयकमपिज्ञानस्यादित्यर्थः दोषात्कुत्र हेरंब· १३५
चित्सर्वांशेदोषात्सर्वत्रविषयइतिसर्वांश इत्यर्थः तदभावश्चेति चकारात्तस्यापिसमुच्चयः तावपिदोषाभावदोषावपिनतत्रहेतुत्व
त्वाभावेनसदर्थविषयज्ञानकारणाभावोहेतुः संभवतीत्यत आह प्रमाया इति तदुक्तिस्त्वदर्थविषयकं असदर्थविषयक ४ ×
ज्ञाने

सेत्यत्र तदसदंशनभ्रमत्वाविशेषकप्रमांप्रत्यव

प्रमात्वावच्छिन्ने ऽप्रमात्वावच्छिन्ने हेतुत्वे प्रमायां दोषप्रमायां स्वाभावव्यभिचारः दोषाभावो व्यभिचारी चेत्यर्थः दोषाभावस्येंद्रियनिष्ठतयैव
हेतुत्वाभ्युपगमादिति भावः दोषाननुगमस्यादोषत्वं स्वप्रमायाव्यंभिचारं च[illegible]सकर्त्तमाशंकते अथ दोषत्वं नैकमिति नापीतिमत्रार्थः साकल्य थि२
मवधारणस्वाक्रांत्ये आह पित्ता[illegible]रिति अननुगतत्वेनेति व्यभिचारित्वेनेति शेषः तदभावात्सकलभ्रमहेतुत्वाभावात् अंशे आह असंभ
वाच्चेति स्वप्रमायां स्वध्वंसेपि पित्तादेर्जनकत्वादिति भावः नापीति न च घटाभावस्य स्वप्रमाहेतुत्वेन घटस्यापि दोषत्वं स्यात्स्याच्चसिद्धभाव
स्यानुमितिहेतुतयासिद्धेरपि दोषत्वमिति वाच्यं। सकलप्रमाहेतुत्वस्यैवात्र विवक्षितत्वात्किंचित्साकल्यार्थकमात्रपदघटितरूपा
ह: अन्योन्याश्रयादिति प्रमासामान्यकारणताग्रहे दोषत्वग्रहः दोषत्वग्रहे च दोषाभावत्वग्रहात्प्रमासामान्यकारणताग्रह इत्य
न्योन्याश्रयः पित्तादेरिति तथा च पित्ताद्यभावस्य प्रमासामान्यहेतुत्वात्तत्रादौ लक्षणमव्याप्तिरिति भावः एवं हीति स्वप्रमाभिन्नप्र
माप्रतिबंधकत्वं न तादृशप्रमासामान्यप्रतिबंधकत्वं पित्तादेरपि शंखत्वादिप्रमायामप्रतिबंधकत्वेनाव्याप्त्यापत्तेः किंतु यत्किंचि
त्तादृशप्रमाप्रतिबंधकत्वमेव तद्वाच्यं तथा चायं दोष इति भावः इदमुपलक्षणं यत्किंचित्प्रमाप्रतिबंधकत्वे विवक्षिते स्वप्रमाभिन्न
त्वविशेषणवैयर्थ्यं च बोध्यं तस्मादिति स्वप्रमायां स्वस्या दोषत्वात् तेनोक्तव्यभिचारकार्यानुनुगमाद्यकारणाननुगमेन दोषायेतिभा

वः स्यादेतदिति उच्यते इत्थं तत्रकः पूर्वपक्षः प्रमामिति प्रमा भ्रमं च अकुर्वतिज्ञानहेतुत्वेनोसेप्रमात्वायाछेत्वं प्रतिचातुनके ज्ञानहेतु
त्वमेज्ञानत्वसामान्यसामग्रीसत्वइतियावत्तनरगभ्रमः उरगभ्रमरावनतुवंशत्वप्रमेतियावत्तथाचज्ञानसामान्यसामग्र्यासत्यांमे
दुकरसंज्ञानदोषाद्दंशेन वंशत्वप्रमां शङ्कुरगभ्रमतदभावेवंशत्वप्रमाइतिअन्वयव्यतिरेकाभ्यांवंशत्वप्रमास्थलेदोषाभावोहेतु
त्वं मत इत्यर्थः इतीति अतोहेतोरित्यर्थः। तथादोषाभावो हेतुस्तत्र हेतुमान्कृ मत्वादितिभावः। ननु संदुकरशंजनदोषाभावः कथंवंश
त्वप्रमाहेतुः तस्मिन्सत्यायेत्वचावंशत्वप्रमोत्पत्तेरित्यत आहमंदुकेतिमंदुकरशंजनाभावः चास्तु एवंशत्वप्रमायामेवहेतुरित्यमि
प्रायः दोषाभावत्वेन कारणता प्रमात्वेन कार्य्यताइत्यापि प्रायेन व्यभिचारमाशंकतेगोरोहमितिदोषासंस्के ~~कथं वंशत्वप्रमाहेतु~~
तस्मिन्सरसत्वेदोषरूपमिथ्याज्ञानजन्यसंस्कारसत्वे तत्र गोरोहमिति अभेदभ्रमेन तु संस्कारस्य न तामेथ्याज्ञानजन्यसंस्कारस्यत
थाच यदाविशेषादर्शनं तदाभेदभ्रमः यदाविशेषदर्शनं तदाज्ञारीरभेदप्रमाइतिभावः। ननु विशेषादर्शनासत्वेपिगोरोहमितिप्रमो
त्पात्तसन तत्र हेतुरित्यत आह तदसत्वइति विशेषादर्शनस्यासत्वे तदसिद्धेरिति प्रमासिद्धेरित्यर्थः कुत्रचित्तत्सत्वेइतिपाठः तदा
विशेषदर्शनसत्वेइत्यर्थः गुणस्यपि अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमाकरणत्वेनक्लृप्तत्वमाशंकते दूरेत्यादिनासजातीयसंयोगेत्वे

सजातीयसंयोगे तदभावेनेति सत्त्वादितिभावः तावदिति तावत् दूरवर्त्तिविशेष्यककेशत्वप्रकारकसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हस्ततरकेशसंयोगे
हेतुः तत्तत्तादृशप्रमात्वावच्छिन्ने इत्यर्थः। तथाच भ्रमप्रमासाधारणकेशसाक्षात्कारहेतुतया न तस्य गुणत्वं प्रमासाधारणकारणस्यैव गु
णत्वादितिभावः तदभावात् केशसाक्षात्कारभ्रमयाभावात् अथ तावत् दूरवर्त्तिक्षणसाक्षात्कारत्वस्यैव हस्ततरकेशसंयोगकार्य्यतावच्छे
दकत्वे गौरवमतः केशप्रमात्वेनैव तत्कार्य्यतेत्यत आह तत्रापीति तावत्प्रमायां तावद् दूरवर्त्तिविशेष्यकचाक्षुषकेशत्वप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति
हेतुर्वं हस्ततरकेशसंयोगहेतुः ननु दूरवर्त्तिकेशप्रमायादेव दोषाभावे व्यभिचारी। स्यत्र दूरत्वलक्षणदोषसत्त्वादित्यत आह तत्रापीति दू
रत्वं तत्र दोष एव न अन्यत्र कुत्र दोषस्य च तत्राभावोऽस्त्येवेति भावः दोषजन्यत्वे दोषसत्त्वे अप्रमात्वापाता प्रमानुदयापातात् केचित्तु
दोषजन्यत्व इति सति दोषे तस्यान्यथासिद्धिग्राहकाभावे तज्जन्यत्वस्यावश्यकत्वादितिभावः तथाच यथाश्रुतमेव साधीय इत्याहुः नन्वि
ति तथाच आगन्तुकविशेषदर्शनरूपत्वं यदि तत् तदेत्यर्थः यदि चाभावाभावोऽतिरिच्यते तदा नैतद्दोषशंकापीतिभावः सहेतुविशेषादर्शना
भावो हेतुः गुणत्वे तद्भ्रमप्रतिबंधकत्वेन भावत्वेन विशेषदर्शनत्वेन अभावत्वातिरिक्तरूपेण आगन्तुकभावानपेक्ष्य ज्ञानसामग्रीज
न्यत्वं स्वतस्त्वमितिभावः ननु षोडशत्वस्पर्शकस्याभावात् न दोषाभावत्वं कारणतावच्छेदकं नवा विशेषदर्शनाभावाभावत्वेन गौरवा

प्र॰ख॰ १३७ किंतु विशेषदर्शनत्वेन नाघवादि परुचेत्राह किंत्वेति पित्तादय एव दोषाः प्रमाकारणीभूताभावप्रतियोगिनः आवश्यकत्वादिति वि
शेषदर्शनस्य दोषत्वेपि विशेषदर्शनमेव भ्रमस्य लिंकु तो न भवति अतस्तत्रापि पित्तादय एव प्रतिबंधका वाच्याः तदा सर्वपिंडादय ए
व दोषाः संतु आवश्यकत्वादित्यर्थः उद्भूतमिथ्याज्ञानवासनाया एवं च दोषत्वोपगमात्मान्नोक्तदोष इति भावोक्तचेति पिंडादी नांना
नात्वेन व्यभिचारः विशेषदर्शनप्रतिबंधकत्वेनानुगम इत्यर्थः नानात्वेपि व्यभिचारभावमुपपादयति क्वचिदिति तत्तदप्रमाया तत्तद्दो
षः कारणमित्यर्थः इत्यननुगमात् इति व्यभिचाराभावात् इत्यर्थः ।। अन्यथेति अन्यथा तत्तदप्रमाएयं तत्तद्दोषस्याकारणत्वे पिंडादितो
ऽप्रमा न स्यादिति पिंडादिकं विना अप्रमाकारणं न स्यादित्यर्थः अनुगमात् अननुगमेन व्यभिचारात् यद्यपि अप्रमायां विशेषदर्शनमेव हे
तुरिति वादिनां अप्रमायां पिंडादिकारणमेव न भवती सुच्यत इत्यैति तु तद्बाधकमसंगतं तथापि अप्रमासामान्य विशेषदर्शनमेव हेतुः विशेष
दर्शनरूपाप्रमायां पिंडादिकारणमितिमतमवगम्य एतद्बाधकमुक्तं तथा च पिंडादितो अप्रमा स्याद्विशेषादर्शनरूपाऽप्यप्रमाना-
स्यादित्यर्थः एतद्बाधकं पश्चात्परिहरणीयं सर्वत्रेत्यादिना सर्वत्र विशेषदर्शनरूपाप्रमायां तस्मिन्नप्रमायां च ननुभवत्वमननु हेरंब॰
गत एव दोष अननुगतानां तत्तदभावानां कथं प्रमाकारणत्वमित्यत आह मायाएया दे रितिदाह प्रतिबंधकस्य मण्यादेरननुगमेपि १३७

तदभावानां कारणत्वइत्यर्थः अननुगमोपदोषत्वादितितदभावस्य प्रमांप्रतिहेतुत्वे व्यभिचारादिदोषरहितत्वादित्यर्थः तत्र उपेक्षयात्
अप्रमांप्रति अन्यथासिद्धत्वात्पीतः शंखइति भ्रमे पीतत्वाभावविशेषदर्शनस्य व्यभिचारं स्फुटत्वादुपेक्ष्य रूपिंडासन्निकर्षेणेति युक्तं ५२
तस्मादहपिंडादेरिति पिंडादेर्दोषत्वे प्रमांप्रति तस्याप्रतिबंधकत्वे विशेषप्रमैवेतिसर्वत्र प्रमारूपविशेषदर्शनं कुतो न भवतीत्यर्थः प्रमा
रूपविशेषदर्शनंप्रति प्रमारूपविशेषदर्शनस्य हेतुत्वेऽहेत दोष इत्यत आह विशेषस्येति व्यभिचारात् प्रत्यक्षरूपविशिष्टप्रमायांव्यभि
चारात्तमनुप्रत्यक्षरूपविशेषप्रमायामपि विशेषदर्शनं हेतुरिति न व्यभिचार इत्यत आह तत्रैवेति तस्मादनायत्या अननुगतानामेवपि
डादितदभावानां अननुगततत्तद्भ्रमप्रमे प्रति हेतुत्वं वाच्यमित्युक्तं प्रामाण्यप्रमायाः स्वतस्त्वमितिभावः अथेति तदंशे प्रत्यक्षप्रमायां
तदंशेइंद्रियसन्निकर्षो गुण इत्यर्थः ननु तदंशे प्रत्यक्षाप्रमायामपि तदिंद्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वेन कथं तस्य गुणत्वमित्यत अप्रमांश
मितियदंशे अप्रमा तद्धर्मस्य धर्मिण्यसत्वेन तदंशे इंद्रियसन्निकर्षाभावात् दोषो हेतुर्न तु इंद्रियसन्निकर्ष इत्यर्थः अपरजतत्वा
दिप्रमायामपि दोषजन्यताकिमिति नो व्यतइति तटस्थाजिज्ञासायामाह प्रमांशादिति रजतत्वाद्यंशे प्रमायां दोषो हेतुर्न चेत्य
र्थः। अदोषत्वेति प्रमाया अकारणत्वे सति भ्रमकारणत्वस्य दोषत्वरूपत्वादितिभाव प्रमांशस्येति रजतत्वाद्यंशे अप्रमात्वप्रसं

प्र॰ख॰ १३८ गाद्वित्यर्थः। तदंशे दोषजन्यत्वस्य तदंशेऽप्रमित्वव्याप्यत्वादिति भावः। नन्वेवं अप्रमायां इंद्रियासन्निकर्षस्य दोषवशात्स्थानेऽप्रमायाः साक्षा
त्कारित्वं न स्यात् इंद्रियसन्निकर्षाजन्यत्वादित्यत आह साक्षात्कारित्वं चेति धर्म्यंशेऽप्रमा तदंशे इंद्रियसन्निकर्षजन्यत्वादित्यर्थः अप्रमांशे
दोषो हेतुरित्युक्तं दूषयति तानेदुस्यैति अंशस्यास्यति अवच्छेदकस्येत्यर्थः ननु विषयत औपाद्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणाश्रय
मेव तदंशे हेतुत्वमित्यनुशयादाह अप्रमांशे चेति तदिंद्रियसन्निकर्षजन्यत्वं तत्साक्षात्कारित्वप्रयोजकं रावं च यदंशेऽप्रमा तदंशे इंद्रि
यसन्निकर्षश्चेन्नास्ति तदा तदजन्यत्वेन अप्रमायाः तदंशे साक्षात्कारित्वं न स्यादित्यर्थः दोषस्य च तद्धेतुत्वे जन्यतासंबंधेन दोषस्यापि
साक्षात्कारित्वप्रयोजकत्वेति प्रसंगः भ्रमानुमित्यादेरपि साक्षात्कारित्वप्रसंग अननुगमश्च व्यभिचारः भ्रमत्वमित्यादाविति भावः
ननु प्रमात्वस्यानुगतत्वात्तत्प्रयोजकः कश्चिदवश्यं स्वीकरणीयः दोषाभावस्य प्रतियोग्यननुगमेनाननुगतत्वात्त एव च गुण इत्याशये
नांशं कते प्रमायामिति सर्वांशे प्रमायामित्यर्थः प्रमाऽप्रमायां च प्रमारूपाऽप्रमायां च आंशिकप्रमायां चेति यावद्दोषवदिति
अतिरिक्तकारणत्वमात्रे दृष्टांतः दोषाभावस्य दोषाणां अभावकूटस्येत्यर्थः। तदेवमन्वयव्यतिरेकाद्दोषाभाव एव कार हेरंब॰
णं न तु गुणं इति स्थिते आह उच्यत इति न च प्रमासामान्यं प्रत्येव तत्वन्निष्ठविषयतासंबंधेन स्वपरसाधारणस्य ज्ञानसामा १३८

न्यक्षगुणत्वसंभवात्प्रमामात्रे नानुगतो गुणकर्म्ममुच्यत इति वाच्यं तत्तत्प्रकारघटितत्वेन प्रमात्वस्यैकस्याभावाद्घटत्वघटत्वादिस
कलप्रमासाधारणे नानुगतो गुणः संभवतीत्यभिप्रायाद्भूयोवयवेति भूयोवयवावच्छेदेनेन्द्रियसन्निकर्षद्दृत्यर्थः यथार्थेति लिं
गत्वानादिषु सर्वत्र संबुध्यते यथायथं यथायोग्यं प्रत्यक्षप्रमायां भूयोवयवेन्द्रियसन्निकर्ष इत्यादिक्रमेणेति यावन्न भूयो
वयवेन्द्रियसन्निकर्षो न प्रत्यक्षप्रमामात्रे गुणः संभवति रूपादिप्रत्यक्षेद्वात्ममुखादिप्रपक्षे च व्यभिचारात् नापि सावयववप्रत्य
क्षप्रमायांऽपचयाद्यादिजन्यतत्प्रमाया व्यभिचारात् नापि सावयववल्लौकिकप्रत्यक्षप्रमायाः अनुभूयमानतदावीपस्थलेताद
ग्प्रमोत्पत्त्यापत्तेः तादृशप्रत्यक्षमात्रे एव तस्य हेतुतायाः स्ववचत्वेन प्रमात्वान्तर्भावविवेयथ्यौश्च परा विपिहितघटादिस्थलेनि
र्विकल्पकस्यानुत्पत्तेः किंच भूयोवयवेत्यधिकं न च किंचिदपिहितपटादिपिहितघटादेः प्रमापत्तेः तदवस्यं वाच्यमिति वाच्यं एवं प्र
त्यक्षमात्रं प्रत्येव प्रतिबंधकसत्त्वात् अन्यथा निर्विकल्पकोत्पत्त्यापत्तेः भूयस्त्वमपि दुर्वचं तथाहि भूयस्त्वं न बहुत्वं द्विकपालात्पत्त्वा
घटतदभावात् न चावयववपदं अवयवावयवसाधारणारंभकपरमिति वाच्यं सर्वसाधारण्यारंभके त्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् किंचि
दपिहितपटादिपिहितघटादिप्रमापत्तेः नापि विशेषणविशेष्योभयसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षप्रमासामान्ये तथा भ्रमस्थले

स्थलेपिउभयसन्निकर्षसत्वात् नचदुभयप्रातियोगिक एकः सन्निकर्षः तथाभ्रमस्थलेतुविशे षणांशेज्ञानरूपंसन्निकर्षः विशेष्यां
शेसंयोगादिरितितेकः सन्निकर्षः गृह्यमाणावोपस्थलेचनोभयप्रतियोगिकः कोपिसन्निकर्षइतिवाच्यंप्रमास्थलेपिविशेष्यांशे
संयोगः विशेषणांशेसंयुक्तसमवायइतिविशेषणविशेष्योभयप्रतियोगिकैकसन्निकर्षस्यक्वाचिदप्यभावात् अथविशेष्यां-
घटिताविशेषणेन्द्रियसन्निकर्षहेतुरित्याशयः नचविशेष्यंसामान्यतोवाप्रमाविशेष्यवाराज्ञानविशेष्यवानाद्योभ्रमस्थलाति
व्याप्तेः नद्वितीयः रजतत्वेनतथानवारजततत्वेतदद्वृत्तिनांत्योऽननुगमादितिवाच्यं तत्रतत्प्रत्यक्षप्रमायांतद्घटितसन्निकर्षस्यहेतुत्वेनो
क्तत्वात् इतिचेन्न अतीतानागतप्रमायांविशेषणज्ञानस्येवप्रत्यासत्तित्वेन तत्रव्यभिचारात् सुरभिचन्दनंगुरुत्ववान्घटइत्यादु
पनीतप्रत्यक्षेसामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षेचव्यभिचाराच्च अतीतानागतविशेषणविशेष्ययोर्मानसप्रमायांतदसंभवाच्च नच
तत्रउभयविषयकमेकंज्ञानमेवविशेष्यघटिताविशेषणेन्द्रियसन्निकर्षरूपमितिवाच्यं तादृशसन्निकर्षस्यभ्रमस्थलेपिसत्वात्
विशेषणांशेलौकिकत्वेनविशेषणेपि दंडीपुरुषइत्यादिलौकिकप्रत्यक्षप्रमायांतदसंभवात् अथविशेष्यवृत्तिर्विशेषणस्यस
न्निकर्षजन्यप्रत्यक्षप्रमामात्रेतथात्वतद्धर्मिकतत्प्रत्यक्षप्रमायांतद्धर्मिवृत्तित्वस्येन्द्रियसन्निकर्षोहेतुरितियावद्यद्वाविशेषणवत्तोवि

शेष्यस्येंद्रियसन्निकर्षस्तथा तद्धर्म्मिकतत्तद्धर्म्मप्रत्यक्षप्रमायां तद्धर्म्मवतस्तद्धर्म्मिण इंद्रियसन्निकर्षो हेतुरिति यावत् तन्नच शुक्तौ इदं र
जतं इति भ्रमकाले शुक्तिवृत्तिशुक्तित्वस्य शुक्तित्ववत्याश्च शुक्तेश्चेंद्रियसन्निकर्षसत्त्वात् शुक्तित्वप्रमाप्रसंग इति वाच्यं शुक्तित्वप्र
त्यक्षमात्रप्रतिबंधकस्य दोषविशेषस्य सत्त्वादिति चेन्न तद्धर्म्मिवृत्तेरित्यस्य तद्धर्म्मवत इत्यस्य चावैयर्थ्यापत्तेः नचैवं रजतत्वस
न्निकर्षसत्त्वेन शुक्त्यादिधर्म्मिकरजतत्वप्रमापत्तिरिति वाच्यं तत्र प्रसिद्धत्वेनापादनासंभवात् नच शुक्तौ रजतत्वप्रमापत्तिरिति वा
च्यं केवलरजतत्वप्रमात्वस्य कार्य्यतानवच्छेदकत्वेनापादनासंभवादिति उच्यते तद्धर्म्मसन्निकर्षे एव तत्प्रत्यक्षप्रमामात्रे गुणः त
स्य च सामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः तद्घटकः संबंधः कारणस्यादिकारणता कार्य्यस्य विशेष्यतेति क्वचिदेवाधिकरणे प्रमाणाप
रत्र शुक्तौ इदं रजतमित्यादि भ्रमकाले शंखे पीतत्वादि भ्रमकाले च शुक्तित्व घेत्यादि प्रत्यक्षप्रमानुत्पादः प्रतिबंधकीभूतपित्तादिदो
षविशेषसत्त्वात् नचैवं तादृशदोषविशेषाभावस्यैव हेतुत्वे गुणस्य लेपितस्यावश्यकत्वादिति वाच्यं तादृशदोषविशेषाभावस्य
जन्यघेत्यादिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वात् नच तत्र प्रमात्वं तदभावः तत्त्वे घेत्यादिनिर्विकल्पस्याप्यनुत्पत्तेः नच सर्वसामान्य
सामग्री जनिकास्तु किं विशेषसामग्रीकल्पनेन अस्तु वा सैव सामान्यसामग्री प्रत्यक्षप्रमात्वावच्छिन्नं प्रत्यपि हेतुः किंमामग्य

प्र·ख·
१४०

तरकत्वे तेन सामान्यविशेषयोर्नैकसामग्रीप्रयोज्यत्वमिति प्रवादस्य निर्युक्तिकत्वादिति वाच्यं भ्रमस्यापि तादृशे प्रत्यक्षमान्यप्रतिबंधकदो
षविशेषशुक्तित्वादिविरहिणोच्छुक्तित्वादिप्रमानुत्पादेन तदुक्तरूपगुणहेतुत्वस्यावश्यकत्वात्। भ्रमजनकीभूतदोषश्च न प्रमाप्रतिबंधकः
येनावश्यकत्वात्तदभाव एव कारणं स्यादिति मणिकृतोभिगर्वः। सन्निकर्षत्वस्यैकस्याभावात् अननुगतः परमत्र विभवनीयः। केचित्तु त
द्व्याप्यसन्निकर्ष एव तत्प्रत्यक्षप्रमाहेतुः उक्तसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तेरिति तदसत् व्याप्यत्वप्रवेशे गौरवादिति दिक्॥ ननु तथापि यथा
र्थलिंगपरामर्शस्य प्रमात्वमिति न गुणत्वसंभवः वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति यथार्थपरामर्शेन बाधानवतारदशायां लाघवप्रतिसंधा
नसहकारेण वा पर्वतो महानसीयवह्निमान् इत्यनुमितिजननकाले प्रमानुमितिप्रसंगात् एवं वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति यथार्थप
रामर्शेन पर्वतीयवह्निबाधबुद्धिसहकारेण पर्वतो महानसीयवह्निमान् इत्यनुमितिजननकाले प्रमानुमित्युत्पत्तिप्रसंगाच्च कूटलिंग
स्थलीयप्रमानुमितौ व्यभिचाराच्च किंच गंधप्रागभावकालावच्छिन्नो घटो गंधवानित्यादावपि प्रमानुमित्युत्पत्त्यापत्तिः परामर्शस्य यथा
र्थत्वादिति मैवं बाधभ्रमाभावलाघवभ्रमाभावयोः पृथक्हेतुत्वेनाद्यदोषद्वयानवकाशात् न चैतयोर्हेतुत्वोपगमे कृततादृशगु हे·ख· १४०
णेनेति वाच्यं असत्यपि लाघवप्रतिसंधाने बाधभ्रमे साध्यविरहिनि पक्षे परामर्शात् प्रमानुमित्यनुत्पादात्तादृशगुणहेतुत्वस्यावश्यकत्वात्

नवा तृतीयः तत्रेश्वरीयव्याप्यप्रमायाः सत्वात्साध्यवह्निद्रोण्यकत्वस्यैव कल्पकत्वे परामर्शनिष्ठयाथार्थ्यतया कूटलिंगपरामर्शस्यापि यथार्थत्वाच्च
वस्तुतो वस्तुगत्या यत्तद्व्याप्यं तत्प्रमात्वप्रमानुमितौ गुणः घटो द्रव्यं सत्वादित्यादिकूटलिंगपरामर्शस्यापि युक्तेष्यं ततो घटत्वादेरेवतादृशास्य
ज्ञानसत्वात् नचात्र जलत्वेनैव पर्वतपक्षीकृतकूटलिंगेन जलं वह्निमदिति वह्निप्रमात्वमिति तत्र कागतिरिति वाच्यं वह्निसामानाधिकरण्यपक्षता
नेसामान्यतोऽधिकरणत्वरूपेण पर्वते वह्निव्याप्यस्य वह्नेरेवाभावात्कथमिदं सत्तापि तिचेत् फलत्वबलादेवन च हेतुभेदेन हेतुतावच्छेदकसंबंध
भेदेन च व्याप्तिभेदादननुगमः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन तद्वदन्यावृत्तित्वरूपाया व्याप्तेरत्रप्रवेशात् नचैकैव त्वान्न यिनीत देभावः तत्र प्रमात्वस्य
कार्य्यतानवच्छेदकत्वाद्यवित्तिनीयतद् प्रमाया अप्रसिद्धेः। अस्तु वा तत्र तत्सामानाधिकरण्यत्वेनैवानुगमः नवा चतुर्थ गंधप्रागभावकालावच्छि
न्नघटो गंधवानित्यस्यापि प्रमात्वाद्गंधप्रागभावकालावच्छिन्नत्वविशिष्टसमवायसंबंधेनैव प्रकृतसमवायसंबंधेनापि घटगंधस्य प्रका
रतान्यपगमादितिदिक्। ननु तथापि यथार्थसादृश्यज्ञानस्य प्रमोपमितौ न गुणत्वसंभवः खरस्य धर्म्माऽश्वद्वदस्यतिदेशवाक्यार्थस्य प्र
भवप्रमोपमितौ व्यभिचारात् तत्र च सादृश्यज्ञानस्य प्रमोपमितौ जन्यप्रमोमितावि दनितात्वमिति वाच्यं गोभदृशः खरदूस्यतिदेशवाक्य
प्रमोपमितौ व्यभिचारात् खरे गोसादृश्यप्रमायाऽभावात् नच गोसमानधर्म्मवत्वं येनकेनापि धर्म्मेण खरेप्यस्तीति वाच्यं अप्रमासाधा

प्र॰ख॰
१४१

रण्यात्मैवं तत्प्रकारकप्रमोपमितौ तद्व्यभिचारी यात्वघु धर्मः ईश्वरीयसाधारण्यात् तत्प्रमैव गुणः सच क्वचित्साक्षात् क्वचिदन्यद्वारा यस्तत्पलक्ष
णपर इति न चैवं प्रमासामान्यप्रत्येव ईश्वरीयसाधारणव्याप्यप्रमाया गुणत्वसंभव इति वाच्यं ईश्वरीयसाधारणग्राह्यप्रमावदितरस्या अपि
तथात्वेक्षतिविरहात्। ननु यथापि यथार्थवाक्यार्थज्ञानस्य शाब्दप्रमायां न गुणत्वसंभववाक्यपदं हि यत्किंचित्परं वा प्रकृतवाक्यपरं वानाद्यो
ऽतिप्रसंगात् नांत्योऽननुगमात् तदुक्त। बालकवाक्यजन्यशाब्दप्रमायां व्यभिचाराच्चमैवं वाक्यार्थज्ञानयदेतन्न तत्त्व। ज्ञानस्योक्तत्वात्तथा
च तच्छाब्दप्रमायां यथार्थत्वत्वज्ञानमेव गुणः विशेष्यतासंबंधेन सामानाधिकरण्येन प्रत्यासत्तिरिति यत्र तदस्ति तत्रैव शाब्दप्रमाशुकबालका
दिस्थले ईश्वरीयमेव तत्तुल्यमिति न काप्यनुपपत्तिः न चान्योन्याश्रयः शाब्दप्रमायां यथार्थवाक्यार्थज्ञानरूपगुणजन्यत्वे सिद्धे वैदिकप्रमा
हेतुवाक्यार्थप्रमारूपगुणाश्रयत्वेनेश्वरसिद्धिरिति वाच्यं प्रकारांतरेणापि ईश्वरसिद्धेरुक्तत्वात् ज्ञानस्यासार्वत्रिकत्वेन शुकादिस्थले यथार्थ
वाक्यार्थज्ञानाभावग्रहासत्त्वे शाब्दाकारणत्वग्रहसंभवाच्च अन्यथा पर्वते दोषवह्निः संदेहात् धूमकारणत्वग्रहोऽपि तत्र न स्यादिति संक्षेपः हेरंब॰
विशेषदर्शनं विशेषप्रमा तेन पुरुषे प्रमा स्थाणुत्वव्याप्यवत्ताज्ञानात्तत्र न स्या[illegible]त्वप्रमाविशेषदर्शनहेतुरेवेति विशेषदर्शनसाम १४१
ग्र्येवेत्यर्थः तद्धेतोरेवेतिन्यायादिति भावः ननु एवं यत्र विशेषदर्शनाभावः कथं तत्र न प्रमेत्यत आह तद्व्यतिरिक्तेतिन व्यतिरेकाद्विशेष

दर्शनसामग्रीव्यतिरेकात्तदभावः प्रत्यक्षप्रमायाऽभावः अन्यथाविशेषदर्शनसामग्र्यभावासत्वेन तु विशेषदर्शनमपि विशेषदर्शनाद्धेतुरेवेति
विशेषदर्शनस्य हेतुत्वं दुष्परिहरमित्यत आह तत्रापीति विशेषदर्शनेपीत्यर्थः। तदपेक्षायां विशेषदर्शनापेक्षायां अनवस्थाना। द्वितीयद्यपि विशे
षदर्शनस्य प्रत्यक्षत्वनियमाभावात्वानवस्थाप्रसंगः तथापि तन्मूलीभूतप्रत्यक्षमात्रस्य तत्प्रसंग इति भावः अथ व्याप्यदर्शनसामग्री चेत्कारणं त
दा तत्पूर्वं व्याप्यदर्शनसामग्रीसत्वेन सर्वस्या एव व्यापकप्रत्यक्षप्रमाया व्याप्यवत्ताविषयकत्वनियमेन पुरुषत्वप्रत्यक्षप्रमाया अपि पुरु
षत्वव्यापकवादिमत्वविषयकत्वनियमात् लिंगोपहितलैंगिकभाननये ऽनुमितावित्र प्रामाण्यसंशयोनस्यात्प्रामाण्यवच्छेदकत्वेन गृही
तस्य वादिमद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नपुरुषत्वप्रकारकत्वस्यानुव्यवसायेन निश्चयादित्याह एवमिति एवं व्याप्यदर्शनसामग्र्याः प्रत्यक्ष
मात्रकारणत्वे व्याप्यविषयकव्यापक प्रत्यक्षनियमे व्यापकप्रत्यक्षमाया व्याप्यविषयकत्वनियमेन अनुमिताविवेत्ति लिंगोपहित
लैंगिकभाननयेऽनुमिताविवेत्यर्थः वादिमानितियद्यपि अनुव्यावसायेन पुरुषत्वव्यापकवादिमाद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नपुरुषत्वप्रका
रकत्वग्रहे तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वमभिगृह्यतां जन्यसामाग्रीकत्वादिति प्रामाण्यस्य तस्त्वापत्तिः तथापि अनुव्यवसायेन
तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वं तत्प्रकारकत्वेन गृह्यते प्रामाण्यसंशयानुपपत्तेः विधेयोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन भावसमानयोधर्मः

प्र॰ रव॰
१८२

तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वंविधेयप्रकारकत्वेगृह्यतएवबाधकाभावादन्यथाअनुव्यवसायानंतरंप्रामाण्यस्यैवास्मिन्रजतत्वप्रकार
कंनत्वेत्यपिसंशयःस्यादितिभावः ननुविशेषदर्शनस्यहेतुत्वेपूर्वंव्याप्यवत्तोपनयसत्वात्प्रत्यक्षमात्रस्यैवउपनीतव्याप्यवत्त्वविषयकत्व-
नियमात्कथंकुत्रचित्पुरुषत्वप्रत्यक्षेप्रमायांप्रामाण्यसंशयइतिउक्तदोषतादवस्थ्यमितिकुत्रचित्प्रामाण्यसंशयानुरोधात्तद्विशेषद
र्शनविनापिप्रत्यक्षप्रमास्वीकार्य्यातत्कथमित्याशंकतेतत्वापीतिअपिभिन्नक्रमेविशेषदर्शनंविनापीत्यर्थःतस्यहेतुत्वादितितत्रचप्रा
माण्यसंशयएवनभवतीतिभावःममापीतितद्धेतुःतत्सामग्रीतत्रैवसंशयविपर्य्ययोत्तरप्रत्यक्षप्रमायामेवतत्वेतत्तांविशेषदर्शनहेतु
नांतादृशप्राप्तिवंधसंशयोत्तरप्रत्यक्षतद्दर्शनेषुचव्याप्यदर्शनंतंविशेषदर्शनसामग्र्यत्वेपिव्याप्यदर्शनसामग्रीत्वेऽनुगमेलाघवा
द्विशेषदर्शनत्वेनैवकारणत्वंनतुत्वेनगौरवात्‌अनुमित्यात्मकविशेषदर्शनस्यचतत्सामग्र्याःप्रत्यक्षजनकत्वासंभवाद्धेतिनविषये।
नुमितिसामग्र्याबलवत्वेनव्याप्त्यनुमितिरेवप्रथममुत्पादात्इतिभावःयद्यप्यत्रतद्विशेष्यकतद्व्याप्यप्रमात्वेनकारणतातद्विशेष्यकतद्वि
परीतत्वानोत्तरतद्विशेष्यकतत्प्रत्यक्षप्रमात्वेनकार्य्यतासमवायघटितसामानाधिकरण्यंप्रत्यासत्तिःव्यक्तिविशेष्यकरजतत्व हेरंब॰
प्रमात्वादेवप्रसिद्धत्वेनकार्य्यतावच्छेदकत्वासंभवेपियावद्विशेषसामग्रीबाधादेवनपुंक्ताशौरजतत्वादिप्रमोदयइतिप्रवेशःकार्य्यका १८२

रणाभावो न संभवति तेन संशयोत्तर तत्संशयप्रमाया व्यभिचारात् आलोकाद्यसाध्यीन संशयविपर्य्ययोत्तरमालोकादिसमवधाने मति ज्ञा
यमाने प्रत्यक्षप्रमानिश्चये पुरुषत्वाद्यवच्छेदकीभूतकरादिमत्त्वज्ञानाज्ज्ञायमाने संशयविपर्य्ययोत्तरपुरुषत्वादिप्रत्यक्षप्रमानिश्चये च
व्यभिचारात् पुरुषत्वादिगाप्यत्वेन तत्र ज्ञानाभावात् व्याप्तत्वननुगमे नाननुगमात् अथास्तु गत्या यन्तव्याप्यं स्वरूपरसाधारण्यं प्रमात्वेने
वकारणतात्तद्विपरीतज्ञानोत्तरतत्प्रत्यक्षप्रमात्वेन च कार्य्यताविशेष्यताघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः संशयोत्तरसंशयस्थले
तस्यापि स्वव्याप्यत्वेन पूर्वसंशयस्यैव तद्व्याप्यप्रमात्वात् अत एव संशयोत्तरमालोकसमवधाने सति ज्ञायमाने प्रत्यक्षप्रमानिश्चये ऽव
छेदकीभूतकरादिमत्त्वज्ञाना ज्ज्ञायमाने विपरीतज्ञानोत्तरतत्प्रत्यक्षनिश्चये च न व्यभिचारः संशये ऽवच्छेदकीभूतकरादिमत्त्वज्ञानयो
रेव वस्तुगत्या तद्व्याप्यप्रमाकारणत्वात् सर्व्वत्रेश्वरीयतद्व्याप्यप्रमामादायैव विशेष्यतासंबंधेन तद्व्याप्यप्रमायाराच सुलभत्वात् तच्च [illegible] अत
एव तदभावनिश्चयोत्तरमालोकसमवधाने सति ज्ञायमाने तत्प्रत्यक्षे प्रमानिश्चये तत्र तद्व्याप्ये तद्व्याप्यताप्रमा ज्ञायमाने विपरी
तज्ञानोत्तरप्रत्यक्षप्रमानिश्चये च तद्व्यभिचारः ईश्वरीयतद्व्याप्यप्रमाया एव सुलभत्वात् न चैवं पुरुषत्वादिविपरीतनिश्चयोत्तरं वि
नापि व्याप्यदर्शनादिति पुरुषत्वादिप्रत्यक्षप्रमापत्तिः ईश्वरीयतद्व्याप्यप्रमासत्त्वादिति वाच्यं तद्विपरीतज्ञानोत्तरतत्प्रत्यक्षनिश्च

प्र॰ख॰ २४३ यत्वेनकार्य्यतातद्विशिष्टज्ञानाविरोधित्वेनचकारणतेतिसामान्यकार्य्यकारणभावांतरसत्वेनसामानाधिकरण्याभावादेवतदनुपपत्तेः
तद्विपरीतप्रमोत्तरंविनापिव्याप्यदर्शनादिकंप्रमात्मकतत्प्रत्यक्षनिश्चयवारणायसामान्यकार्य्यकारणभावस्यावश्यकत्वात्प्रमानु
निरूपकसंबंधेनतद्वदन्यावृत्तित्वरूपायाराव्याप्तिरत्रप्रवेशाद्व्याप्त्यननुगमेनापितदननुगमः केवलान्वयिस्थलेपूर्वोक्तैववीतिरि
तिचेन्नतथासतिप्रमासामान्यंप्रत्येवतेनरूपेणकार्य्यकारणभावस्यस्ववचक्ततयाकार्य्यतावच्छेदकदिविशिष्टतद्विपरीतज्ञानोत्तरत्वप्रवेश
स्यव्यर्थत्वापत्तेः मूलेसंशयविपर्य्ययोत्तरप्रमापर्य्यंतानुधावनस्यासंगतत्वापत्तेस्तथापितद्विशेष्यतद्व्याप्यप्रमात्वेनतद्विशेष्यकत
द्विपरीतज्ञानोत्तरतद्विशेष्यकतत्प्रत्यक्षप्रमात्वेनैवकार्य्यकारणभावः उत्तरत्वंचालोकाभावाधीनविपरीतनिश्चयादिव्यावृत्तंसंसर्गमा-
र्यादयाकार्य्यतावच्छेदकघटकंतेनालोकादिसमवधानाधीनतदुत्तरप्रत्यक्षप्रमायांनव्यभिचारस्तथातद्व्याप्यतद्व्याप्यत्वभ्रमाज्ञा
यमानेतद्विपरीतनिश्चयोत्तरप्रत्यक्षेव्यभिचारः यत्रयत्रप्रत्यक्षेव्यभिचारसंभवस्तत्रव्याप्याद्युत्तरत्वस्यैवसंसर्गत्वात् द्वातद्विशेष्य
कतत्त्वांशव्याप्यप्रमात्वेनकारणतातादृशतद्व्याप्यप्रमोत्तरतद्विशेष्यकतत्प्रत्यक्षप्रमात्वेनकार्य्यतासंशयविपर्य्ययोत्तरप्रमाप हेरंब॰
दंचतद्व्याप्यप्रमोत्तरतादृशप्रमापरमितिमपिकृतोनिगर्वः। तद्धितिएवंसंशयाद्युत्तरप्रत्यक्षप्रमायांविशेषदर्शनस्यकारण २४३

त्वे तथात्वेपि अनुमितिसामग्री सत्वेपि प्रत्यक्षेति सिषाधयिषाविरहविशिष्टतद्विशेष्यकतद्विधेयकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः तद्विशेष्य
कतद्विधेयकानुमितिप्रतिबंधकत्वादित्यर्थः अनुमितिसामग्रीविरहादिति शेषः तद्विधेयके त्युपादानात्पर्वते वह्निमानित्यत्र पर्वते तप्र
त्यक्षसामग्री सत्वेपि न पर्वतस्य प्रत्यक्षं किं तु अनुमितिरेव लौकिके त्युपादानात्पर्वते वह्न्युपनीतभानसामग्री सत्वेपि वह्न्यनुमिति
रेव तत्प्रत्यक्षं केचित्तु अन्यत्र भिन्नविषयकप्रत्यक्षे तथात्वेपि अनुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वेपि अत्रेति समानविषयानु
मितौ प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वादित्यर्थः इति वदंति तन्न पुरुषत्वभ्रमस्य विषयकं प्रत्यक्षसामग्री प्रतिबध्यतावच्छेदकायाः
समानविषयकप्रत्यक्षत्वे प्रत्यक्षसामग्र्यभावरूपकारणाभावादनुमितिसामग्री विरहादेव तद्व्यभिचार इति ध्येयं। ननु प्रत्यक्षप्र
मासामग्र्या अनुमितिप्रतिबंधकत्वे किं मानमित्यत आह तत्रेति तत्र संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थले इति पुरुषत्वेनानुमितेरित्यर्थः अत एव
तिद्वचिज्ज्ञाने विशेषदर्शनजन्यत्वादेवेत्यर्थः ज्ञातमित्यस्य ज्ञानमिति शेषः बाधकं भ्रमानुत्पादकं बोध्यं भ्रमत्वेन ज्ञाप्यं अन्यथा क
स्यचिदपि ज्ञानस्य विशेषदर्शनजन्यत्वादेवेत्यर्थः ज्ञातमित्यस्य ज्ञानमिति शेषः बाधकं भ्रमानुत्पादकं बोध्यं भ्रमत्वेन ज्ञाप्यं अ
न्यथा कस्यचिदपि ज्ञानस्य विशेषदर्शनाजन्यत्वे पुरुषज्ञानपुरुषत्वभ्रमस्यानापीति तद्विपरीतज्ज्ञानमेव तज्ज्ञानेन बाधकं

प्र॰ ख॰
१४४

मित्यर्थः॥ अनन्यथासिद्धमितिप्रमात्वेन ज्ञातं बाधकमित्यर्थः तथाच करमोजन्यपुरुषविभ्रमस्यापिप्रमात्वेन ज्ञाततत्वबोधकत्वमितिभा
वः॥ तद्व्यर्थत्वात जन्यत्वात तथाचतदनुमेयकाचित्प्रत्यक्षप्रमायां विशेषदर्शनजन्यत्वं स्वीकरणीयमितिभावः प्रमोत्तरप्रत्यक्षप्रमाप्रतिबध्या
प्यदर्शत स्याश्चेन्नव्यभिचारमशंकानिराकरोति नचेति विशेषदर्शनेपिश्वेत्यस्याप्यवतादर्शनेपितद्भावः तद्वृत्ति धर्म्मः तद्वृत्तिभ्रम
विरोधित्वमितियावत्समादित्युः प्रमोत्तरप्रत्यक्षमायाःकारणतावच्छेदकीःपीतःशंख इत्यत्र यद्विशेषदर्शनंतद्भ्रमविरोधि चेन्नतत्सत्वेपी
तःशंख इति प्रमोत्पत्तेरितिभावः यद्यप्यत्र श्वेत्यविशेषदर्शनमपिभ्रमविरोध्येव दोषविशेषाद्यजन्यभ्रमंप्रत्येवतस्यविरोधित्वात्तथापित
द्विशेषदर्शनं प्रत्यक्षभ्रमविरोधित्वं इतितत्प्रत्यक्षभ्रमविरोधित्व तद्भ्रमोत्तरप्रत्यक्षप्रमाकारणतावच्छेदकमित्यर्थः तथाच पीतःशं
ख इत्यग्निमविशेषदर्शनंतत्प्रत्यक्षभ्रमविरोधीतिभावः ननु श्वेत्यविशेषेदर्शनकुतोनपीतत्वप्रत्यक्षप्रमविरोधि इत्यत आह प्रत्य
क्षेति प्रत्यक्षविशेषदर्शनं प्रत्यक्षविपरीतनिश्चयः तदेवविरोधेन तु व्याप्यदर्शनं आनुमानिकविपरीतनिश्चयदित्यर्थः॥ हिद्गुमोहेति
तथादर्शनात्प्राचीनत्वव्याप्यस्पर्शोदयशालित्वचतीयमितिविशेषदर्शनाद्धंनगौर इति आनुमानिकविपरीतनिश्चययोश्चप्रतिबं हेरं॰ब॰
धकदर्शनात् ननु प्रत्यक्षात्मकपीतत्वविपरीतनिश्चयः एवकुतोनसंभवतीत्यत आह तच्चेति तत्र प्रत्यक्षात्मकतद्विपरीतनि १४५

श्चय श्चयद्यपि प्रत्यक्षभ्रमे प्रत्यक्षविपरीतनिश्चयत्वावकुतो न संभवतीत्यत आह तत्त्वविरोधिइति यद्विशेषभ्रमविरोधितद्भावः प्रमाहेतुरिति त
[illegible]ः प्रमाहेतुरिति यथोऽसंगतविशेषदर्शनस्य प्रत्यक्षप्रमोविरोधित्वात्तथापि यत्प्रत्यक्षभ्रमविरोधि तद्वृत्ति तत्प्रत्यक्षभ्रमविरोधित्वं तद्भ
मोत्तरप्रत्यक्षप्रमाकारणतावच्छेदकं तत्त्वप्रत्यक्षकृते विशेषदर्शनं विपरीतनिश्चयएव न विशेषदर्शनमित्यर्थः ननु विशेषदर्शनं कथं न प्रत्य
क्षभ्रमविरोधीइत्यत आह प्रत्यक्षेति प्रत्यक्षविशेषदर्शनं प्रत्यक्षविपरीतनिश्चयस्तदेवविरोधीत्यर्थः किंच यद्विशेषदर्शनं भ्रमविरोधि
यत्प्रत्यक्ष[illegible]प्रमानुपधायकवस्तुतो यद्व्यवहितोत्तरं यत्प्रत्यक्षभ्रमो न भवतीति यावत्तद्भावः तत्र स्वरूपं तद्विशेषदर्शनमिति या
वा। प्रमाहेतुश्च तद्भ्रमोत्तरप्रत्यक्षप्रमाफलोपधायकं यद्विशेषदर्शनव्यक्तेरव्यवहितोत्तरं यत्प्रत्यक्षभ्रमो न भवति सेचविशेषदर्शनव्य
क्तिः तद्भ्रमोत्तरप्रत्यक्षप्रमाफलोपधायकेति वस्तुस्थितिरिति संबंधइत्यर्थः प्रकृते श्वैत्यस्य विशेषदर्शनं एवं न भवति तदुत्तरमपि पीतत्वभ्रमस्यउ
त्पत्तेरिति भावः ननु श्वैत्यविशेषदर्शनोत्तरं कथं पीतत्वभ्रमः विशेषदर्शनस्य भ्रमप्रतिबंधकत्वादित्यत आह प्रत्यक्षेतीत्यर्थस्तु पूर्ववत् अथ
पीतत्वविपरीतप्रत्यक्षनिश्चयएवात्र कथं न जायत इत्यत आह तच्चेति तथा च विशेषदर्शनप्रमात्वेन कारणता प्रमोत्तरप्रत्यक्षप्रमात्वेनैव का
र्यता तथापि तादृशविशेषदर्शने सत्येव पीतः शंख इत्यनंतरं न श्वैत्यप्रमा दोषरूपप्रतिबंधकसत्त्वादिति भावः अनुमित्यादिरिति प्रमा इति

प्र·ख·
१४५ दोषः सत्वेति यथा अपरामर्शादिरूपगुणस्य कारणत्वमित्यर्थः ननु यत्र तेषां भ्रमः प्रमा च नास्ति तत्र अनुमित्यादिसामान्यकरणपरामर्शा-
द्यभावादेव तेषामभावः किं गुणस्य कारणत्वेन इति चेन्न अनुमित्यादिभ्रमे विपर्यस्यार्थपरामर्शादिरूपगुणाभावस्य च कारणमस्त्येव दोषश्च
तत्र यथार्थपरामर्शाद्यभावोस्ति अयथार्थपरामर्शादिरूपदोषोपि नास्ति तत्र अनुमित्यादिसामान्यकरणपरामर्शाद्यभावात् एव तेषा
मभावः किं वा धस्य कारणत्वेन इत्यस्यापि सुवचत्वेन विनिगमनाविरहात् उभयोरपि हेतुत्वात् वेदे तु वैदिकस्थले तु भ्रमादि भ्रमप्रमादो विप्र
लिप्साकरणापाटवं प्रमायां यथार्थशाब्द प्रमा लोके लौकिकस्थले भ्रमाद्यभावस्य च भ्रमादभावस्तत्रैव तत्रैव हि लौकिकस्थले उभयोरेव कै
सत्वेन लाघवात् यथार्थवाक्यार्थज्ञानस्यैव हेतुत्वेन न्यूनत्वादित्यर्थः अन्यथासिद्धत्वात् अन्यत्र न्यूनत्वाद्यन्यथासिद्धत्वात् इदं सोप
यार्थशाब्दबुद्धिजनकः अन्यथा यथार्थवाक्यार्थज्ञानं विना तादृशवाक्याप्रयोगे तत्र लौकिकस्थले वक्तृज्ञानं वक्तृवाक्यार्थज्ञानं तत्
स्य वाक्यार्थज्ञानस्य अहेतुत्वात् वाक्याहेतुत्वात् भ्रमाद्यभावसत्वे यथार्थशाब्दबोधोत्पत्तिः भ्रमादिसत्वे तदनुत्पत्तिरिति सोपि कारणमि
त्यभिप्रायः चात अस्तु चेति न चेति नित्यनिर्दोषत्वात् नित्यविशिष्ट भ्रमादिदोषाजन्य आनुपूर्वीमत्वात् प्रामाण्योपपत्तौ प्रमाजनकत्वो उहेरंच·
पपत्तौ अपरिहृतः नत्वतः फलमुखस्येति कार्य्यकारणभावग्रहोत्तरकालीनमानवत्वे स्वज्ञानस्येत्यर्थः कथं तस्या दोषत्वमित्यत १४५

आनुपूर्व्वमितिकारणतायांपूर्व्वकत्वानुपस्थित्याकार्य्यानुपस्थित्याकारणतायांरुसमयेगौरवज्ञानाभावाभावादित्यर्थः उक्तका
र्य्यकारणभावस्यव्यभिचारमाशंकतेलौके इति लौकिकानुपूर्व्यामित्यर्थः ननु लौकिकस्यत्वे त्वाध्यावात् शाब्दप्रमात्वेनकार्य्यताव
तु यथार्थवाक्यार्थज्ञानत्वेन कारणतेति यदुक्तं तद्वेदिकस्यत्वे व्यभिचारि वक्तुरश्रूयमानत्वेन प्रमाणाभावात् इदस्य वक्तुरभावात् अतो
लौकिकस्यत्वेपि भ्रमादिदोषाजन्यवाक्यत्वेनकारणता इत्येवाह अथेति कर्तृस्मरणादेः अश्रूयमानकर्तृकत्वादेः वाधकासकृत्तक
त्वेवाक्यौधतन्निर्दोषत्वेवाक्यार्थज्ञानत्वेनवक्तुरश्रूयमानत्वेनप्रमाणाभावात् इदस्यवक्तुरभावेच नवेदिकस्यत्वेव्यभिचारादितिभावः ।
अपौरुषेयस्यदोषाजन्यत्वेकिंमानमित्यत आह वेदेत्विति त्यत्वेनेति नित्यानुपूर्वीकत्वेनेत्यर्थः यथाश्रुतं तु न सम्यक् केवलनित्य
त्वस्य लौकिकसाधारणत्वात् । निराकरिष्यमाणत्वात् इति प्रतिमन्वन्तरे चैषा श्रुतिरन्या विधीयते एवं यतो वेदांश्च इत्यादिना वेदस्यापि
कृतकतेरित्यर्थः दोषाजन्यवाक्यत्वेन कारणतायां शाब्दप्रमात्वेन कार्य्यतायां तत्र स्यव्यभिचारमाशंकते भ्रांतेति संवादाघटादिरूपविषयस्य
बाधितत्वात् भ्रमाणेशाब्दप्रमाजनकेतदभावा दोषजन्यत्वाभावात्तथा च तज्जन्यप्रमायाव्यभिचार इतिभावः देवेति चैत्यवंदनं इत्या
साधनमित्यादिष्टसाधनतादिज्ञानंविनाप्रयुक्तचैत्यवंदेत्यादिकंवाक्यमित्यर्थः शुकेति वह्निनासिंचतीत्यादिशुकबालकवाक्यमि
६

प्र॰ख॰ १७६ त्यर्थः प्रमाणं स्यात् तच्छाब्दप्रमाजनकं स्यात् ननु शाब्दप्रमानुपजीवि प्रमाणबाधितात्मकेतरवाक्यत्वेन कारणता शाब्दप्रमात्वेन कार्य्यता
वाच्या वेदस्तु वेदस्त्वेव[illegible] भवत्येव तथा च वह्निना सिंचतीत्यादि शुकवालकादिवाक्ये शाब्दानुपजीवि प्रमाणं प्रत्यक्षादि प्रमाणमेव
तद्बाधितार्थकत्वेन न तदितरदिति नात्र व्यभिचार इत्यत आह प्रमाणैप्रमाण्यानपेक्षत्वेन प्रमाणबोधितार्थकतरत्वे तत्र वह्निना सिंचती
त्यादिवाक्यार्थस्तु भ्रमजनकबोधितरा एव न प्रमाणबोधित इति भावः यथार्थवा वाक्यार्थज्ञानत्वेन कारणता शाब्दप्रमात्वेन कार्य्य
तावाक्यं तु व्यापार इति बोध्यं रात तस्यैव न व्यभिचारमात्रं न्निति वाक्यं पयसा सिंचतीत्यादिवाक्यमित्यर्थः । कथं प्रमाणं कथं प्रमाज
नकमित्यर्थः गुणजन्यत्वाभावात् यथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वाभावात् न चेति गुणाजन्यत्वात् यथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वात् व
क्तृता सम्यग्विषयत्वाच्च वक्तु किंचित्तात्पर्य्यकत्वाभावाच्च वक्तुः किंचिदुद्देश्यात् उच्चरितत्वाभावाच्च यावत् इदंतु शुकवाक्यस्य प्र
माजनकत्वाभावे हेतुः ननु भ्रांतप्रतारकवाक्यस्य तस्य वक्तुवक्तुः किंचित्तात्पर्य्यकत्वात्तदिति शुकादिवाक्यं भ्रांतप्रतारकवाक्यं च न प्र
माजनकमित्यर्थः संवादेन अबाधितार्थविषयकशाब्दबोधजनकत्वेन साध्यबाधादिति प्रमाजनकत्वाभावस्य बाधितत्वादित्यर्थः अ हरं॰ख॰
यवक्तृज्ञातवाक्यार्थबोधोन्मेयोग्यता कुत्रचिदपि तस्या अभावात् सर्वत्रैवावश्यकत्वात् ज्ञाततात्पर्य्यकिंचिद्वाक्यार्थेबाधसत्त्वात् किंतु प्रकृ १७६

तद्वाक्यकारणीभूतवक्तृज्ञानविषयवाक्यार्थबोधयोग्यतावाच्या तथा सत्यारु घटवतीति घटवति घटो नास्तीति भ्रमस्यभिन्नविषयत
या घटोस्तीति भ्रांतप्रतारकवाक्ये ऽहेतुत्वादित्यर्थः तथा च तद्विषयस्य बाधितात्वकांक्षतिरिति भावः कुत्रचिद्घटवति घटोस्तीति पाठः
तदा घटवत्तिभ्रमस्यभिन्नविषयतया घटोस्तीति भ्रांतप्रकारकवाक्ये अहेतुत्वादित्यर्थः ननु शुकादिवाक्यस्थले भ्रांतप्रकारकावा वाक्या
स्थले च प्रकृतवाक्यकरणीभूतवक्तृज्ञानविषयवाक्यार्थाप्रसिद्धः तद्वाधरूपयोग्यतायाः अभावादेव नष्टग व्द प्रमादूत्पत आह किंचेति
वाक्यार्थबोधः प्रकृतवाक्यार्थबोधत्वाघवादेकपदार्थे परपदार्थसंसर्गबोधमात्रं योग्यता न तु प्रकृतवाक्य स्यत आह संवादेनेति अबाधा
क्यकारणीभूतवक्तृज्ञानविषयत्वमपि विशेषणं गौरवादित्याशयः वाक्यार्थस्य भ्रांतप्रतारकवाक्यार्थस्य शुकादिवाक्यस्थले भ्रांतप्रता
रकवाक्यस्थले च ननु शुकादिवाक्यादेव तु अन्वयबोधः किंतु स न प्रमादुत्पत आह संवादेनेति अबाधितार्थविषयकत्वेनेत्यर्थः यथार्थ
लिङ्गपरामर्शत्वेन कारणता प्रमात्वमिति हेतुना कार्य्यता एतस्य व्यभिचारमाशंकते एवमिति प्रत्यभिज्ञानात् यो वह्निरनुमितः स एवात्र इ
ति प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः गोत्वादीति गोत्वाव्याप्य द्रव्यत्ववतीयमित्यादि भ्रमपरामर्शजन्यगोत्वाद्येकव्यक्तिसाध्यकप्रमानुमितौ
असंभवाच्च व्याप्त्यंतरविषयकत्वासंभवाच्चेत्यर्थः तथा च रातस्यामेवानुमितौ व्यभिचार इति भावः अथात्र गोत्वानुमितिरेव न भवति किं

त्वन्यगो तादात्म्यप्रमानुमितिरेव जायत इति निरोकरोति नापीति संसर्गो बोध्य इति संसर्गोपि समवायादितादात्म्यारोपाख्यास्तु गोत्वव्या
प्तिभानादित्यर्थः तथा च यत्संबंधेन यस्य व्याप्तिज्ञानं तत्संबंधेन तस्यानुमितिः प्रकृते तु समवायेन गोत्वव्याप्तिज्ञानं कथं तादात्म्येन गोत्
त्वमितीति भावः अनु धूमप्रमाद्वह्निमति वह्न्यनुमितिभ्रम एव वह्निव्याप्यधूमवत्त्वविषयकत्वात् तथा च कथं व्यभिचार इत्यत आह लिं
गेति तथा च प्रमानुमितित्वेन कार्य्यता यथार्थलिंगपरामर्शत्वेन कारणता तस्य तत्र व्यभिचारस्तदवस्थ एवेति भावः भ्रांतेति आप्तोक्त
त्वात् यथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वात् यत्प्रमाणशब्दः तत्र यथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वमिति नियमात् भ्रांतप्रतारकं वा किं शुकादिवा
क्ये च ईश्वरीयवाक्यार्थज्ञमेव जनकमित्यर्थः नन्वेवं चेत् शुकादिवाक्ये तत्तुल्यमेव जातमित्यत आह शुका इति दोषाभाववादिना दो
षाभावस्य कारणतावच्छेदकत्वादिना तत्सत्त्वेपि दोषाजन्यत्वेनैव तुल्यत्वादिति भावः शब्दाभासोच्छेदः भ्रमजनकशब्दोच्छेदः ईश्वरकर्तृ
कत्वात् ईश्वरीयवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वात् तस्य कार्य्यमात्रकारणत्वादिति भावः तद्धि वाक्यार्थस्येति भ्रमजनकवाक्यार्थस्य भ्रमत्वेन वा
प्रितत्वेनेत्यर्थः संप्रदायविद इति अस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु यथा शब्दप्रमात्वेन कार्य्यत्वं यथार्थवाक्यार्थज्ञानत्वेन कारणता इति का हे॰ ख॰
र्य्यकारणभावसत्त्वादृष्टादिकस्थले तज्जन्यैव शाब्दप्रमेति परिशेषात् तदाश्रयेश्वरसिद्धिः तथा शब्दभ्रमत्वेन कार्य्यता वाक्यद्वारा अ १४७

यथार्थवाक्यार्थज्ञानत्वेन कारणता इति कार्य्यकारणभावसत्वाद्विसंवादि शुकादिवाक्यस्थलेपि तज्जन्यएव भ्रम इति परिशेषाद्य
थार्थवाक्यार्थज्ञानयोन कश्चन सिद्ध्यतु शाब्दभ्रमं प्रति एवं कार्य्यकारणभावे च मानाभावः तदा शाब्दप्रमां प्रत्यपि तत्कार्य्ये कारणभा
वे मानाभाव इति स्थितेः सकर्तृकत्वाद्यनुमानेनैव ईश्वरसिद्धिः ननु प्रमायागुणजन्यत्वे नित्यादृ अनुम इत्यादिना योग्यताज्ञानं एक
पदार्थः परपदार्थसंसर्गरूपा अतीतानागतसंसर्गस्य तत्वे व्यभिचारात् किंतु एकंपदार्थे परपदार्थसंसर्गाधिकरणत्वरूपा स्वामि
ति अन्याभिधाने विसंवादिनि एव मिलतु तत्र यः एवं योग्यताज्ञानयथार्थवाक्यार्थस्य वाधितत्वात्सत्वादिति कारणापटर जन्य संवादादि
वाक्यस्थले तु योग्यताज्ञानं प्रमैवेत्यर्थः तत्र वाक्यार्थस्यावाधितत्वादिति भावः अथ योग्यताचे गुणः तदन्यत्र कदापि त्वस्वरूपसतियो
ग्यतावर्त्तते शाब्दप्रमा कथं न जायते इत्यत आह एकविदिति तथाच शाब्दबोधसामान्यकारणयोग्यताज्ञानाभावादेव कार्य्याभाव इ
ति भावः अथ यत्र विष्णुर्वो धेछया हरिरस्तीति वाक्यं प्रयुक्तं तात्पर्य्यभ्रमेण यथार्थयोग्यताज्ञानसत्वात्तिं दृ प्रमायातु तातात
त्रापि [illegible] अथ यत्र वाक्यं प्रमाणं स्यादित्येवाह नन्विति अन्यपरात् अन्यतात्पर्य्यका तात्पर्य्यज्ञानस्य कारणत्वपक्षे आह तवि
नैवेति तात्पर्य्यभ्रमं विनैवेत्यर्थः संवादपरवाक्यस अवाधितापरवाक्यं एवं च तत्र तद्वाक्यस्याकथं न प्रमाणत्वेत व्यवहार इत्यत आह

प्र·ख· तात्पर्यविषये चेति तात्पर्यविषये वक्तुर्बोधेच्छाविषयस्यार्थस्य इति न प्रमाणमिति न प्रमाणत्वेन व्यवक्रियते ननु शाब्दप्रमायां हि वक्तृ
१४८ यथार्थवाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वकल्पने गौरवं यद्यपि तथापि लौकिकस्थले प्रमाणशब्दं प्रति तस्य हेतुत्वकल्पनात् शाब्दप्रमायामपि तदे
वहेतुः अन्यथा प्रमाजनकत्वे प्रमात्वे प्रमाणत्वप्रयोजकमपि तत्र स्यात् इत्याद स्यादेतदिति शब्दे शाब्दप्रमायां हेतुत्वात् तद्धेतुत्वेन क्त
मस्यात् अन्यथा प्रमायाजनकत्वे प्रमाणत्वप्रयोजकता न स्यादिति भावः अथ प्रमाणशब्देपि न यथार्थवाक्यार्थज्ञानं हेतुरित्यत्वेतियत
एव प्रमाणशब्दं प्रति यथार्थवाक्यार्थज्ञानं हेतुयततएवेत्यर्थः वक्तृज्ञानानुमानमिति प्रमाणशब्देन वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानानुमानमि
त्यर्थः एवं चेदिदं स्वतन्त्रवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्यप्रमोपधायकशब्दत्वादित्यर्थः स्वतन्त्रशाब्दाप्रयोज्यत्वं रातेनाध्यायकस्य वेदज
न्यवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्यतया न सिद्धसाधनं न चैवं शाब्दवाक्यार्थेनानजन्यप्रमाणशब्दे व्यभिचार इति वाच्यं तत्रापि परमे
श्वरज्ञानमादाय साध्यसत्वादिति भावः इतीश्वरसिद्धिः इत्यनेनानुमानेनापीश्वरसिद्धिः प्रमाणशब्दत्वं हि शब्दस्य प्रमोपधायकत्वं हि न
नु शाब्दस्य प्रमोपधायकत्वं कथं यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वं विना संभवति प्रमां प्रति यथार्थवाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वादित्यत आह हेरंब·
आवश्यकेति यथार्थेति यथार्थतज्ज्ञानता प्रमा जायत इत्युपपादितमित्यर्थः ननु कथं प्रयोजकं प्रमोपधायकशब्दत्वेन का १४८

र्थता यथार्थवाक्यार्थज्ञानत्वे कारणता इति कार्य्यकारणभावसत्वादित्येवाह तथापीति वाक्यार्थज्ञानं यथार्थवाक्यार्थज्ञानं तेन विना यथार्थ
वाक्यार्थज्ञानं विना कथं तत्कथं प्रमाणवाक्यं शब्दस्वरूपं अथ वाक्यमात्रशब्दवाक्यार्थज्ञानं न कारणं न च नियतपूर्ववर्त्तिभावात् कथं कारणं
४३ नेति वाच्यं इत्यर्थ प्रयोज्यस्य वाक्यार्थज्ञानं भवति प्रतिप्रयुक्तविज्ञानं तरं वाक्येन तादृशयदात्वा वाक्यार्थज्ञास्यतीति इष्टसाधनताज्ञा
नं जानं जायते ततो वाक्य प्रयोगं क्रियते इति नियतपूर्ववर्त्ति वाक्यार्थज्ञानं किं तु तदन्यथासिद्धमित्येवाह प्रकृत्यादीति इद्वेष्टपत इद्धि
षयकइछानंतरं इति वृद्धवाक्यप्रयोग इति प्रथमवक्तृ वाक्यार्थज्ञानमित्यन्वयः प्रथमं पूर्ववर्त्ति अन्यथासिद्धं किं तु तदन्यथासिद्धं अ
थ केन अन्यथासिद्धमित्यत आह तादृशपदसमूहस्यापि प्रत्येकपदहेतोरेव प्रत्येकपदहेतोस्तत्तत्पदज्ञानत्वेन अर्थेतिपत्ता सर्व्वं को
वेदः तत्रप्रामाण्यमित्यर्थः अध्ययवेदं द्विनावेदार्थगोचरज्ञानं न जातमेतावता किं वेदेनैव वेदार्थज्ञानं उत्पत्स्यते ततः तत्प्रतीतीच्छया
उच्चारणं भवेदित्यत आह न चेति तत्र वैदिकस्थले वेदाद्वेदवेदार्थज्ञानं भविष्यति ततः तत्प्रतीतीच्छयोच्चारणं भवेदिति पतित न चेत्यर्थः अ
न्योन्येति किं परोच्चारितवेदाद्वेदार्थज्ञानं भविष्यति ततदा [redacted] प्रतीतीच्छया उच्चारणंभावात् किं वा स्वोच्चारितवेदात्
स्वस्य वेदार्थज्ञानं भविष्यति तदा तत्प्रतीतीच्छया उच्चारणं भेदात् नाद्यान्तरा परस्यैव वेदार्थज्ञानं कथं न च अन्योच्चारितवेदस्तथा च न व

प्र॰ख॰ स्यानात् तांत्स्यः स्वस्यवेदार्थज्ञानेसतितत्प्रतीतीछयावदोच्चारणं वेदे उच्चारिते अस्माद्वेदार्थज्ञानमित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः तस्यादनव
१४९ स्था अन्योन्याश्रयभंगायवेदाजन्यवेदार्थप्रतीतिछा अवश्यं वेदोच्चारणे हेतुर्वाच्यमिति भावः ॥ अतइतियतो वेदउच्चारणे वेदजन्यवे
दार्थप्रतीतीछाहेतुर्वतइत्यर्थः सकलवेदार्थदर्शिनावेदाजन्यसकलवेदार्थदर्शिनासवेदः तत्रतस्मिन्नर्थे इतीति भावः तस्याप्रमाणतां ता
दृशेछैवगुणइत्यर्थः तस्यवेदस्यअस्मदादिवेदार्थप्रतीतीछयोच्चरितत्वभावादितिभावः । तादृशीछा वेदाजन्यवेदार्थप्रतीतीछातदाश्रयः
वेदाजन्यवेदार्थप्रतीतीछाश्रयःस्वतंत्रोतिशब्दाप्रयोज्यज्ञानुवत्सुरुवस्येष्वसिद्धिरित्यर्थः मीमांसादीति अस्यवेदस्यायमेवार्थः अयनार्थ
र्थइतिविनिगमकप्रमाणसहकारादित्यर्थः वेदार्थेति वेदार्थयथार्थविदोऽध्यायकस्यैव वेदार्थप्रतीतीछास्तिसाएवगुणइत्यर्थः ननु
अध्यायकस्यैव वेदार्थप्रतीतिकथं वेदार्थस्यातींद्रियत्वादित्यत आहएवमिति एवं एवं प्रकारेण विनिगमकप्रमाणसहकारेणे
तियावत्तादृशं वेदार्थज्ञानवानतथाचविनिगमकप्रमाणसहकारेणवेदार्थज्ञानवत्पूर्वोध्यायकेनेति अध्यायकेनेत्यंतत्पूर्वप्रती
कसमं(र्थो)दार्थः आनादिरिति तथाचानाद्यनवस्थानदूषणाचइतिभावः ॥ नवेतिततः तद्वाक्यात् अर्थप्रत्ययः शाब्दबोधः तस्मादित्यर्थः शाब्द दे॰खं॰
बोधसामान्यकारणतात्पर्यज्ञानाभावादितिभावः तस्यरत्वंता त्प्रतीतिहृयोच्चरितत्वं वेदानुपूर्व्यानित्यत्वादितिभावः शाब्दखंडेदूषा १४९

षिष्यमानत्वात्प्रागुक्तमदूषयित्वैव प्राभाकरमतं आह प्राभाकरास्त्विति प्रामाण्यमिति घटत्वादिप्रमाण्यमित्यर्थः प्रामाण्यं नैकं किंतु घटत्वा-
प्रामाण्यं घटत्वाप्रामाण्यं प्रत्येकमेव पक्ष अत एवेति स्वतउत्पत्तिकं स्वतोग्राह्यं चेत्यर्थः। घटत्वप्रकारक ज्ञानसामग्री जन्ययावज्ज्ञानवृ-
त्तित्वं स्वतउत्पत्तिकत्वं घटत्वप्रकारक ज्ञानसामग्रीजन्ययावज्ज्ञानविषयत्वं च स्वतोग्राह्यत्वं ननु प्रमाण्यं अनुभवत्वगर्भं वक्तव्यं स्वतउत्प-
त्तिकं स्मृत्यवृत्तेरित्यत आह तथा हीति ज्ञानमात्रसामग्रीजन्यं ज्ञानसामग्रीजन्यज्ञानमात्रवृत्तिः अत्र मात्रपदं साकल्यार्थकं ननु प्र-
मायां गुणदोषाभावजन्यत्वात्प्रामाण्यं कथं ज्ञानसामग्रीजन्ययावज्ज्ञानवृत्तित्वं गुणदोषाभावाजन्यज्ञानावृत्तित्वादित्यत आह नचेति-
(अपेक्षतेप्रमेति शेषः ननु गुणादिश्चेन्न कारणं तदा तत्कुतः भ्रमोत्पत्तिसमये कथं तत्र प्रमोत्पत्तिर्नेति ज्ञानसामान्यसामग्र्यास्तन्न व्यभिचा-
र इत्यत आह सत्त्वेति अथ ज्ञानं चेत्तदा यथार्थं तदा। अयथार्थः क इत्यत आह अयथार्थस्त्विति व्यवहारः प्रवृत्तिः बाध्यत्वाद्भ्रमत्वेन ज्ञानत्वा
ज्ञानमपि प्रमात्वेन ज्ञायते तत् कथं तदयथार्थमित्यत आह ज्ञानं हीति प्रबोध्यतेन भ्रमत्वेन ज्ञायते बाधकाभिमतेति बाधकाभिमतज्ञानं प्रमा
त्वेन तुल्यत्व प्रमात्वेन रूपेण तथा च प्रमात्वादिति समुदायार्थः प्रमा च भ्रमत्वेन न ज्ञायते अन्यथाख्यात्यभावादिति भावः। नन्वेवमिदं ज्ञानम
यथार्थमिति कथं व्यवहार इत्यत आह ज्ञाने चेति प्राचीनैरुच्यते इति शेषः विपरीतव्यवहारेति अयथार्थप्रवृत्तिजनकत्वनिबद्धतद्रूस

प्र·ख·
१५०

र्थः तथाच तत्र भाक्तो व्यवहार इति भावः अथ अयथार्थव्यवहारस्थलक्षण्यया समर्थनेपि अप्रमात्वव्यवहारस्तत्र कथं समर्पणीयः सर्वांश
यांयथार्थेन ज्ञानस्याप्रामाण्याभावाद् प्रामाण्यं परतउत्पद्यत इति प्राचीनैर्वा कथं उच्यते इत्यत आह अथेति प्रामाण्यत्वे प्रामाण्यस्वरूपत्वेनात द्
नंतरं तस्य च सर्वधीवृत्तित्वादिति पूरणीयं रजते तिशुक्तौ रजतज्ञानं कथं मप्रमाणत्वेन व्यवह्रियत इत्यर्थः परतउत्पद्यत इति प्राचीनैर्वा
कथं उच्यते इत्यर्थः किं त्विति अयथार्थप्रवृत्तिजनकत्वमित्यर्थः तथाच्च नाप्रमात्वव्यवहारानुपपत्तिरिति भावः अयथार्थप्रवृत्तिजनक
त्वं तज्जननयोग्यत्वं तच्च सहकारियोगित्वं अथात्मसमवहितत्वसंबंधेन तादृशप्रवृत्तिसहकारिमत्वमेवेत्यर्थः वसवदोषसहकृते ज्ञान
सामान्यसामग्रीहेतुको धर्म्मधार्म्मिणोरसंसर्गाग्रहः दोषहेतुकधर्म्मधर्म्मसंसर्गाग्रहाधीनो दोषसहकृतज्ञानसामान्यकारणक
लापाधीनेना धर्म्मधर्म्मिविषयकज्ञानत्वघटकत्वासंसर्गग्रहस्थैत्यभिप्रामाण्यप्रामाण्ये परतस्त्यरत इति प्राचीनप्रवादसंगमयतित
चेति तच्चाप्रामाण्यं ज्ञानसामग्र्यां दोषानुप्रवेशात् धर्म्मधर्म्मिणोरसंसर्गाग्रहरूपं उत्पन्ने ज्ञाने उत्पन्नधर्म्मधर्म्मिविषयक ज्ञानद्वयोर्दोष
हेतुत्वात्का संसर्गाग्रहात् दोषहेतुकधर्म्मधर्म्मिणोरसंसर्गाग्रहादोषसहकारत्वात् दोषसहकृतज्ञानसामान्यकारणकलापाधीनत्वात् ज्ञान हे·रं·
ज्ञानद्वयोरेकत्वासंसर्गाग्रहसहितं भवतीति योजना सहितमित्यनंतरं भवतीत्यध्याहाराद्दोषानुप्रवेशादित्यत्राधीनत्वं पंचम्यर्थ अनु १५०

पश्चादस्य संसर्गाग्रह एवमुक्तस्तत्रापि परत उत्पद्यते अतः उत्पद्यते अतः परतः उत्पत्तिकत्वव्यवहारविषय इति यावत् तन्नु ज्ञानमात्रेति न पुन
रप्रमात्वाश्रये ज्ञाने जन्यतासंबंधेन ज्ञानसामान्यसामग्र्या अतिप्रसक्तत्वादित्यर्थः तथा चाप्रमात्वावत्प्रमात्वेपि परत उत्पत्तिकत्वव्यवहा
रापत्तिरिति भावः। अथ प्रामाण्यं परतो गृह्यत इति सिद्धांतः कथं संगच्छते इत्यत आह तन्नीयत इति वाध्यकाद्यापकस्येत्याप्यप्रका
रकप्रवृत्तिजनकत्वात्तस्य विपरीतप्रवृत्तिजनकत्वस्य त्वेन ज्ञातेन तदनुव्यवसायेन ज्ञानानुव्यवसायेन। इदानीं नैयायिकोक्तं दोषतदभा
वस्य कारणत्वं दूषयति ज्ञानस्वरूप इति नैयायिकमतेनापि दूषणमाह ज्ञानाय यथार्थे त्वादिना नांतरीयकारित्वेनेन यथार्थत्वयथार्थत्व
विशिष्टं दोषाभावात्वेपि जायत इति शेषः नन्वेवं भ्रमोपि ज्ञानसामग्रीमात्रात्स्यात्किं दोषस्य कारणत्वेनेत्यत आह असदर्थविषयेति अ
सदर्थः ननु भ्रमस्य दोषमात्रकारणकत्वे ज्ञानत्वं न स्यात् विषयकत्वं विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वं इंद्रियाणामिति इंद्रियाणां असन्निकृष्टासदर्थवि
षयकज्ञानजनने सामग्र्याभावादित्यर्थः ननु भ्रमस्य दोषमात्रकार्यत्वे ज्ञानत्वं न स्यात् अतो दोषसहकृतज्ञानसामान्यसामग्र्या हेतुत्वं वा
च्यं एवं चेद्दोषाभावसहकृताया एव तस्याः प्रमाहेतुत्वं वाच्यं अन्यथा ज्ञानसामग्र्यैव प्रमासामग्री तज्जन्यत्वे भ्रमस्यापि प्रमानुप्रसंगा
दित्याशंकते नन्विति यथार्थत्वयथार्थत्वावछिन्ने अन्यथा ज्ञानसामग्र्येव प्रमासामग्री तज्जन्यत्वेन भ्रमस्यापि प्रमात्वप्रसंगादिति

प्र·ख· भावः सैव सामग्रीति तथा च दोषनिरपेक्षज्ञानसामग्रीजन्यत्वमेव प्रमात्वव्याप्यमिति भावः सैव ज्ञानसामान्यसामग्र्येव विरोधाद्दोषतद
१५१ भावयोर्विरोधात् अयथार्थांशे दोषभावः तत्प्रमायाः कारणं चाच्यंत तदाप्यत्रापि इदं रजतमिति भ्रमस्य रजतत्वांशे दोषोस्ति तथापि शुक्तित्वांशे
तदभावोऽस्त्येवेत्यत आह अयथार्थेत्यथार्थत्वे इति नांतरीयको अन्यथासिद्धो यथाऽस्मन्मतेऽयथार्थत्वविशिष्टे दोषः अन्यथासिद्धः
तथा भवन्मतेपि प्रमायां दोषभावः अन्यथासिद्ध इत्यर्थः यथाश्रुतं तु न सम्यक् पूर्वं स्वयमेव असदर्थविषयकता दोषादित्युक्तत्वात् तस्य
मं प्रति इदानीं दोषकारणत्वे विवादाभावात् ननु प्रामाण्यस्य स्वतउत्पत्तिकत्वमुपपादितं स्वतो ग्राह्यत्वं कथमित्यत आह यथार्थत्वं चे
ति अर्थस्य स्वविशेष्यस्य स्वविशेष्ये स्वविषयीभूतप्रकारकत्वमिति निष्कर्षः इदमिति इदं तु विषयितया ज्ञानवृत्तिधर्मत्वमित्यर्थ
स्य विशेष्यस्य तथा च तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वमिति निष्कर्षः इदमिति इदं रजतमिति ज्ञानमित्यनेन स्वार्थनिश्चयरूपमित्यस्या
न्वयः तथा च इदं रजतमिति स्वार्थनिश्चयरूपं ज्ञानमित्यर्थः स्वस्येति स्वस्य रजतत्वाश्रयविशेष्यकत्वं रजतत्वप्रकारकत्वं चेत्यर्थः परिष्कृत्य दर्श
यति स्वविषयीकरोतीति यावत् ननु विशेष्याद्यत्प्रकारकत्वं तत्कथं स्वतो ज्ञेयमित्यत आह तदतिरिक्तं चेति ज्ञानोल्लिखितप्रकारकत्वा दे·रं·च·
द्यतिरिक्तं न प्रामाण्यपदवाच्यमित्यर्थः मानाभावात् प्रामाण्यपदवाच्यत्वे मानाभावात् अस्तु वेति तदपि तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्व १५१

मपितथाचतद्विशेष्यकत्वेसतितत्प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यमपिस्वतोज्ञायतांपरतोवाज्ञायतीतिविचारोवाअस्तीत्यर्थःकिंतदितिकिंत
स्यस्वतोग्राह्यत्वनिरूपणेप्रयोजनाभावइत्यतआहमदन्ताविति प्रवृत्त्युपयुक्तंप्रामाण्यंस्वतोग्राह्यंपरतोग्राह्यंवेत्येवविवादःकिंवितिरा
वंरूपोयंमर्थइतिनिश्चयरूपज्ञानंतदुतित ॥५॥ नेत्यर्थः ननुप्रामाण्यंस्वतोग्राह्यंपरतोग्राह्यंवेतिद्विविवादःतद्दारातस्यापिप्रामाण्यत्वे
नस्वतग्राह्यत्वविचारविषयत्वात्कथंतस्यस्वतोग्राह्यत्वनिरूपणे ५॥ त्प्रकारकत्वरूपज्ञानप्रामाण्यनिश्चयधीनमित्यर्थः तथाचवरातस्या
पिपरस्परयाप्रवृत्त्युपयुक्तत्वमितिभावः सद्वमितिरजतरूपोयमित्याकारकंस्वार्थनिश्चयरूपंसद्वेदिज्ञानंक्रमसामग्रीतरावउत्पद्यतइ
त्यर्थः परोक्षेपेतितद्विशेष्यकत्वेसतितत्प्रकारकत्वंनिश्चयापेक्षेत्यर्थः अतएवेतियतरावप्रवृत्त्युपयुक्तंविशेष्येप्रकारीभूतधर्मव
त्वंस्वयमेवपरिछिद्यतइतिभवन्मतेपिप्रवृत्त्युपयुक्तप्रामाण्यस्यस्वतोग्राह्यइत्यर्थः रातजज्ञानमितिप्रामाण्यनिश्चयनिरपेक्षंज्ञा
नमित्यर्थःनस्वार्थनिश्चयरूपमितिप्रामाण्यनिश्चयस्यैवस्वार्थःनिश्चयेप्रतिहेतुत्वादितिभावः व्यर्थमितिअर्थनिश्चयकारण
त्वेनाभिमतंप्रामाण्यज्ञानंव्यर्थफलाजनकमित्यर्थः प्रामाण्यनिश्चयत्वरूपकारणतावच्छेदकनाक्रांतत्वादितिभावः।अथतदा
किंप्रामाण्यज्ञानंव्यर्थफलाजनकमित्यर्थः प्रामाण्यनिश्चयत्वरूपकारणतावच्छेदकनाक्रांतत्वादितिभावः।अथतदाकिंप्रा

प्र॰ख॰ माणज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयो न भवतीत्यत आह यदाहितेति इदं प्रमाणं वेति संशयो न स्यात् प्रवृत्त्युपयुक्तप्रामाण्यसंशयो न स्यादित्यर्थः
१५२ प्रवृत्त्युपयुक्तप्रामाण्यसंशयः अनुभवसाक्षिक इति भावः ॥ निश्चित इति तथा च भवन्मते प्रवृत्त्युपयुक्तं प्रामाण्यं अर्थस्य तथात्वं कथं त
त्र संशयः तेन अर्थस्य तथात्वेन प्रवृत्त्युपयुक्तं प्रामाण्यं किं तु तत इति तत्प्रकारकत्वमेव प्रवृत्त्युपयुक्तमिति भावः अनुभवमतं गीकृत्याह न
हीति सत्यत्वासत्यत्वसंशयः प्रामाण्याप्रामाण्य संशयः सत्त्वादिति तथा च ज्ञानत्वावच्छेदेनैव प्रामाण्यस्य ग्रहीतत्वात्तद्वत्ताज्ञा
ने सति कथं प्रामाण्यसंशय इति भावः सचेति कारणेति असंसर्गाग्रह प्रयोजकदोषसंशयादित्यर्थः अथ तत्संशयस्य निवर्तककं इ
त्यत आह सचेति ज्ञानांतरात् एककोटिज्ञानात् स्मृतिसाधारण्यात् ज्ञानसामग्रीजन्यत्वस्मृतिवृत्तित्वात् ननु एवं अनुभवे एव स्य प्र
मात्वव्यवहारः स्मृतौ अप्रमात्वव्यवहार इति कथमित्यत आह स्मृत्यनुभवयोरिति सापेक्षत्वं संस्कारसापेक्षत्वं निरपेक्षत्वं सं
स्कारनिरपेक्षत्वं इंद्रियानां संस्कारसापेक्षे प्रमापदस्याशंकेता संस्कारनिरपेक्षे प्रमापदस्य शंकेतादित्याभिप्रायः ॥ यथार्थेति यथा
र्थेन भावामानमिति व्यवहारस्तु संस्कारनिरपेक्ष्य तया इष्यत इत्यर्थः ॥ मीमांसकैकदेशिसंवादमाह अत्र बुम इति प्रामाण्यसंश हे॰ख॰
याच्च प्रवृत्त्युपयुक्तप्रामाण्यसंशयाच्च सत्त्व एव विशिष्टज्ञानत्वसंशय एव ज्ञानांतरादिविशिष्टज्ञानत्वनिश्चया इत्व अर्थतथात्वस्या १५२

निश्चय इतिशेषः तत्संशयाभाववद्वितस्येति विशिष्टज्ञानत्वसंशयाभाव अर्थतथा च निश्चययोरुभयोः प्रवर्त्तकत्वेगौरवात् ला
घवात् एकस्य विशिष्टज्ञानत्वनिश्चयस्य कारणत्वं कल्प्यत इत्यर्थः ननु प्रामाण्यपदशक्यनिश्चयः प्रवृत्तिप्रति कारणं न तु अर्थत
थात्वमेव न तु विशिष्टज्ञानत्वमित्यत आह अपि चेति सामान्यं प्रामाण्यंपदशक्यं भ्रमव्यावृत्तं भ्रमाभिन्नेत इति क्रमेण व्यवहारातिक्रमे
अगृहीतासंसर्गेति प्रमात्वपस्थितेः पूर्वलक्षण उपस्थिति सामग्री विरहात्सामग्रीविरहात्समुदायोपस्थितिसामग्रीविरहात्तथा च
गृहीतासंसर्गादेरेकदेशोपस्थितिसामग्र्याविरहेण समुदायोपस्थितिसामग्रीविरहादित्यर्थः। यथाश्रुतं तु तत्सम्यक्परत्वे विशि
अ ष्टज्ञानस्यविशेषणज्ञानाजन्यत्वात् ज्ञानलक्षणानङ्गीकाराच्च यथाविशिष्टज्ञानत्वमेव चेत्प्रामाण्यं तदा तत्स्वतो न गृह्यत इति प्र
मायाः स्वप्रकाशत्वव्याघातः यतः स्वस्ववृत्तिप्रामाण्यादिविषयकत्वमेव स्वप्रकाशत्वमित्यत आह स्वप्रकाशतां हीति स्वमात्रला
क्षिणी स्वविषयकत्वमात्रं स्वप्रकारत्वं न तु स्ववृत्तिप्रामाण्यादिविषयकघटितमिति समुदायार्थनिष्कर्षः अन्यथा तदघटि
तत्वे तस्य विशिष्टज्ञानत्वरूपप्रामाण्यस्य अतएवेति यतएव ज्ञानसामग्रीजन्यत्वव्यापकं न प्रामाण्यमतएवेत्यर्थः तथा ला
पत्तेः प्रामाण्यापत्तेः व्याप्यसत्वादिति भावः न चास्त्विति प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं परत इति प्राचीनमीमांसकग्रन्थः प्रभाक

निश्चयपदृइतिशेषः तत्संशयाभावसद्धितस्येति विशिष्टज्ञानत्वसंशयाभाव अर्थतथात्वनिश्चययोरुभयोः प्रवर्त्तकत्वेगौरवात् ला
घवात् एकस्य विशिष्टज्ञानत्वनिश्चयस्य कारणत्वं कल्प्यत इत्यर्थः ननु प्रामाण्यपदशक्यनिश्चयः प्रवृत्तिप्रति कारणं न तु अर्थत
थात्वमेव न तु विशिष्टज्ञानत्वमित्यत आह अपि चेति सामान्यं प्रामाण्यं पदशक्यं भ्रमव्यावृत्तेः भ्रमाभिन्नेत इति क्रमेव्यवहारातिक्रमे
अगृहीतासंसर्गेति प्रमात्वपस्थितेः पूर्वलक्षणे उपस्थिति सामग्री विरहात्सामग्रीविरहात्समुदायोपस्थितिसामग्रीविरहात्तथा च
गृहीतोसंसर्गादिरेकदेशोपस्थितिसामग्र्याविरहेण समुदायोपस्थितिसामग्रीविरहादित्यर्थः ।यथाश्रुतं तु तत्सम्यक परं तत्र ये विशि
ष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाजन्यत्वात् ज्ञानलक्षणानङ्गीकाराच्च यथा विशिष्टज्ञानसमेवचे प्रामाण्यं तदा तत्त्वतो न गृह्यत इति प्र
मायाः स्वप्रकाशत्वव्याघातः यतः स्वस्ववृत्तिप्रामाण्यादिविषयकत्वमेव स्वप्रकाशत्वमित्यत आह स्वप्रकाशतावादीति स्वमात्र ला
क्षिणी स्वविषयकत्वमात्रं स्वप्रकारत्वं न तु स्ववृत्तिप्रामाण्यादिविषयकघटितमिति समुदायार्थनिष्कर्षः अन्यथा तदघटि
तत्वे तस्य विशिष्टज्ञानत्वरूपप्रामाण्यस्य अतएवेति यतएव ज्ञानसामग्रीजन्यत्वव्यापकं न प्रामाण्यमतएवेत्यर्थः तथा ला
पत्तेः प्रामाण्यापत्तेः व्याप्यसत्वादिति भावः न चास्त्विति प्रामाण्यं स्वतः अप्रमाण्यं परत इति प्राचीनमीमांसकग्रंथः प्रभाक

प्र·ख·
१५३

रामिति ।: स्वत उत्पत्तिकत्वपरत उत्पत्तिकत्वपर व्याख्यात मीमांसकनव्यैस्तु: अन्यथैव व्याख्यायत इत्यर्थ व्याख्यायंते तवेवाह अविद्य
माणिप्रामाण्यं मीमांसकग्रन्थ प्रामाण्यपदं वाच्यमित्यर्थः स्वतःसिद्धत्वेन परतो ऽनुत्पद्यमानत्वेन उच्यत इत्यस्य मीमांसकैरिति शे
षः तथाच परतो ऽनुपद्यतमानत्वमेव स्वतस्त्वमिति भावः अप्रामाण्यं परत इति मीमांसकग्रंथमुपपादयति विद्यमान इति भेदग्रह
शक्ति भेदग्रहस्य सकलकारणसत्वे उत्तरकाले इति प्रागभावस्योत्तरकाले सत्वात् रूपप्रागभावपरिपालनस्य दोषत्वेनाप्रामाण्यप
रत उत्पद्यत इति प्रामाण्य अत इति मीमांसकग्रंथस्यार्थः आद्यंस्वतोग्राह्यत्वेनोक्तं प्रमात्वपारपेते पूर्वं क्षणे उपस्थितिसामग्रीवि
रहादित्यर्थः तथाच प्रामाण्यं अत इति मीमांसकग्रंथ उपपादितः तथाच प्रामाण्यं स्वतोग्राह्यत इति यथास्तु मुपपन्नमेव इतिभा
वः॥ ॥उत्पत्तिवादरहस्यं॥ ॥प्रमात्वगुणस्य कार्य्यतावच्छेदकमित्यभिधानेन घटयति अथ किमिति यत्प्रमात्वं कार्य्यतावच्छे
दकमुच्यते तत्प्रमात्वं किमित्यर्थः ॥ मिथ्यास्तु प्रामाण्यं न स्वाश्रयग्राह्यमित्यादि स्वतोग्राह्यत्वाभावसाधकानुमाने स्वरूपे ष्टय पक्षे ३
गिति अथ किमिति यत्प्रामाण्यं पक्षीकृत्य स्वाश्रयग्राह्यत्वाभावः साध्यते तत्प्रामाण्यं किमित्यर्थः इत्याह ॥ निर्विकल्पकादिव्या हेतुख·
वृत्तेजातिविशेषः एव प्रामाण्यं तच्च भावत्वादिवत्सप्रतियोगिकं तेन रंगत्वस्य प्रमारजतस्य प्रमा इत्यादि व्यवहारोपपत्तिस्वस १५३

समवायवत् तत्त्वं प्रतियोगिकमेव लाघवात् ननु प्रतियोगिभेदाद्भिन्नगौरवात् । इत्थं रंगरजते इति समूहालम्बनं न प्रमायां रंगत्वप्रति
योगिकप्रमात्वरजतत्वप्रतियोगिकप्रमात्वयोः सांकर्य्यप्रसंगाच्च तत्तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वविरहाच्च नातिप्रसंगः
इति केषांचिन्मतमाशंकां निराकरोति न तावज्ज्ञातिरिति प्रत्यक्षत्व इति ज्ञानत्वविशिष्टप्रत्यक्षोत्पत्तिसमये प्रमात्वस्यापि विशिष्टप्रत्यक्ष
विषयत्वेन तदनंतरं प्रामाण्यतदभावोपस्थित्यात्मस्य संशयानुपपत्तेः न त्वेवं चेत् स्थाणुत्वादेर्योग्यव्यक्तिवृत्तितया स्थाणौ इंद्रियसन्निकर्षे धर्मि
तावच्छेदकप्रकारकप्रत्यक्षदशायां स्थाणुत्वस्य प्रत्यक्षाय इत्थं कथं तत्संशय दोषप्रतिबंधात्तदानीं स्थाणुत्वस्य प्रत्यक्षमिति चेत्प्रमात्वेपि तु
वचनादित्यत आह प्रमात्वसंशयोत्तरं अप्रमेयत्वाच्चेत्यर्थः अन्यथा संशयोत्तरं स्थाणुत्वादिबुद्धिवत्प्रामाण्यबुद्धिरपि प्रत्यक्षस्यात् न तु अनुमि
तिः तादृशस्थले प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्वात् तत्र चेष्टापत्तिः अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायादिति भावः ननु तत्र अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायो
सिद्ध इत्यरुचेराह साक्षात्त्वादिनेति प्रमात्वं विना साक्षात्त्वं निर्विकल्पके साक्षात्त्वं विना प्रमात्वमनुमित्यादेरेकत्र साक्षात्कारिप्रमायां
तदुभयोः समावेशः संकर इत्यर्थः आदिना चाक्षुषत्वादिपरिग्रहः ननु गुणगतजात्योः शंकरो न दोषाय इत्यत आह द्रव्येति उत्कर्ष
तस्य शंकरस्य ननु तद्रूपत्वादिना सांकर्य्यात् कथं तावत्त्वं संकरत्वं जातिरित्यत आह भावत्वादेरिति उत्कर्षरूपतयेति उत्कर्षत्वं जातिवि

प्र·ख·
१५४

नाऽन्यनिर्वक्तुं शक्यत इत्यभिप्रायः तन्नानात्वात् । तावत्त्वादिः ककारखकारादिभेदेन नानात्वात् । नन्वेवं प्रमात्वेऽपि चाक्षुषत्वादिव्याप्यनि
ष्ठप्रत्यक्षत्वविरुद्धमनमित्यादिसाधारण्यं चैकमनोनसंकरइत्यत आह प्रमात्वेति । अननुगमः अनुगतबुद्ध्यसंभवः ननु अनुगतबुद्धि
रेवासिद्धेत्यत आह किंचेति वस्तुतस्तु त्वनिर्विकल्पकेपि प्रमात्वा

इति

प्रत्यक्षखण्डचिन्तामणिः

मथुरानाथीव्याख्याविलसितः

हेरंब·
१५४